

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Jurgita Gedminienė

GARDINAS - LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS KULTŪROS
CENTRAS. XVIII A. ANTROJI PUSĖ (1765-1793 M.)

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, filologija (04 H)

Vilnius, 2014

Disertacija rengta 2009 – 2013 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas

prof. dr. Dainora Pociūtė-Abukevičienė (Vilniaus universitetas,
humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

TURINYS

ĮVADAS.....	4
1. MOKSLINIŲ TYRIMŲ, ŠALTINIŲ APŽVALGA.....	11
1.1. Apšvietos epochos traktuotė.....	11
1.2. XVIII a. antros pusės Gardiną pristatanti literatūra.....	35
2. KULTŪRA TARP APŠVIETOS IR KONTRAPŠVIETOS ĮTAMPŲ.....	45
2.1. Vakarų krikščioniškosios civilizacijos regionai: Anglija, Prancūzija, Vokietija.....	51
2.2. Vidurio Europa: Austrija, Lenkija, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė.....	65
3. KULTŪRINIAI IR POLITINIAI GARDINO TEKSTAI: RAŠYMAS IR SKAITYMAS.....	74
3.1. Antano Tyzenhauzo įrašai Gardino palimpseste.....	76
3.1.1. Klasicistinio miesto vizija.....	82
3.1.2. Pasauliui atviro pramonės centro kūrimas.....	93
3.1.3. Mokslo ir kultūros žymenys.....	107
3.1.3.1. Gardino karališkoji medicinos mokykla.....	111
3.1.3.2. Spaustuvė ir jos leidiniai: knygos, kalbos ir pamokslai, periodika.....	120
3.2. Paraščių fragmentai.....	157
3.2.1. Įvairiatautės miestietijos koloritas.....	158
3.2.2. LDK atstovų 1793 m. Gardino Seime politiniai liudijimai.....	171
IŠVADOS.....	188
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	194

ĮVADAS

Tiriamosios problemos pagrindimas. XVIII a. antros pusės Gardino, kaip sudėtinio bendros Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūrinės tradicijos sando, specifika ir čia vykęs švietėjiškos sąmonės formavimosi procesas, įtakojęs ne tik kultūrinę, bet ir politinę bei ekonominę sferas, Lietuvos kultūrologų, literatūrologų, istoriografų tebėra menkai tyrinėtas. Stanislovo Augusto Poniatovskio (1732-1798) laikais Gardinas, vadintas *karališkuoju*, *Jo Didenybės* miestu, tituluotas antrąja LDK sostine, amžininkų buvo lyginamas su klestinčiais Vakarų Europos centrais. Ižvelgtus bendrumus sąlygojo ir tuo metu sklidusios Apšvietos idėjos. Dera pastebėti, kad disertacijai aktuali Apšvietos recepcija tiek plačiame Europos, tiek palyginti siaurame Lietuvos tyrimų lauke neretai yra grindžiama išankstinėmis nuostatomis, pristatant tiriamą periodą kaip vientisą, be didesnių vidinių įtampų ir prieštarų metą. Be išsamesnės XVIII a. tiriamųjų vertinimų, interpretacijų apžvalgos, atliktų ir pastaruoju metu vis naujai pateikiamų Apšvietos epochos analizių, iš pagrindų išjudinančių per kelis dešimtmečius nusistovėjusių tiesų masyvus, pasirinkto disertacijos objekto tebutų regimas vien blankus paviršius. Tad norint kuo aiškiau išvysti ir kartu padaryti matomą XVIII a. antros pusės Gardino kultūrinį gyvenimą, disertacijoje bus aptarti tiek epochos, įgalinusios subręsti iki tol Vakarų Europai mažai žinomam LDK ūkio ir kultūros centrui, ypatumai, to meto kultūros konceptai, jų formavimasis tarp antinominių Apšvietos ir Kontrapšvietos inicijuotų pasaulėžiūrų, tiek krašto vidinių įtakų sąlygoti XVIII a. antros pusės Gardino kultūrinio, politinio gyvenimo artefaktai. Į pastaruosius bus mėginama žvelgti kaip į daugiakultūrio miesto *palimpseste*¹ paliktus įrašus, kuriančius tik tai laiko atkarpai būdingą epinį pasakojimą ar net autobiografinį naratyvą. Baltarusių tyrėjų skleidžiamas

¹ *Palimpsestas* – pergamentas arba papirusas, ant kurio, nuskutus ankstesnius įrašus, rašyta antrą kartą. Pirminis tekstas buvo naikinamas ne tik dėl siekio juo atsikratyti, bet dažnai norint dar sykį panaudoti brangią pergamento medžiagą.

ir tvirtinamas Šv. Huberto² miesto, kaip daugybę tekstų talpinančio palimpsesto, vaizdinys skaitantįjį įpareigoja ne tik ieškoti per pastaruosius šimtmečius trinamų, perrašomų ar naujai išspaudžiamų praeities pėdsakų³, bet ir traktuoti miesto erdvę kaip kultūrinių prasmių išsikristalizavimo vietą. Panašiomis skaitymo strategijomis vadovavosi ir naujai perrašytą Gardino tekstą skaitę XVIII – XIX a. memuaristai, poetai, dailininkai⁴. Jų vertinimai, meninės interpretacijos disertacijoje prilyginami XVIII a. antros pusės rašymo iniciatyvoms ir yra įtraukiami į tos pačios analizės lauką.

Disertacijos objektas. Mokslinio darbo tyrimo objektas – Gardinas, kaip vienas svarbiausių LDK kultūros centrų XVIII a. antroje pusėje (1765-1793 m.). Pasirinktą tyrimo laikotarpį rėmina dvi svarbios datos: Antano

² Senajame Gardino mieste herbe pavaizduotas Šv. Huberto, medžiotojų globėjo, elnias, tarpuragyje nešantis auksinį kryžių. Pasak legendos, Akvitanijos hercogo Bertrando sūnus Hubertas (~655 – 727) buvo aistringas medžiotojas ir puotų bei linksmybių mylėtojas. Pasakojama, kad Didįjį Penktadienį (kituose pasakojimuose, kad per šv. Kalėdas ar tiesiog sekmadienį) išėjęs medžioti, jis ėmė vaikytis didžiulį elnią. Nusitaikęs sviesti į jį ietį, Hubertas pargriuvo ir pamatė, kaip tarp elnio ragų sutvisko auksinis kryžius. Tas vaizdas ir išgirstas balsas, raginantis, užuot šventą dieną medžiojus, rūpintis savo siela, taip paveikė kilmingą jaunuolį, kad grįžęs namo, visus turtus išdalijo elgetoms, o kiek vėliau įstojo į vienuolyną ir visą gyvenimą atgailavo už savo nuodėmes. Yra žinomos kelios Huberto, kaip istorinės asmenybės, biografijos, rašytos tarp VII ir XVI amžių. Kai kur minima, kad atsivertusį Hubertą popiežius Sergijus Pirmasis išventino pusiau pagoniško krašto Ardėnų vyskupu, kitur nurodoma, kad Hubertas garsėjo kaip uolus krikščionybės skelbėjas ir dar gyvas vadintas Ardėnų apaštalu. Šv. Huberto istoriją simbolizuojanti elnio figūra Gardino miesto herbui greičiausiai buvo pasirinkta dėl tuose kraštuose paplitusios legendos versijos apie Gardino apylinkėse medžiojusį ir stebuklingąjį elnią išvydusį Hubertą (pasirinkta po 1496 m., gavus pilnas Magdeburgo miesto teises).

³ Po 1885 m. Gardine kilusio didžiulio gaisro, per kelias dienas nusiaubusio nemažą miesto dalį, daug seniūno Antano Tyzenhauzo iniciatyva statytų pastatų sudegė ir tik kai kurie vėliau buvo atstatyti. Rekonstrukcijas įtakojo ideologiniai ir pragmatiniai poreikiai, o naujai iškilusių statinių istorinis turinys įgijo papildomų prasmių. Sovietiniu periodu vertingi XVIII a. architektūros paminklai buvo griaujami, norint jų vietoje pastatyti naujus statinius (taip su žeme buvo sulygintas *Gardino Šveicarija* vadintas miesto parkas ar Naujoji pilis, kur vykdavo Abiejų Tautų Respublikos seimai).

⁴ Kiek kitoks senojo Gardino skaitymas (apjungiantis ne tik regėjimą, interpretaciją, bet ir atmintį) atsiskleidžia XIX a. dailininko, kompozitoriaus, LDK paveldo sergėtojo Napoleono Ordos (1807-1883) piešiniuose. Savo dailės kūriniais Orda atstovavo senąją LDK pilietiško sampratą. Jo kūrybinės kelionės vedė į Gardino, Voluinės, Podolės, Minsko, Vitebsko, Vilniaus, Kauno gubernijas. Didžioji dalis dailininko piešinių – ikonografinės vertybės, nebėra išlikusių nei Ordos vaizduotų, pilių, nei didikų rūmų, o tai, ką pavyko išsaugoti, neatpažįstamai pakeista, rekonstruota. Tokiomis ikonografinėmis vertybėmis vadintini ir senajam Gardinui skirti piešiniai, atkuriantys autentišką seimų miesto veidą, vaizdžiai iliustruojantys tyrimui aktualius, XVIII a. antros pusės Gardino kultūrinius ir politinius tekstus.

Tyzenhauzo (1733-1785) paskyrimas Gardino seniūnu ir paskutiniojo Abiejų Tautų Respublikos Seimo metai, simboliškai užbaigę nepilnus tris dešimtmečius trukusį Gardino šlovės periodą. Kitą Gardino istorijos laiko atkarpą žymintys 1794-ieji ir su jais susiję Tado Kosciuškos (1746-1817) sukilimo įvykiai, formuojantys naujos problematikos lauką, į šį tyrimą neįtraukiami.

Disertacijos tikslas ir uždaviniai. Disertacijos tikslas – ištirti ir įvertinti kultūrinio gyvenimo apraiškas Gardine, jų sąsajas su XVIII a. antros pusės Vakarų ir Vidurio Europos patirtimis bei jas išryškinusią *foną* – Apšvietos ir Kontrapšvietos propaguotų idėjų sandūras; išanalizuoti istorinio miesto tekste paliktus įrašus, fiksuojant ne tik jų genezę, autorius, išliekamąją vertę, bet ir juos įprasminusius rašymo bei skaitymo procesus. Tiriamojo darbo tikslui įgyvendinti išsikelti šie disertacijos struktūrą (jos pagrindines tris dalis) atitinkantys uždaviniai:

- remiantis užsienio ir lietuvių mokslininkų atliktais tyrimais, nustatyti: kokie ženklai rodė Apšvietos pradžią, kada juos įmanu pastebėti LDK, ir kas jiems buvo charakteringa;

- įvertinti Vakarų ir Vidurio Europos (ir jai priskiriamos LDK) kultūrinio gyvenimo pokyčius, veikiant priešiškiems Apšvietos ir Kontrapšvietos intelektualiniams judėjimams;

- ištirti XVIII a. antroje pusėje Gardine rašytus kultūrinius ir politinius tekstus, aktualizuojant ne tik jų rašymo, bet ir skaitymo istoriją.

Tyrimo metodai. Susisteminius ankstesnių tyrinėtojų pastabas, XVIII a. antros pusės Gardine vykusio kultūrinio gyvenimo tyrimui pasitelkiama numatyty tekstų analizės - šaltinių aprašymo ir lyginimo - metodika.

Darbe plėtojamas ir miesto, kaip nuolat perrašomo palimpsesto, susidedančio iš heterogeniškų įrašų, vaizdinys. Palimpsestas traktuojamas ne kaip tam tikra metafora, bet kaip tiriamojo darbo metodas, padedantis naujai atrasti ir įvertinti pasirinkto laikotarpio specifiką. Remiamasi palimpsesto -

daugiasluoksnių, skirtingus istorinius periodus įtraukusio teksto - skaitymo principais. Būtent palimpsestiškas miesto skaitymas, grįstas sumišusių sluoksnių diferenciacija (tam tikra prasme suardančia visuminę palimpsesto struktūrą), leidžia 1765-1793 m. Gardine paliktus įrašus analizuoti kaip naujus, tačiau tam pačiam miesto palimpsestui priklausančius tekstus. Tokia analizė taikoma ir Tyzenhauzo statytiems Gardino priemiesčiams Horodnicai⁵ ir Lososnai⁶ (lenk. *Łosośna*) bei kitų XVIII a. antros pusės Gardino tekstą pildžiusių autorių įrašams tyrinėti. Šiuo atveju itin svarbus palimpsestui charakteringas lūžių ir tęstinumų aktualizavimas. Pavyzdžiui, Horodnica ir Lososna daugybiniame Gardino palimpseste ženklina tam tikrą tradicijos lūžį, pirmiausia atpažįstamą iš pakitusių formų ir struktūrų. Tai – naujo palimpsestinio sluoksnių ar santalkos formavimas, be reikšmingų inovacijų, įtraukiantis ir derinimo bei tęstinumo gestus. Šios iniciatyvos pradžia sietina su Gardino seniūno pastangomis rašyti senajame miesto palimpseste (bažnyčių, dvarų rekonstrukcijos). Toks rašymas nejučia išsiplėtė į tuoliai tuščius lapus, tapo komponavimo, įterpimo naujo į seną judesiu. Lūžio ir tęstinumo sąryšis, taip pat ir istorinės aplinkybės neleido Gardino naujamiesčiams transformuotis į savarankiškus palimpsestus – Horodnica ir Lososna, žvelgiant iš dabarties perspektyvų, funkcionuoja kaip ženkliai pakitę, vėlesnių sluoksnių uždengti (ar net ištrinti) XVIII a. antros pusės karališkojo miesto įrašai.

Disertacijoje taikoma ir sociokultūrinė analizė, paranki identifikuojant pilietinės - miestietiškos⁷ savimonės formavimosi etapus, Gardino miesto erdvės apjungtus sociokultūrinių vertybių koegzistavimo ir priešpriešos veiksmus.

⁵ Horodnicos toponimas siejamas su šalia tekančios upės, Nemuno intako Horodničankos pavadinimu. Žinomos ir kitos šios vietovės kilmės versijos. Viena iš jų grindžiama šaltiniuose rastais liudijimais, kuriuose nurodyta, jog dar XVI a. Gardino apylinkėse buvęs senasis Horodnicos kaimas, vėliau karų ir gaisrų sunaikintas.

⁶ Vietovė pavadinta kairiojo Nemuno intako vardu. Lososnos (lenk. *Łosośna*) upė prasideda Lenkijoje, Palenkės vaivadijoje, į Nemuną įteka Gardino šiaurinėje dalyje.

⁷ Tiriamuoju laikotarpiu visateičiai miestiečiai (t.y. miestui prisiekę jo gyventojai, turėję nekilnojamo turto ir mokėję nustatytus mokesčius) buvo vadinami *miesto piliečiais*. Įvairiuose XVIII a. diskursuose *miestiečio* ir *pliečio* sąvokos buvo vartojamos sinonimiškai.

Darbo mokslinis naujumas / aktualumas. Tyrimas papildo ir praplečia kontroversinio amžiaus, apėmusio ideologiškai priešiškus Apšvietos ir Kontrapšvietos sąjūdžius, Lietuvoje problematiką, pristato mažai žinomus ir beveik netyrinėtus antros LDK sostinės kultūrinius ir politinius tekstus, aktualizuoja XVIII a. antros pusės įrašus, paliktus daugiaženkliaime, naujai traktuojamame Gardino miesto palimpseste.

Ginamos tezės:

Saloninis filosofavimas ir visuomenės sekuliarizacija buvo pirmieji europinės Apšvietos ženklai, LDK išryškėję XVIII a. antroje pusėje;

Apšvietai oponuojanti Kontrapšvietos ideologija sklido tiek Vakarų, tiek Vidurio Europos regionuose, tarp jų ir LDK;

XVIII a. antros pusės Gardino kultūriniai ir politiniai tekstai gali būti skaitomi kaip daugiaženklis palimpsesto įrašai;

Reikšmingiausių XVIII a. antros pusės Gardino tekstų autoriais laikytini: Gardino seniūnas Tyzenhauzas, įvairiatautė miestietija, patriotinėmis kalbomis 1793 m. Gardino Seime išsiskyre LDK pasiuntiniai.

Disertacijos struktūra. Disertaciją sudaro įvadas, trys dalys, išvados ir literatūros sąrašas.

Pirmoje darbo dalyje apžvelgiama tiriamą Apšvietos epochą analizuojanti Lietuvos ir užsienio mokslinė literatūra. Pristatant ir vertinant skirtingus požiūrius bei svarstymus, siekiama atsakyti į klausimus, kokie pirmieji ženklai rodė europinės Apšvietos pradžią, kada jie tampa pastebimi LDK, kaip kito ir kokius charakteringus bruožus įgijo baigiantis XVIII a. Apžvelgiamos ir XVIII a. antros pusės Gardinui skirtos studijos, atkreipiant dėmesį ne tik į jų stoką, bet ir į skirtingas lietuvių, baltarusių, lenkų tyrėjų laikysenas. Pagrindžiama tyrimui pasitelktų šaltinių – Gardino seniūno Tyzenhauzo laiškų, po LDK keliavusių ir savo keliones užrašiusių XVIII a. Vakarų Europos autorių pasakojimų, LDK veikėjų memuaristinių ir poetinių tekstų – svarba.

Antroji dalis skirta kultūros, jos konceptų, sąsajų su visuomene ir funkcionavimo, veikiant priešiškiems Apšvietos ir Kontrapšvietos judėjimams, aptarčiai. Šią dalį sudarantys skyriai pristato tiek XVIII a. antros pusės Vakarų, tiek Vidurio Europos regionuose vykusius procesus. Nagrinėjamos įtakos, lėmusios LDK praktikuotas laikysenas, svarstoma Kontrapšvietos fenomeno reikšmė XVIII a. LDK kultūrai.

Disertacijos branduoliu laikytinoje trečioje dalyje aptariami XVIII a. antros pusės Gardino kultūriniai ir politiniai tekstai, analizuojama ne tik jų rašymo, bet ir tuo pat metu vykusi skaitymo bei interpretavimo eiga. Pripažįstant, kad Gardino miesto tekstas, kaip ir bet kuris kitas žodinis ar vaizdinis diskursas, yra neatsiejamas nuo autoriaus ar autorių, pristatomi reikšmingus įrašus Gardino miesto palimpseste palikę asmenys: Gardino seniūnas Tyzenhauzas, savitas kultūros formos brandinusi įvairiatautė miestietija, pilietinę ir patriotinę savimonę budinę LDK pasiuntiniai 1793 m. Gardino Seime. Tyrinėjami ir jų tekstus skaičiusių atsiliepimai: po Lietuvos ir Lenkijos žemes keliavusių svetimšalių memuarai, LDK veikėjų, poetų vertinimai. Skirtingų Gardino tekstų analizė leidžia į antrąją LDK sostinę pažvelgti kaip į ypatingą aurą ir mitologiją turintį miestą, savyje telkiantį ne tik Apšvietos epochai būdingus bruožus, bet ir vietinio kolorito atspalvius.

Skelbti rezultatai. Publikacijos disertacijos tema leidiniuose, įrašytuose į Mokslinės informacijos instituto (ISI) sąrašą:

1. „Lietuviškos sąmonės neidentifikuotas LDK miestas: Antano Tyzenhauzo laikų Gardinas“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 29 kn., Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010, p. 143-163.

2. „XVIII amžiaus antrosios pusės LDK universalieji laikmačiai: Vilniaus ir Gardino kalendoriai“, in: *Literatūra*, nr. 52, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 7-19.
3. „Išėiviško gyvenimo patirtys XVIII a. pabaigos – XIX a. Lietuvoje: kitataučių įvaizdis keliautojų po Lietuvą atsiminimuose“, in: *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, nr. 2 (12), Vilnius: Versus aureus, 2011, p. 52-58.

Pranešimai mokslinėse konferencijose

1. *Egzilinė tapatybė literatūroje*, Vytauto Didžiojo universitetas Išeivijos studijų centras, 2011 04 08, pranešimas „Išėiviško gyvenimo patirtys XVIII a. pabaigos – XIX a. Lietuvoje: kitataučių įvaizdis keliautojų po Lietuvą atsiminimuose“.
2. *LOMONOSOV 2011*, Maskvos valstybinis M. V. Lomonosovo universitetas, 2011 04 14, pranešimas „The Reflection of Two Cultural Epochs in Lithuanian Religious Texts in the Second Half of the 18th Century“.

Mokslinės stažuotės empiriniams tyrimams atlikti

2010 06 07 – 2010 09 03 Varšuvos universitete, Lenkijoje (pagal Europos Sąjungos *ERASMUS* mobilumo programą);

2010 10 04 – 2010 12 06 Baltarusijos valstybiniame universitete, Minske.

1. MOKSLINIŲ TYRIMŲ, ŠALTINIŲ APŽVALGA

1.1. Apšvietos epochos traktuotė

Analizuojant ir vertinant Apšvietos epochai, skirtingiems jos diskursams dedikuotus tyrimus, daugeliu atvejų išeinančius už literatūros kaip tyrimo srities ribų ir patenkančius į istorijos ir visuomenės mokslų lauką, kartu pristatančius naujus teorinius ir metodinius svarstymus, tam tikrais atrankos orientyrais tapo šie klausimai: naujų reiškinių, žymėjusių Apšvietos pradžią, išskyrimas, laikotarpio, kuomet jų pirmosios apraiškos regimos LDK, nustatymas, tolesnės jų raidos ir specifikos aptarimas. Šią analitinio pobūdžio „Apšvietos epochos traktuotė“ išsikelti klausimai dalija į dvi viena kitą papildančias dalis, fiksuojančias tiek pirmuosius Europos kraštų ir LDK šviečiamojo amžiaus ženklus, tiek vėliau vykusius procesus bei regioninius jų bruožus.

XVIII a. LDK kultūrinės energetikos daugiabalsiškumas yra neatsiejamas nuo Vakarų Europos istorinių procesų raidos – Apšvietos epochos dinamikos. Tiesa, šią nuostatą derėtų papildyti viena, svarbias korekcijas fiksuojančia pastaba: LDK kultūra rutuliojosi ne Vakarų krikščioniškosios civilizacijos centre, bet jos paribyje, taigi ne taip intensyviai ir vėliau subrandindama Vakarų pasaulyje jau spėjusius pernokti vaisius. Anot kai kurių XVIII a. tyrinėjančių mokslininkų, „Apšvietos epocha Lietuvoje prasidėjo maždaug 50 metų vėliau negu kitose Europos šalyse“⁸. Apie vėlavusius švietėjiškus procesus Lietuvoje kalbėjo ir praeitame šimtmetyje savo mokslines studijas publikavę tyrinėtojai: Bronius Genzelis (*Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1972), Leonas Gineitis (*Klasicizmo problema lietuvių literatūroje*, Vilnius: Vaga, 1972), Romanas Plečkaitis (*Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje: filosofija Lietuvos mokyklose XVI-XVIII amžiais*, Vilnius: Mintis, 1975; *Filosofija Vilniaus universitete*, Vilnius: Mintis, 1979), Meilė

⁸ Gytis Vaitkūnas, *Lietuvos estetikos istorija: Apšvietos epocha*, Vilnius: Versus aureus, 2011, p. 31.

Lukšienė, (*Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII antroji–XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius: Mokslo, 1985), Jonas Račkauskas (*Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų l-kla, 1994), Vincas Maciūnas (*Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, Vilnius: Petro ofsetas, 1997). Ieškant argumentų tokioms išvalgoms pagrįsti, pirmiausia reikėtų atsakyti į jau iškeltus klausimus: kokie ženklai rodė vakarietiškos Apšvietos pradžią ir apytikriai kada juos įmanu pastebėti LDK. Įvertinus Europos kritinei minčiai atstovaujančių mokslininkų tyrimus⁹, teigtina, kad pirmieji Apšvietos blyksniai regimi ne švietėjiškų idėjų lopšiu tituluotoje Prancūzijoje¹⁰, bet protestantiškuose kraštuose - Olandijoje ir Anglijoje. Baigiantis XVII a. dėl religinių įsitikinimų iš Prancūzijos į Olandiją¹¹ pabėgęs hugenotas (prancūzų kalvinistas), garsaus veikalo *Dictionnaire historique et critique (Istorinis ir kritinis žodynas, 1695-1697)* autorius Pierre'as Bayle'is (1647-1706) ėmė populiarinti filosofinę mintį, kad tikroji religija – krikščionybė – nesuderinama su protu, o tikėjimas jos tiesomis neturi nieko bendra su jokia teologija. Jis pasisakė už tai, kad pačios eretiškiausios teologijos (net ir ateistinės) turi būti toleruotinos. Kitas garsus žydų kilmės Olandijos filosofas Baruchas Spinoza (1632-1687) savo filosofiniuose svarstymuose akcentavo pasaulio ir Dievo tapatybę, perėmė ir kartu papildė panteistinės koncepcijos aspektus. Spinozos teorijų įtaka formavo ir kitų Apšvietos mąstytojų, tarp jų ir Johno Locke'o

⁹ László Kontler, „The Enlightenment in Central Europe?“, in: *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770-1945): Texts and Commentaries, Volume 1: Late Enlightenment*, Budapest, New York: Central European University Press, 2006; Anne Applebaum, *Between East and West. Across the Borderlands of Europe*, New York: Pantheon Books, 1994; *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772-1999*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 1999; Barbara Törnquist Plewa, *History, language and society in the borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in focus*, Malmö: Sekel, 2006; Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 1994.

¹⁰ Manoma, kad Prancūzijoje Apšvieta prasidėjo po Utrechto taikos sutarties, pasirašytos 1713 m. Prancūzijos karaliaus Louiso XIV, Ispanijos karaliaus Philipo V bei Didžiosios Britanijos karalienės Anne Stuart, ir užbaigusios karą dėl Ispanijos sosto paveldėjimo (žr. Robert B. Loudon, *The World We Want: How and Why the Ideals of the Enlightenment Still Elude Us*, Oxford: Oxford University Press, 2007.).

¹¹ 1685 m. Prancūzijos karaliui Louisui XIV panaikinus Nanto ediktą (šiuo Prancūzijos karaliaus Henrio IV pasirašytu ediktu hugenotams buvo suteikta tikėjimo laisvė ir politinės teisės), prasidėjo hugenotų persekiojimas, vertęs juos bėgti į protestantiškas šalis.

(1632-1704), filosofinę mintį. Išskirtinis dėmesys filosofijai ar tiksliau filosofinei kultūrai (filosofinėms idėjoms, koncepcijoms, ryškėjančioms pačiuose įvairiausių tekstuose, socialiniuose projektuose, laikysenose) tampa pirmuoju XVII a. pabaigoje Vakarų Europoje prasidėjusios Apšvietos ženklu. Filosofijos įtakojamos ima sklisti naujos teisinės, valstybinės, gamtamokslinės mintys. Kalbant apie šviečiamąją filosofiją, tiksliau ją būtų vadinti *populiariąja* filosofija, nes ji buvo orientuota ne tiek į akademinę, kiek į plačiąją, mokslui ir naujovėms atvirą visuomenę. Aktyviausi tokios filosofijos skleidėjai – prancūzų *Enciklopedijos*¹² autoriai, dar vadinti prancūzų filosofais (dauguma jų buvo iškilūs to meto rašytojai ir intelektualai). Publikuodami įvairios tematikos kritinius straipsnius, jie didžia dalimi prisidėjo prie to, kad teorinė Apšvietos mintis sklistų ne tik kaip mokslinis, akademinis tekstas, bet kaip suprantamas ir aktualus visuomeninis diskursas ar net kaip saloninis filosofavimas. XVIII a. pradžioje Vakarų Europos filosofai-publicistai, filosofai-literatai pirmenybę teikė ne žinių gilinimui, bet jų platinimui, kūrė tokią filosofiją, kuri iš esmės nepripažino jokių autoritetų, išskyrus tiesą, tai yra tai, kas, jų supratimu, atitiko tikrovę. Apšvietos filosofų straipsniuose pasisakyta prieš prietarus ir laisvamanybę, dogmatizmą ir sektantiškumą, gvildentos pačios įvairiausios temos, spręsti politiniai, socialiniai, kultūriniai klausimai. Visi šie svarstymai buvo vadinami filosofavimu, tiesa, kaip jau dabar galime matyti, gana nutolusiu nuo bendrafilosofinės problematikos.

¹² *l'Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (*Enciklopedija arba Aiškinamasis mokslų, menų ir amatų žodynas*), leistas 1751-1780 m. yra vienas svarbiausių prancūzų švietėjo Denio Dideroto (1713-1784) gyvenimo darbų. Be jo, straipsnius šiam leidiniui rašė Voltaire'as (1694-1778), Jeanas Le Rond d'Alembertas (1717-1783), Charlesas de Montesquieu (1689-1755), Jeano Jacqueso Rousseau (1712-1778) ir kt. Diderotas subūrė žymiausių epochos mokslininkus, menininkus, manoma, kad *Enciklopedija* turėjo daugiau nei 200 bendradarbių. Įvairaus pobūdžio publikacijose buvo kritikuojama Prancūzijos valstybės santvarka, luominė nelygybė ir Katalikų bažnyčia, kvestionuotos religinės dogmos. Taip pat rašyta apie naujausius mokslinius atradimus, daug straipsnių skirta gamybai (pvz., ketaus, stiklo, popieriaus), meno ir literatūros skyriuose dėstytos naujausios estetikos teorijos, kritikuotos pasenusios pažiūros į meną. Išėjus 7 tomams, dėl dažnų kritinių straipsnių *Enciklopediją* uždrausta leisti. Nepaisydamas draudimų Diderotas pradėto darbo nemetė – iš viso buvo išspausdinta 17 tomų teksto, 11 tomų iliustracijų bei lentelių (po Dideroto mirties išleisti dar 7 tomai papildymų).

Turiniu panaši į prancūzų *Enciklopediją* nuo 1764 m. Vokietijoje pradėta leisti *Allgemeine deutsche Bibliothek* (*Visuotinė vokiečių biblioteka*).

Matematikos genijaus Jeano d'Alemberto (1717-1783) filosofijos amžiumi tituluota Apšvietos epocha įteisino filosofavimą, kaip specifinės pramogos ar mados, reikšmę. Toks *pramoginis* filosofavimas ypač populiarus buvo prancūziškuose salonuose, kiek vėliau jis imtas praktikuoti ir kituose Europos regionuose, tarp jų ir LDK.

Vakarų Europos Apšvietą pradėjusi švietėjiška (populiarioji) filosofija Lenkijos Karalystę, o po to ir LDK pasiekė keliais dešimtmečiais vėliau. LDK naujo filosofijos amžiaus pradžia sietina su 1769 m. lenkų kalba išleistu Vilniaus pijorų Kilmingųjų kolegijos profesoriaus, visuomenės veikėjo Kazimiero Narbuto (1738-1807) logikos vadovėliu *Logika, arba mąstymo ir daiktų apgalvojimo menas*¹³. Narbutas kritikavo scholastinį spekuliatyvumą, aiškino filosofijos ir kitų veiklos sričių sąsajas, akcentavo praktinius filosofijos aspektus. Skyriuje apie „Apie filosofijos laisvę“ jis atkreipė dėmesį į skirtingų požiūrių toleravimą, filosofijos laisvę prilygino būtinybei sveiku protu rinktis tai, kas atrodo teisinga. Narbuto pasiūlyta nauja filosofijos traktuotė, jos reikšmės ir naudos kasdieniame gyvenime aktualizavimas paradoksaliai konfrontavo su XVIII a. antros pusės LDK realybe: Edukacinės komisijos sprendimu gamtos mokslai buvo atskirti nuo filosofijos, o pati mokslo šaka pašalinta iš Vyriausiosios mokyklos mokymo programų, motyvuojant tuo, kad stokota tinkamų dalyko vadovėlių ir kvalifikuotų dėstytojų (dėl šios priežasties visus trisdešimt Lietuvos Vyriausiosios mokyklos gyvavimo metų nebuvo nei filosofijos katedros, nei šio dalyko paskaitų, nei teorinių ir mokslo tyrimo darbų)¹⁴. Toks profesionalios filosofijos suvaržymas turėjo įtakos kitokio pobūdžio filosofijos atsiradimui - jau minėtam saloniniam filosofavimui, susijusiam su nonkonformistine kultūrine laikysena, publicistikoje ir pamoksluose vadinta „papročiu sugedimu“ ar „tikėjimo klaidomis“. Šias laikysenas praktikavę asmenys tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje buvo kritikuojami

¹³ Kazimieras Narbutas, *Logika, arba mąstymo ir daiktų apgalvojimo menas*, in: Kazimieras Narbutas, *Raštai*, Vilnius: Mintis, 1989.

¹⁴ „Filosofija“, in:

<http://www.mokslasvu.mb.vu.lt/Accessibility/LT.php?content=page&Id=441>, žiūrėta 2012 06 19.

ir dažnai smerkiami už tradicinės katališkos pasaulėjautos niekinimą, laisvamanybę, bendrai tariant - libertinizmą. Kaip jau buvo nurodyta, keliais dešimtmečiais anksčiau panašūs reiškiniai prasidėjo ir Vakarų Europoje, taigi tokios *pramoginės* ar *saloninės* filosofijos plitimas Lenkijoje, o kiek vėliau ir Lietuvoje tiesiogiai sietas su vakarietiškais kraštais (ypač Prancūzija) ir čia išpopuliarėjusiu libertinų intelektualiniu judėjimu. Saloninis filosofavimas tapo tam tikra bendravimo forma, puikiai deranti prie prancūziškų manierų, patiekalų, garderobų.

Lietuvoje baigiantis XVIII a. libertinizmo fenomenas išplito ne tik tarp bajorų, bet ir tarp miestelėnų, ir buvo neatskiriamas nuo prancūzų kalbos ir laisvamaniškos literatūros populiarumo. Svarbi šiuo klausimu būtų LDK visuomenės veikėjo, Tyzenhauzo sekretoriaus, literato Pranciškaus Ksavero Mykolo Bogušo (1746-1820) pastaba apie filosofuojančias Lenkijos Karalystės ir LDK salonų moteris. Bogušas teigia, kad dailiosios lyties filosofų kasmet vis daugėja, ir jos kelia daug didesnę rūpestį nei filosofuojantys vyrai¹⁵ (rūpestis kyla dėl ardomos patriarchalinės hierarchijos ir augančios konkurencijos tarp vyrų ir moterų socialinių vaidmenų). Taigi Lietuvoje, sekant Vakarų Europos pavyzdžiu, filosofinį diskursą ima kurti ne tik intelektualūs švietėjai, bet ir iki tol tylėję miestelėnai bei moterys. Apšvieta, kaip nauja intelektualinė programa, inicijuodama modernias mąstymo apraiškas, į aktyvios veiklos areną įtraukia pasyviuosius ar ankstesnės tradicijos nutildytus visuomenės sluoksnius. Lietuvoje šie procesai prasideda tik XVIII a. antroje pusėje, tad lyginant su vakarietiškais patirtimis, kiek vėliau nei po pusšimčio metų.

Kitas ankstyvąją Apšvietą žymintis ženklas, iš dalies susijęs su saloninės filosofijos populiarumu, – visuomenės sekuliarizacija. Pasikeitus kultūrinei savimonei, ėmus suvokti, kad laisva valia priiimtas libertiniškas elgesys įteisina asmens nepriklausomybę ir įgalina nesislapstant už autoritetų priimti

¹⁵ Apie moteris, užsiimančias „madingu tauzijimu“ Bogušas rašo pratarmėje, kurią pridėjo prie išversto (iš prancūzų į lenkų k.) Jacobo Verneto (1698-1789) veikalo *Filozof bez religii uważany w towarzystwie* (*Filosofas be religijos gerbiamas draugijoje*) (žr. Jacob Vernet, *Filozof bez religii uważany w towarzystwie*, Wilno: w Drukarni Królewskiej przy Akademii, t. 1, 1786, p. 3).

savus sprendimus, suskubta įvertinti ir savo *place au soleil*. Reikšminga tai, kad toji vieta nebėra ilgai trunkančių paieškų objektu – pasikliaudamas sveiku protu ir mokslu, ją susikuria pats žmogus. Tikėjimas tampa tik vienu iš galimų, bet ne būtinų pasirinkimų. Vis dažniau švietėjiškuose tekstuose kalbama apie tai, kad privalu kurti savas vertybes, nustatyti savas elgesio normas, tvarkyti pasaulį pagal savo išmonę. Žvelgiant iš sekuliarios perspektyvos, žmogus, o ne Dievas, pradėdamas laikyti kūrybingos energijos šaltiniu. Apreikštosios religijos vietą užima gamtos mokslai, Šventraščių pakeičia daugiatomės enciklopedijos, maldą – darbas. Sekuliaristinė pasaulėžiūra brėžia antitezę tarp šiapus ir anapus, tarp pasaulio ir iliuzinio Dievo. Švietėjiškos ideologijos apologetas įtiki ir jaučia pareigą kitus įtikinti, kad visa, kas nepasiduoda eksperimentiniam patikrinimui ar proto analizei, yra netikra ir nereikšminga. Tokio apsisprendusio, įsivaizduojamai laisvo nuo bet kokių įtakų žmogaus dėmesys krypsta vien tik į šiapusinį, žemiškų rūpesčių pasaulį - anapusiniams reikalams jis netrokšta eikvoti nei laiko, nei energijos.

LDK ryškesnės sekuliarizmo apraiškos ar libertiniškos laikysenos pastebimos išpopuliarėjus saloniniam filosofavimui. Amžininkų liudijimuose¹⁶ jos priskirtos bedieviams ir menkos moralės asmenims, tačiau, žvelgiant iš dabarties perspektyvų, veikiau buvo inspiruotos pastangos priešintis katalikybės monotonijai, scholastiniam autoritarizmui ar bet kokias inovacijas skeptiškai vertinusiai krikščioniškai tradicijai. Įtakos turėjo ir laisvamanišką mintį propaguojančios literatūros (Voltaire'o, Rousseau veikalų) skaitymas, praktikuotas tiek jaunuomenės, tiek moterų, tiek dvasininkijos atstovų. Dera pastebėti, kad išlikusių rašto liudijimų (memuaristinių, archyvinių duomenų) apie XVIII a. antroje pusėje LDK gyvavusią libertinišką visuomenę tėra vos vienas kitas. Dalį informacijos randame jau minėtoje Bogušo pratarmėje, kitas

¹⁶ Troškūnų klebonas Kiprijonas Lukauskas (1757-1815) savo pamoksluose libertinus vadina „bedieviais“ (žr. Kiprijonas Lukauskas, *Pamokslai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 141). Bogušas verstinio veikalo pratarmėje libertinizmą sieja su palaidumu ir papročių nepaisymu (žr. Jacob Vernet, *op.cit.*, p. 4.). Mėginant suformuluoti nešališką libertinizmo apibrėžimą, teigtina, kad tai buvęs antidogmatinis racionalistinis XVIII a. sąjūdis, prasidėjęs Prancūzijoje ir nukreiptas prieš religijos autoritetus, taip pat prieš dogminį ir scholastinį mąstymą. Libertinams buvo būdingas skepticizmas, laisvamanybė, abstrakčių spekuliacijų, nesusijusių su tikrove, atmetimas.

svarbus šaltinis būtų Gardino spaustuvės 1787 m. išleista Michała Kałdubowskio *Filozofia nowa*¹⁷ (*Nauja filosofija*), kur piktinamasi, kad jaunuoliai skaito vien klaidinančius prancūzų filosofų raštus, tampančius tiesiausiu keliu į libertinizmą. Apie prancūziškos literatūros grėsmę kalba ir Troškūnų klebonas, religinių knygų autorius Lukauskas. Savo pamoksluose jis mini draudžiamų knygų perrašymą, smerkiamą Bažnyčios ir dorų katalikų.¹⁸ Nei Lukausko tekstuose, nei kituose to meto šaltiniuose nėra žinių apie LDK ar Lenkijos autorių sukurtus libertiniškus tekstus, fiksuojamos vien perrašymų ar vertimų praktikos. Gali būti, kad tokio pobūdžio originalūs tekstai buvo sukurti, tačiau katalikiškos cenzūros drausti neišliko. Galima ir kita prielaida – XVIII a. antroje pusėje LDK sklidusios libertinizmo idėjos tebuvo trumpalaikis reiškiny, iš esmės tapatus susižavėjimui prancūziškuoju gyvenimo stiliumi, amžiaus madomis, ir kaip tik dėl tokio laikinumo nespėjęs subrandinti rašytinio palikimo. Beje, žvelgiant į XVIII a. antros pusės LDK leistas knygas, matyti, kad didžiausią masyvą sudaro ne švietėjiška literatūra, bet teistinio pobūdžio veikalai, dažniausiai smerkiantys laisvamanius filosofus ir jų skleidžiamas erezijas.¹⁹ Šių poleminių tekstų gausa suponuoja dar vieną prielaidą – smerkiantį teistų atsaką išprovokavo ne tiek salonuose praktikuotas laisvamanių žodinis filosofavimas, kiek daug paveikesnis ir ilgiau išliekantis rašytinis jų minčių skleidimas.

Susidomėjimą filosofija ir prasidėjusią sekuliarizaciją įvardijus pirmaisiais Apšvietos epochos ženklais bei nurodžius, kada jie pastebimi LDK, apžvelgsime ir kitus šviečiamąjį amžių charakterizuojančius, užsienio ir lietuvių mokslininkų išskirtus bruožus, sykiu pereisime prie antrojo šio skyriaus klausimo – tolesnės LDK švietėjiškos ideologijos specifikos.

Kalbant apie Apšvietos epochos chronologiją, jos literatūrinį, kultūrinį palikimą, pirmiausia pristatytinos lenkų mokslininkų, itin aktyviai aptariamą

¹⁷ Michał Kałdubowski, *Filozofia nowa*, Grodno, J.K.M., 1787.

¹⁸ Kiprijonas Lukauskas, *op. cit.*, p. 142-144.

¹⁹ Lenkijoje ir LDK libertinų pažiūroms ir teiginiams oponavusią raštiją tyrinėjo lenkų mokslininkas Jerzy Snopekas (žr. Jerzy Snopek, „Refutacje libertynizmu: z dziejów kultury umysłowej w Polsce doby Oświecienia“, in: *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*, Warszawa: PWN, t. 28, 1982, p. 85-128).

istorinį periodą vertinusių ir vertinančių, studijos. Minėtini iškilių istorikų, Lenkijos mokslų akademijos profesorių Emanuelio Rostworowskio (1923-1989) ir Jerzjo Michalskio (1924-2007) prieš keletą dešimtmečių publikuoti tyrimai (Rostworowskio: *Legandy i fakty XVIII wieku*, Warszawa: PWN, 1963; *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1966; *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa: PWN, 1980; ir Michalskio: *Studia nad reforma sądownictwa i prawa sądowego w XVIII wieku*, Wrocław: Ossolineum, 1958; *Rousseau i sarmacki republikanizm*, Warszawa: PWN, 1977), lenkų Apšvietos tyrėjos Teresos Kostkiewiczowos darbai (*Słownik literatury polskiego Oświecenia*, Wrocław: Ossolineum, 1977; *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko. Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia*, Warszawa: PWN, 1975; *Oświecenie: próg naszej współczesności*, Warszawa: Semper, 1994), lenkų literatūros istoriko Mieczysława Klimowicziaus tyrimai (*Oświecenie*, Warszawa: PWN, 1999; *Literatura oświecenia*, Warszawa: PWN, 2003), polonistės Ewos Bem – Wiśniewskos įžvalgos (*Funkcjonowanie nazwy Polska w języku czasów nowożytnych*, Warszawa: DiG, 1998), iš kontroversišką šiandienos perspektyvą žvelgiančio lenkų literatūros ir kultūros istoriko Jerzjo Snopeko svarstymai (*Oświecenie. Szkic do portretu epoki*, Warszawa: PWN, 1999; „Oświecenie między Wschodem a Zachodem. Przypadek Polski“ in: *Nauka* 2007, nr. 1, p. 99-129), Apšvietos tekstus pristatančios ir originaliai juos interpretuojančios Irenos Łossowskos analizės („*Korespondent Warszawski*“ w latach 1792-1796, Warszawa: PWN, 1969; *Tradycja i nowoczesność dydaktycznej powieści Oświecenia w Polsce*, Warszawa: Wydano nakł. Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2002), Varšuvoje įsikūrusio Literatūros tyrimų instituto mokslo darbuotojos, Apšvietos skyriaus vadovės Annos Grześkowiak-Krwawicz monografijos (*Regina libertas. Wolność w polskiej myśli politycznej XVIII wieku*, Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 2006; *Zabaweczka: Józef Boruwłaski – fenomen natury, szlachcic, pamiętnikarz*, Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 2004; *Czy rewolucja może być legalna? 3 maja 1791 w oczach współczesnych*, Warszawa: DiG, 2012), lenkų

istorikės, profesorės Zofijos Zielińskiejos studijos (*O sukcesyi tronu w Polsce 1787-1790*, Warszawa: PWN, 1991; *Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku*, Warszawa: Semper, 2001; *Polska w okowach „systemu północnego“ 1763-1766*, Kraków: Arcana, 2012), Lenkijos-Lietuvos valstybės XVIII a. politinio gyvenimo tyrinėtojo, lenkų kilmės Birmingemo universiteto istoriko Jerzio Łukowskio knygos (*The European Nobility in the Eighteenth Century*, New York: Palgrave Macmillan, 2003; *Disorderly Liberty: the Political Culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century*, London: Continuum, 2010). Naujausios lenkų tyrėjų analizės yra sukoncentruotos į neatskleistų reikšmių atradimą, jų sisteminimą ir interpretaciją, pastebimai susijusią su dabartinio laikmečio dvasia ir poreikiais. Drąsios išvalgos įgalina koreguoti gana patikimai tradicijos saugotus istorijos motyvus, siužetus, pasakojimo, rašymo stilių. Skaitant įvairias naujausiomis metodologijomis grindžiamas, Apšvietos epochą analizuojančias studijas, matyti, jog rašomus tekstus – literatūrologinius, istorinius pasakojimus – jungia ne įprastas priežasčių ir pasekmių suradimas, bet tyrėjo intuityvus meninis gebėjimas kurti sinoptinius sprendimus. Dažnai literatūros, kultūros istorikai imdamiesi XVIII a. tyrimų iš anksto jau turi galvoje tam tikrą hipotezę ar versiją, paaiškinančią, kaip vieni ar kiti to amžiaus įvykiai galėjo klostytis. Išankstinės versijos įtakojami tyrėjai „klausinėja“ istorinio šaltinio, o tos versijos inspiruotos nuostatos neišvengiamai lemia gaunamų atsakymų pobūdį. Dera pripažinti, kad neretai įvairiuose šaltiniuose randama tai, ką paskatina rasti tyrėjo turima išankstinė nuostata (kurstanti mintį, kad bet kokie svarstymai apie istorijos objektyvumą čia netenka prasmės). Kita vertus, ir tyrėjo pasirinkti šaltiniai nebūna „gryni faktai“, kaip sutaria naratyvistinės teorijos atstovai (Haydenas White'as, Frankas Ankersmitas), visi rašytiniai šaltiniai yra naratyvai – praeityje gyvenusių žmonių pasakojimai, taigi neišvengiamai subjektyvūs. Pripažįstama, kad iki galo atskleisti bet kokio teksto autoriaus intencijas yra neįmanoma, kaip ir atrasti galutinę istorinio šaltinio prasmę. Vykusi šio požiūrio iliustracija būtų jau minėto lenkų istoriko Łukowskio studija *Disorderly Liberty: the Political Culture of the Polish-*

Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century. Pastarasis tyrimas iš kitų XVIII a. peripetijas Lenkijos Karalystėje ir LDK gvildenusių darbų išsiskiria ypatingu dėmesiu „paribių istorijoms“ („didžiuosius naratyvus“ paliekant nuošalėje), ankstesnės istoriografijos ignoruotiems (nes neturintiems aiškių sąsajų su epochiniais įvykiais) reiškiniams. Łukowskio knyga reikšmingai papildo tokių Apšvietos epochos analitikų kaip Michalskio, Rostworowskio, Grzeškowiak-Krwawicz, Zielińskos mokslinius darbus. Anglų kalba išleistoje monografijoje apie „nežabotą“ ATR politinę laisvę autorius ne tik globalizuoja (dera įvertinti ir plačius kontekstus aprėpiantį tyrėjo žvilgsnį) aptariamus reiškinius, bet ir analizuoja iš pažiūros menkos reikšmės, tačiau būdingas atskiriems regionams patirtis. Tyrimų lauko epicentre atsiduria ne klasikiniai XVIII a. lenkų literatūros tekstai, bet smulkiosios raštijos²⁰ palikimas: įvairūs laišškai, teisės veikalai, aktai, privilegijos, politiniai traktatai, skirtingo turinio brošiūros, seimo instrukcijos. Įdėmus, nepasikliaujantis gajais truzmais tyrėjo žvilgsnis įgalina išvysti ir kitą, menkai pažįstamą istorijos galerijoje kabančio paveikslo pusę – su negirdėtais vietovių ir asmenų vardais, neaiškius liudijimus fiksuojančiomis datomis ir nuo didžiųjų epochos įvykių atsijusiais nutikimais. Łukowskio monografijoje pristatomi tokie ankstesnių tyrėjų „apeiti“ autoriai ir jų veikalai kaip Franciscanas Florianas Jaroszewiczius (1694-1771) ir 1767 m. publikuota jo knyga *Matka Swietych – Polska (Lenkija – šventųjų motina)*; joje, skirtingai nei beveik prieš du šimtus metų išleistame Petro Skargos (1536-1612) leidinyje *Żywoty świętych (Šventųjų gyvenimai, 1579)*²¹, šventaisiais laikomi ne tik Katalikų Bažnyčios oficialiai kanonizuoti asmenys, bet ir tie, kurie dosniai aukojo Bažnyčiai,

²⁰ ATR paveldo tyrėjų darbuose raštijos ir literatūros supratimas varijuoja. Panašiai kaip ir kai kuriuose lietuvių autorių senosios literatūros tyrimuose, (juos straipsnyje „Senosios raštijos ir šiuolaikinių literatūros teorijų dialogas“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 21, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, nuodugniai aptaria Loreta Jakonytė), lenkų mokslinėse studijose raštija vadinama tai, kas apima daugmaž visą rašytinį paveldą, o literatūrai priskiriami grožiniai kūriniai. Beje, egzistuoja ir kitokia laikysena – raštiją traktuoti kaip sudėtinę literatūros reiškinio dalį. Pasitaiko, jog literatūros ir raštijos sąvokos yra vartojamos sinonimiškai, tokiu būdu išplečiant pačios literatūros, kaip išsaugojusios akivaizdžius ryšius su antropologija, istorija, sociologija, politikos mokslais, samprata.

²¹ Skarga savo leidinyje pristatė tik tuos asmenis, kurie Bažnyčios jau buvo paskelbti šventaisiais.

skelbėsi besą sielos ir kūno kankiniai, amžininkams buvo žinomi kaip pranašai, stebukladariai, mediumai), Poznanės vaivada Stefanus Garczyński (1690-1756) ir jo *Anatomia Rzeczypospolitey Polskiey (Lenkijos Respublikos anatomija* pasirodė 1749 m., joje kalbėta apie ekonominių reformų reikmę, kritikuota merkantilinės ekonomikos sistema, aktualizuota baudžiovos panaikinimo būtinybė), XVIII a. lenkų istorikas ir teologas Szymonas Majchrowiczius (1717-1783) bei jo istoriosofinis veikalas, kiek vėliau inspiravęs lenkų romantinio mesianizmo²² idėjas *Trwałość szczęśliwa królestw albo ich smutny upadek (Sėkmingas karalysčių tvarumas arba apgailėtinas jų žlugimas*, 1764). Ne vieną poleminę mintį kurstančioje Łukowskio monografijoje nevengiama oponuoti ir autoritetingsoms, pagrįstoms kelių dešimtmečių tyrimais istorinėms interpretacijoms. *Disorderly Liberty* autorius gana skeptiškai vertina ankstesnes istorikų pastangas reabilituoti Saksų dinastijos atstovų valdymą XVIII a. ATR. Komentuodamas žymaus lenkų istoriko, buvusio Krokuvos Jogailos universiteto rektoriaus Józefo Andrzej Gierowskio anglų kalba publikuotą studiją *The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century. From Anarchy to the Well-Ordered State*²³, Łukowskis atkreipia dėmesį į tai, kad šioje knygoje prieitos išvados iš esmės prieštarauja jos antraštei (*Lenkijos-Lietuvos Respublika XVIII amžiuje. Nuo anarchijos iki organizuotos valstybės*). Beje, ne tik pastarasis, bet ir kiti Łukowskio vertinimai liudija tai, jog istoriją imama suvokti nebe kaip objektą, o kaip susitinkančių teksto ir skaitytojo akiračių ribą – horizontą, kurio negalima pažinti ar aprašyti tiesiogiai, bet tik kaskart tikrinant suvokimą įtarinėjimu ir dialogu. Suvokimo patikrai svarbios ne tik XVIII a. Vakarų Europos švietėjų, iškilių Apšvietos epochos adeptų mintys, įtakos, bet ir ATR dominavę įsitikinimai, populiarintos nuostatos. Plačius tyrimo horizontus

²² Mesianizmas, kaip nauja filosofinė kryptis, aktualizavusi pažangos ir eschatologijos ideologiją, suklestėjo XIX a. pirmosios pusės lenkų emigrantų aplinkoje. Tam tikros mesianizmo koncepcijos buvo glaudžiai susijusios su Vilniaus universitetu, konkrečiai su filomatų ir filaretų draugijomis, tokiomis asmenybėmis kaip Adomas Mickevičius (1798-1855), Andžėjus Tovianskis (1799-1878), Julius Slovackis (1809-1849).

²³ Józef Andrzej Gierowski, *The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century. From Anarchy to the Well-Ordered State*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1996.

aprepiantis žvilgsnis Apšvietą leidžia matyti kaip itin prieštarinę kultūros periodą, tokį, kuriam buvo būdingas tiek optimizmas, tiek pesimizmas, tikėjimas protu ir jausmų adoracija, religingumas ir uolus jo neigimas. Łukowski kvestionuoja ir Karaliaučiaus universiteto profesorius, *Grynojo proto kritikos* autoriaus Immanuelio Kanto (1724-1804) garsią ištarę, kad Apšvietą buvo žmogaus išsivadavimas iš mažametystės, į kurią jis patekęs dėl savo kaltės, nesugebant ir bijant naudotis paties protu kitų nevadovaujamam. Tyrinėtojas sutinka, kad Apšvietą, aktualizodama proto autonomiją, sąmoningai priešinosi įvairioms neapsisprendimo formoms, tačiau nepritaria minčiai, kad *sapere aude* tapo anksčiau ignoruota brandos sąlyga. Atkreipiamas dėmesys į tai, kad skelbtas pasitikėjimas neklystančiu protu ne tiek įtakojo brandos ar sąmoningumo lygį, kiek ugdė netoleranciją, priešišumą kitaip mąstančiam.

Į aptariamų įvykių istorinį kontekstą, siekdamas įminti ir paaiškinti Apšvietos amžiaus žmonių galvosėnį bei elgesio motyvus, gilinasi ir kitas ne vieną mokslinę studiją filosofijos ir švietimo epochai paskyręs lenkų literatūros ir teatro istorikas Mieczysławas Klimowiczius (1919-2008). Keletą sykių perleistoje, iškalbingais Apšvietos epochos gyvenėnį perteikiančiais vaizdais iliustruotoje knygoje *Oświecenie*²⁴ lenkų mokslininkas aktualizuoja kelių Vakarų Europos šalių įtakas, vienaip ar kitaip formavusias Lenkijos Karalystėje ir LDK išryškėjusį Apšvietos modelį. Pradedama nuo Anglijos, kur dar XVII a. pabaigoje buvo padėti pamatai esminėms Apšvietos koncepcijoms. Teigiama, kad prie to didžia dalimi prisidėjo tokie filosofai, kaip Locke'as (vienas originaliausių moderniųjų laikų teoretikų), anglų kilmės airis George'as Berkeley'us²⁵ (1685-1753), pastarojo amžininkas ir iš dalies idėjinis

²⁴ Mieczysław Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.

²⁵ George'as Berkeley'us 1710 m. publikuotame veikalė *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge* (į lietuvių k. išverstas 1988 m., žr. Džordžas Berklis, *Traktatas apie žmogiškojo pažinimo principus*, iš anglų k. vertė Antanas Nesavas, Vilnius: Mintis, 1988) išdėstė svarbiausius savo teorinius argumentus. Pagrindinė šio traktato svarstyimo tema – materijos neigimas, svarbiausios sąvokos – materija, idėja ir protas. Filosofas neabejojo, kad įsitikinimas materijos buvimu veda prie radikalaus skepticizmo, ateizmo ir apskritai religijai priešiško požiūrio įsitvirtinimo. Nepelniusi laukto pripažinimo knyga buvo perrašyta, joje skelbtos tezės prieinamesne forma (dialogais) pristatytos 1713 m.

įpėdinis Davidas Hume'as²⁶ (1711-1776), aršus Berkeley'aus kritikas, vadinamosios „sveiko proto mokyklos“ įkūrėjas Thomas Reidas (1710-1796). Kultūrinio pakilimo įkvėpėja Klimowicziaus studijoje vadinama Prancūzija²⁷, ją atstovauja tokie mąstytojai, kaip René Descartesas²⁸ (1596-1695), Rousseau, Voltaire'as, markizas Jeanas Condorcetas (1743-1794), rašytojas, *Enciklopedijos* leidimo organizatorius Diderotas. Čia prisimintina vokiečių tyrinėtojo Ulricho im Hofo įžvalga: „Paryžius – tiek žodinės, tiek rašytinės kalbos atžvilgiu, tapo neginčytinu tarptautinės *république des lettres* centru: „Prancūzų kalba tapo beveik universalia kalba“, teigia Voltaire'as, nes ji „labiau tinkama negu anglų kalba mintims išreikšti“²⁹. Taigi dominuojančia aukštuomenės, taip pat ir mokslo kalba (išstūmusia lotynų) imta laikyti prancūzų kalbą, o prancūziškam teatrui, dailei, architektūrai duris noriai atvėrė ne viena Europos šalis. Tiesa, Klimowiczius pažymi, kad nepaisant ATR valdovo Augusto II (1670-1733) dvare viešpatavusios galomanijos, lenkų švietėjišką mintį formavo ir brandino Vokietija³⁰ ir ypač garsaus vokiečių

veikale *Three Dialogues between Hylas and Philonous* (į lietuvių k. išversta 2005, žr. George Berkeley, *Trys dialogai*, iš anglų k. vertė Mykolas Drunga, Vilnius: Versus aureus, 2005). Daugumai amžininkų Berkeley'aus idėjos atrodė paikos, sunkiai pagrindžiamos, esančios „toli nuo realybės“. Labiausiai jas kritikavo vienas žymiausių Apšvietos epochos atstovų, prancūzų rašytojas, filosofas Denis Diderotas (1713-1784). Berkeley'aus idėjas atmetė ir kitas šviečiamąjo amžiaus mąstytojas, vokiečių filosofas Kantas, suformulavęs bei gynęs transcendentalinį idealizmą. Tačiau save tikroju Kanto įpėdiniu laikęs Arthuras Schopenhaueris (1788-1860) Berkeley'umi žavėjosi ir taip pat idealistiškai traktavo materiją ir dvasią.

²⁶ Davidas Hume'as – garsus škotų kilmės Apšvietos filosofas ir istorikas, pozityvizmo pradininkas. Jo mintims ir įsitikinimams būdingas išskirtinis aiškumas, skepticizmas ir šalta logika (žr. David Hume, *Žmogaus proto tyrinėjimas*, iš anglų k. vertė Kęstutis Rastenis, Vilnius: Pradai, 1995; David Hume, *Traktatas apie žmogaus prigimtį*, iš anglų k. vertė Joana Vanagienė, Vilnius: Charibdė, 2007).

²⁷ Didžioji dalis Apšvietos epochą tyrinėjusių mokslininkų neabejojo, kad „XVIII amžius civilizuotam pasauliui tapo prancūziškuoju – *siècle française*, o pačiai Prancūzijai tai buvo filosofijos amžius – *siècle philosophique*. Pažangioji filosofinė mintis čia turėjo stiprią tradiciją, atėjusią iš Renesanso ir Reformacijos laikų, kai ji buvo sekuliarizuojama“ (plačiau žr.: *Filosofijos istorijos chrestomatija, Naujieji amžiai*, Vilnius: Mintis, 1987, p. 23.).

²⁸ René Descartes'as – Apšvietos epochos išvakarėse savo veikalus rašęs prancūzų filosofas, matematikas ir fizikas. Šalia švietėjų jis minimas kaip Naujųjų amžių moderniosios filosofijos pradininkas, kurio filosofinėmis koncepcijomis rėmėsi ne vienas XVIII a. švietėjiškų idėjų skleidėjas.

²⁹ Ulrich im Hof, *Švietimo epochos Europa*, iš vokiečių kalbos vertė Nijolė Daujotytė, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 81.

³⁰ Šviečiamąjo amžiaus pradžioje, tiek Vokietijos aukštuomenė, tiek jos mokslo ir kultūros atstovai daug kur dar pasikliaudavo Prancūzijos arba Anglijos patirtimis. *Švietimo epochos*

matematiko, filosofo, Halės universiteto matematikos ir gamtos filosofijos profesoriaus Christiano Wolffo (1679-1754) teorijos.³¹ Wolffas – vienas pirmųjų Vokietijoje padėjo pagrindus racionalizmo filosofijai, pačią filosofiją bei etiką atskyrė nuo teologijos, skelbė optimistišką tikėjimą proto, logikos, racionalios tvarkos jėga ir vadinamąją *proto religiją* mėgino derinti su *apreiškimo religija*³². Vokiečių filosofas buvo įsitikinęs, kad „pagrindinis pasaulio tikslas yra Dievo didybės apreiškimas, taigi jog Dievas nusprendė sukurti pasaulį ir savo sprendimu iš tikrųjų jį sukūrė tam, kad žmogus iš pasaulio galėtų pažinti Dievo tobulumą“³³. Tam tikri Wolffo filosofijos aspektai verčia abejoti dar keliomis šviečiamajam amžiui priskiriamomis „tiesomis“: kad XVIII a. Europoje, išaušus nacionalizmo epochai, išblanko ir religinio mąstymo kryptis, kad vietoj transcendentinio Dievo, kurį krikščioniškų tautų sąmonėje įdiegė Bažnyčia, adoruota gamta, bedvasiai mechanizmai³⁴, kad prasidėjęs negrižtamas sekuliarizacijos³⁵ procesas.

Europoje autorius Hofas teigia, kad to meto Vokietija „nėra valstybė modernios ar net tautinės monarchijos prasme, tai greičiau viduramžių lygio valdų visuma“ (žr. Ulrich im Hof, *op.cit.*, p. 82). Kita vertus, atkreipiamas dėmesys į tai, jog „Kultūros požiūriu itin diferencijuota Vokietija yra kupina snaudžiančių ir palengva prabundančių jėgų. [...] Į amžiaus pabaigą Vokietija su savo dvasine kultūra gerokai išsiveržė į priekį, nustumdama šešėlin daugelį kitų šalių“ (*Ibid.*, p. 82).

³¹ Romanas Plečkaitis straipsnyje „Lietuviškojo pasaulio filosofiniai akiračiai amžių tėkmėje“ (in: *Problemos*, 2007, nr. 72, p. 16-17) teigia, kad ir „katalikiškajai filosofijai Lietuvoje labiausiai priimtina rodėsi Ch. Wolffo sistema, išpopuliarėjusi Europos universitetuose“. Toks pasirinkimas aiškintinas tuo, jog „katalikiškajai filosofijai reikėjo priešintis Europos aristokratų salonuose, laikraščiuose ir knygose reiškiamai Apšvietos laisvamanybei, krikščioniškojo mąstymo principų kvestionavimui“.

³² XVIII a. švietėjai bažnytinį mokymą siekė pakeisti moksliniu žinojimu – buvo suformuota nuostata, kad visi intelektualiniai tyrinėjimai turi būti atviri, laisvi ir pasaulietiški. Apreiškimo šaltinis Šventasis Raštas, ypač stebuklai ir pranašavimai, buvo neigiami. Apšvietos filosofai tvirtino, kad jei žmonės sugeba plėtoti mokslą ir suvokti gamtos dėsnius, tai jie taip pat yra pajėgūs keisti visuomenę, politiką bei visas kitas žmonių gyvenimo sritis. Pasak studijos *Tiesos sakymas apie istoriją* autorių, „Žmonių egzistencijos tikslu tapo pažanga šiame pasaulyje, o ne išsigelbėjimas anapus. Dabar istorijos kryptį lėmė žengimas modernybės link, o ne prarasta Dievo malonė – sunku net įsivaizduoti, kad būtų galima dar ryžtingiau pakeisti žmogaus vietą laiko tėkmėje“ (žr. Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob, *op. cit.*, p. 66).

³³ Kristianas Volfas, „Protingos mintys apie gamtos daiktų tikslus“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, *op. cit.*, p. 55.

³⁴ XVIII a. gamtos mokslai kėlė didžiulį to meto šviesuomenės susidomėjimą. Net rašytojai, istorikai laikė savo pareiga susipažinti su naujausiais eksperimentais, duomenimis ir pasiekimais (pvz., Voltaire'as populiarino Newtono optikos ir astronomijos mokslą).

³⁵ Dar šio skyriaus pradžioje sekuliarizacija buvo išskirta kaip viena svarbiausių Apšvietos pradžių ženklusių žymių. Apie sekuliarizaciją plačiau pradėta kalbėti XVII-XVIII a.

Pasak Apšvietos dilemas nagrinėjančio vengrų kilmės istorijos mokslų daktaro László Kontlerio, Vakarų Europoje švietėjiška mintis brendo absoliutizmo ir despotizmo veikiamą.³⁶ Vakarietišką Apšvietą auginę veiksniai Vidurio³⁷ ir Rytų Europoje didesnės įtakos neturėjo (ne vienas XVIII a. tyrinėjęs mokslininkas nurodo esminę skirtį tarp Vakarų, Vidurio ir Rytų Europos patirčių – pripažįstama, jog nepaisant to, kad XVIII a. religiniu, politiniu ir kultūriniu aspektu Vidurio bei Rytų Europai buvo išties komplikotas ir prieštaringas laikotarpis, tačiau tik vakarinė Europa išgyveno esminius pokyčius, sąlygojusius tokius procesus kaip, pavyzdžiui, kolonizacija³⁸). Kontlerio pozicija gana kategoriška – vengrų tyrinėtojas konstatuoja, kad švietimo idėjos į Vidurio ir Rytų Europą atėjo pavėluotai, tebuvo perimtos iš Vakarų, naujose žemėse nesuleido šaknų, tad savų vaisių ir nesunokino. Regėti visą Europą vienodai „nušviestą“ Apšvietos idėjų tėra tik

Sparčiai augant miestams, tobulėjant mokslui ir besivystant pramonei, didėjanti diferenciacija keitė požiūrį ir į religiją. Mito ir religijos sfera buvo priešpastatyta mokslo ir technikos sferai (klasikinė Apšvietos tezė – religija ir mokslas yra nesuderinami). Manoma, jog kartu su moderniąja sekuliarizacija prasidės racionalumo era, kurioje misticizmas ir religija nebeužims reikšmingos vietos (žr. Owen Chadwick, *The secularization of the European mind in the nineteenth century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993). Tačiau kliaunantis vėlesniais XVIII a. antros pusės pavyzdžiais, matyti, kad taip neįvyko.

³⁶ László Kontler, *op. cit.*, p. 35.

³⁷ Vidurio Europa – Europos centrinėje dalyje esantis regionas, kurio teritorija dažnai nusakoma nevienodai. Štai politologas, filosofas Alvydas Jokubaitis pažymi, kad egzistuoja dvi – plačioji ir siauroji – Vidurio Europos tapatybės sampratos. Pirmoji yra aiškesnė ir sietina su vadinamosiomis Vyšegrado grupės šalimis – Lenkija, Vengrija, Čekija ir Slovakija. Platesnė Vidurio Europos sąvoka leidžia prie šio regiono priskirti ir Lietuvą, ir Vakarų Ukrainą, ir Vakarų Baltarusiją (būtent dėl bendros su Lenkija istorinės patirties). Anot Jokubaičio, „Vengrai taip pat gali kalbėti apie savo artumą su tam tikromis Rumunijos ir Serbijos dalimis. Dar labiau pasidomėjus Vengrijos istorija, tarp kandidačių į Vidurio Europos šalis atsiranda ir kitos buvusios Austrijos ir Vengrijos imperijos dalys, o pažvelgus į Europos viduryje įsikūrusią Vokietiją – neišvengiamai gali iškilti daugybė su *Deutsches Reich* ir net *Sacrum Romanum Imperium Nationis Germanicae* susietų prasmų“ (žr. Alvydas Jokubaitis, „Laiškas redaktoriui“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2006 / 12, p. 506).

Vengrų tyrinėtojas Kontleris jau minėtame straipsnyje „The Enlightenment in Central Europe?“ žvelgdamas iš istorinės perspektyvos, Vidurio Europą tapatina su buvusia Lenkijos ir Lietuvos valstybe (ATR) ir Habsburgų monarchija (Austrija) (žr. László Kontler, „The Enlightenment in Central Europe?“ *op. cit.*, p. 33).

³⁸ Neretai kolonizacija vertinama kaip itin prieštaringas Europos civilizacijos raidos reiškinys, plėtęs europiečių akiratį, į civilizuoto pasaulio gyvenimą įtraukęs daug naujų, kituose kontinentuose gyvenusių žmonių ir tautų. Kita vertus, europiečių kolonizuotuose kraštuose Europos kultūra dažnai buvo platinama prievarta, naikinant jau egzistuojantį vietos gyventojų kultūrinį paveldą (plačiau žr. David Scott, *Conscripts of Modernity: The Tragedy of Colonial Enlightenment*, Durham: Duke University Press Books, 2004, p. 170-209).

nepretenzinga pastanga apibendrinti ir suvienodinti šio daugiaklodžio regiono savitumus ir skirtumus. XVIII a. Europos daugiabalsiškumą puikiai iliustruoja Hofo knygoje pateikta ištrauka iš italų švietėjo Carlantonio Pilati (1733-1802), buvujusio ne vienoje Europos šalyje, veikalo³⁹:

Net jei ir esama dalykų, kurie skirtingas Europos šalis sieja, kaip antai tie patys dorovės dėsniai, tas pats religinių įsitikinimų pagrindas, tie patys įstatymų leidybos principai, vis dėlto tos pačios nacijos charakteris, pomėgiai, skonis, gyvenimo būdas ir papročiai aiškiai skiriasi. Klimatas, valgiai ir gėrimai, krašto gamta, tam tikri religiniai principai, kai kurios pagrindinės šalies valdymo taisyklės, pagaliau daugiau ar mažiau tobula įstatymų leidyba, daugiau ar mažiau tinkanti vienai, bet kur kas mažiau - kitai nacijai.⁴⁰

Skaitant per pastaruosius du dešimtmečius įvairių tautybių autorių išleistas mokslines studijas, matyti, kad Apšvietos problematika vis dažniau aptariama aktualizuojant Rytų ir Vakarų Europos dichotomiją. Kalbama ne apie vieną XVIII a. Europą išjudinusį švietėjišką judėjimą, bet apie skirtingus panašiu metu vykusius Apšvietos iškeltų klausimų⁴¹ inicijuotus judėjimus, įvairiuose Europos kraštuose įgijusius vis kitas raiškos formas. Mokslinės polemikos ar rimtesnių diskusijų nekurstanti chrestomatinė nuostata, kad naują šviesos amžių išugdė ir subrandino Vakarų Europa, kad ji tapo kitiems kraštams sektinu pavyzdžiu ir svarbiu vertės kriterijumi, skatina peržiūrėti vakarietiškus pavyzdžius ir jais sekusių kraštų patirtis. Tokią žiūros galimybę inspiruoja ir nūdienos akademinėse diskusijose apie Apšvietą keliamas imperatyvas - šviečiamojo amžiaus sklaidos lauką analizuoti koncentruojantis į

³⁹ Hofas cituoja Carlantonio Pilati, *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*, 1778, t. 1, įžangą.

⁴⁰ Ulrich im Hof, *op. cit.*, p. 77.

⁴¹ Apšvietos epochoje kelti švietimo, laisvės, teisių, tikėjimo, patriotizmo, dorovės klausimai panašiai buvo formuluojami bemaž visuose Europos regionuose, tačiau atsakymai į juos buvo skirtingi. Tam turėjo įtakos tiek kultūriniai, tiek ekonominiai, politiniai, tiek konfesiniai diferencijuotos Europos ypatumai.

atskirus tautinius, socialinius kontekstus, šitaip išvengiant „embleminių“, nuo turinio atsietų, tinkančių bet kurio regiono patirčiai apibūdinti charakteristikų. Tokiu būdu tyrinėjant Apšvietos epochą atsisakoma bendrų apžvalgų ir gilinamasi į kiekvienos tautos savitumą, susiklosčiusią politinę, ekonominę, kultūrinę situaciją, į tai, kokius atgarsius programinės švietėjiško judėjimo idėjos (laisvės, pilietiškumo, patriotizmo ir kt.) kėlė konkrečiuose, daugiau skirtumų nei panašumų turinčiuose regionuose.⁴²

Disertacijos pavadinime išskirta XVIII a. antroji pusė istorikų, literatūros tyrinėtojų, menotyrininkų, filosofijos, estetikos mokslo atstovų aptariama pasitelkiant gana skirtingus vertinimo kriterijus. Palyginus su ankstesnėmis šį laikotarpį interpretuojančiomis mokslinėmis studijomis, nauji vos prieš keleris metus pasirodę darbai išsiskiria šiuolaikinėmis, netradicinėmis įžvalgomis, moderniomis, sykiu ir įtariomis, mokslinės minties inspiruotomis koncepcijomis. Toks pokytis ženklus ir lietuviškų tyrimų baruose (kaip žinia, platesnėje Vakarų mąstymo tradicijoje radikalių bandymų naujai suvokti bei interpretuoti senas tiesas būta daug anksčiau). Vienu iš pavyzdžių galėtų būti 2011 m. išleista Gyčio Vaitkūno monografija, tyrimo problema ir iš dalies analizės metodika primenanti dar 1944 m. vokiečių filosofų, sociologų Maxo Horkheimerio ir Theodoro Wiesengrundo Adorno publikuotą straipsnių rinktinę *Apšvietos dialektika* (lietuvių kalba knyga pasirodė 2006 m.). Šias mokslines studijas sieja netradicinis požiūris į Apšvietos, kaip į neįprastai judraus, daugialypio, net vaidybiško reiškinių, procesus. Abiejų knygų autoriai itin kritiškai vertina chrestomatinius proto ir šviesos amžiaus apibūdinimus. *Apšvietos dialektikoje* tam tikru išėjties tašku tampa mito ir Apšvietos santykis, nusakomas dvejomis pagrindinėmis tezėmis: mitas yra Apšvieta ir Apšvieta virsta mitologija. *Lietuvos estetikos istorijoje*, pasitelkiant Rousseau išdėstytą poziciją, aktualizuojamas paradoksas ir jo sąsajos su tamsos laikais, konkrečiai – su Baroko epocha. Originali Rousseau teiginių interpretacija iliustruoja

⁴² Plačiau žr. Roy Porter, Mukulas Teich, *The Enlightenment in National Context*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981; John Robertson, „The Enlightenment above National Context: Political Economy in Eighteenth-Century Scotland and Naples”, in: *The Historical Journal*, Cambridge: Cambridge University Press, t. 40, nr. 3, 1997, p. 667-697.

Apšvietos amžiaus asmens dramą – pasmerkimą būti *tamsiųjų laikų* žmogumi. Vaitkūno įžvalgos iš esmės pratęsia ir kartu papildo *Apšvietos dialektikos* autorių rutuliotą mintį, kad Apšvietos programa buvo pasaulio atkerėjimas, siekęs išsklaidyti mitus ir žinojimu nuversti vaizduotę, tam tikruose taškuose jos jungiasi ir su vieno žymiausio XVIII šimtmečio žinovo Hofo prietomis išvadomis:

Švietimas iki pat gelmių išjudina paveldėtas ir sustingusias formas. Žvelgiama priekin, ne atgal. O jei atgal, kaip sektinas pavyzdys prisimenamas Renesanso atgimimo ir naujai suvokiamos antikinės Graikijos laikotarpis ar bent palaiminga gerųjų laukinių amžių idilė.⁴³

Iš skirtingų perspektyvų į Apšvietos epochą žvelgia kitas aptariamo laikotarpio procesus vertinantis lietuvių tyrėjas, istorikas Eligijus Raila. 2010 m. išleistoje mokslinėje monografijoje *Ignotus Ignotas. Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*⁴⁴ istorinė tikrovė yra perteikiama (kartais ir koreguojama) savitu pasakojimu, kuris yra nulemtas gyvenamojo meto kultūros, taip pat ir tam tikros istorijos mokslinės metodologijos. Įsikomponuodama į bendruosius LDK kultūros ir identiteto tyrimus, Railos studija inspiruoja autentiškumo ir novatoriškumo įspūdį. Stebina mokslinio tyrimo akipločiai. Į rišlų pasakojimą gulantys daugiakultūrės, polikonfesinės XVIII a. realybės masyvai byloja apie esminę tyrinėtojo intenciją – Ignoto Jokūbo Masalskio (1726-1794) veiklą suskaidžius į tris segmentus (politinį, edukacinį ir ūkinį), rekonstruoti „neapšviestą“ šios asmenybės biografiją. Pateikiama rekonstrukcija yra sąlygota aiškiai knygos pratarmėje suformuluotos nuostatos – Masalskį vertinti ne tik kaip XVIII a. Lietuvos didiką ir Vilniaus vyskupą, bet ir kaip Apšvietos epochos idėjų skleidėją⁴⁵. Šis

⁴³ Ulrich im Hof, *op. cit.*, p. 16.

⁴⁴ Eligijus Raila, *Ignotus Ignotas. Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius: Aidai, 2010.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 12.

tyrimo motyvas prasmingai koreliuoja su pačiu knygos pavadinimu *Ignotus Ignotas* (išvertus iš lotynų kalbos „Nepažįstamas Ignotas“), tampančiu „nuoroda į nepažiną žmogaus istorinę tikrovę ir niekada nesibaigiantį jos atradimą“⁴⁶. Pažinumo – nepažinumo kolizija įtaigiai kuria pasakojimo intriga. Štai knygos *Tiesos sakymas apie istoriją* autorės, apmąstydamos istorinio žinojimo raidą nuo XVIII a. iki postmodernistinės teorijos ir mėgindamos nubrėžti ateities istorijos metmenis (kartu mesdamos iššūkį mitologizuotai istorinei sąmonei), pažymi, kad „Istorija, kaip ir literatūra, yra pagrįsta troškimu kuo geriau suvokti žmogiškąją patirtį; tačiau norint, kad praeitis iškiltų prieš mūsų akis, būtina žinoti konkrečias tos praeities detales“⁴⁷. Šią mintį pratęsia bei savitai modeliuoja ir Railos monografijos pratarmėje įrašytos tezės:

Tačiau istorinių faktų, įvykių ar procesų seka, rūpestingas jų sluoksniavimas pagal tam tikras vidines charakteristikas ar išorės faktūras yra bergždžias žaidimas, jeigu juos atskiriame nuo žmogaus aplinkos. Antropocentrinis matmuo apvalo istorinius procesus nuo anonimiškumo apnašų⁴⁸.

Būtent antropocentrinis, autoriaus teigimu, „ne siaurai profiliuotas ir vienspalvis, bet I. J. Masalskio *vita activa* ir *vita contemplativa* klodus integruojantis“⁴⁹ požiūris tampa tyrimo strateginiu sprendimu. Be kita ko, tyrėjo pastanga - geriau įsiklausyti ir leisti skaitantiems deramai pajusti bei išgirsti Apšvietos epochą, realizuojama „įgarsinant“ XVIII a. balsus, paskelbiant savotiškus „epochos pažinimo dokumentus“, kaip antai: „Jauną jo [I. J. Masalskio, – J. G.] amžių minėjo ir pirmosios džiaugsmingos panegirikos, pasirodžiusios netrukus po konsekavimo iškilnių ir apdainavusios naująjį ganytoją: Jei tavo jaunystė taip gražiai žydi, / Tai kokį

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob, *Tiesos sakymas apie istoriją*, iš anglų k. vertė Remigijus Juozaitis, Vilnius: Margi raštai, 1998, p. 153.

⁴⁸ Eligijus Raila, *op. cit.*, p. 11.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 12.

derlių atneš tau senatvė?“⁵⁰. Beje, iš šios spalvingos diskursų puokštės nevalia išmesti ir paties autoriaus įrašomo komentaro: „Turbūt net nepagalvojo panegirikos autorius, kad vyskupo gyvenimo derlius senatvėje bus itin prastas“⁵¹. Be jau įvardintų, manytume, galimas ir kitas tokių įvairiopų tekstų sambūvio paaiškinimas – istorijos kaip diskursų rinkinio akceptavimas, leidžiantis išvysti, kaip steigiasi skirtingos kultūrinės reikšmės ir kaip į bendrą kontekstą jungiasi iš pažiūros tarpusavyje nederančios atskirybės.

Per pastaruosius dešimtmečius parengtuose Lietuvos mokslininkų darbuose Apšvietos epochai aptarti pasirenkamos gana naujos, oponuojančios tradicinėms analitinės perspektyvos. Proto amžiaus idėjų, problematikos aptartys dėstomos prieš porą dešimtmečių publikuotame Tereškino straipsnyje „Stiliaus ir žanro problemos M. Alšausko ir K. Lukausko pamoksluose“⁵². Apžvelgdamas Troškūnų klebono Lukausko asmenybės ir XVIII a. antros pusės LDK gyvenimo aplinkos bruožus, autorius mėgina suvokti ir paaiškinti įtakas, nulėmusias šio pamokslininko individualų stilių, šviečiamąją problematiką persmelktą religinių tekstų turinį, tuo metu naujus idėjinius aspektus. Visgi disertacijos tyrimui aktuali Apšvietos recepcija Tereškino straipsnyje, sakytume, paliekama ant tų pačių nominalizmu sutvirtintų pamatų. Kitaip tariant, prie aiškios ir menkai tekvestionuojamos šviečiamosios problematikos glaudžiama ir Lukausko lietuviško galvojimo tradicija bei jo pamokslų autentika. Kūrėjo pasaulėvaizdis ir jo pasaulėjauta vertinami iš saugių, abejonių nekeliančių šviesaus proto amžiaus pozicijų: „Su Švietimo amžiaus mintimi susijusi išskirtinė proto vieta K. Lukausko pasaulėvaizdyje“⁵³; arba „Švietimui būdinga teisinė problematika atsispindi ir Troškūnų klebono pamoksluose. Jo manymu, teisės normas apibrėžia prigimtis; teisė privalo ją ir žmogaus protą atitikti“⁵⁴.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 35.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Artūras Tereškinas, „Stiliaus ir žanro problemos M. Alšausko ir K. Lukausko pamoksluose“, in: *Senosios literatūros žanrai (Senoji Lietuvos literatūra, kn. I)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.

⁵³ *Ibid.*, p. 149.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 151.

Kalbant apie dar naujesnes Apšvietos epochą, ją atstovavusių veikėjų darbus pristatančias lietuvių mokslines studijas, atkreiptinas dėmesys į vis dažnesnį XVIII a. antros pusės LDK reiškinių interpretavimą pasitelkiant Vakarų Europos standartus. Kita vertus, matyti, jog nėra ignoruojamos ir vidinės, būdingos konkrečiai vietai įtampos. Štai Kristinos Mačiulytės monografijoje⁵⁵, skirtoje XVIII a. antros pusės LDK proginiams pamokslams aptarti, pristatomos Apšvietos epochos idėjinės nuostatos, jas siejant ne tik su iškilųjų Vakarų Europos švietėjų (pvz., su prancūzų fiziokratų François Quesnay'iaus (1694-1774), Pierre'o Samuelio Duponto de Nemourso (1739-1817) ar žymaus anglų filosofo ir pedagogo Locke'o) svarstymais, bet ir su ATR akademinė erdve, Respublikos politinė situacija, „jos išoriniu ir vidiniu nestabilumu bei pastangomis ugdyti piliečių atsakomybę už savo valstybę“⁵⁶. Tiesa, kai kurie teiginiai apie LDK piliečių patriotinius užmojus ir švietimo reformų išbudintas aspiracijas kurti apsisprendusių piliečių visuomenę yra grindžiami mokslinės tradicijos „įteisintomis“ žiniomis. Griežtoms definicijoms prilygstančios formuluotės („Švietimo reforma – visuomenės kaitos būdas“⁵⁷; ar „Apšvietos epochoje susiformavo naujas požiūris į asmenybę ir jos ugdymą“⁵⁸) kartais primena pačios autorės kritikuojamus ankstesnių tyrimų apibendrinimus⁵⁹.

Apie Apšvietos idėjų aktualizavimą ir kartu reinterpretavimą savo straipsnyje „Kovos dėl Respublikos: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės saulėlydžio patirtis“⁶⁰ kalba ir pilietiškumo manifestacijas LDK analizuojantis

⁵⁵ Kristina Mačiulytė, *Kad Tėvynė gyvuotų...: XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 85.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 85.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 91.

⁵⁹ Apžvelgdama Apšvietos epochai skirtas lietuvių mokslines studijas, Mačiulytė detalizuoja Tereškino pateiktas išvalgas, kuriose, be esminių Apšvietos problematikos akcentų, randa ir pernelyg kategoriškų apibendrinimų (pvz., „iš tekstų analizės daroma išvada apie proto paskelbimą vieninteliu autoritetu“ ar „metafizika redukuojama į visuomeninius santykius“); plačiau žr. Kristina Mačiulytė, *Kad Tėvynė gyvuotų... op. cit.*, p. 13.

⁶⁰ Darius Kuolys, „Kovos dėl Respublikos: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės saulėlydžio patirtis“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 24, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, p. 163-260.

Darius Kuolys. Poleminę, proginę, politinę XVIII a. antros pusės raštiją pristatydamas kaip svarbią pilietinių kovų dėl Respublikos priemonę, senosios literatūros tyrinėtojas fiksuoja įdomias sąsajas tarp XVIII a. pabaigos ir XVI a. LDK tekstų, tiksliau tarp tais amžiais aktualių, intensyviai svarstytų klausimų: „tautos ir luomų sampratos, valstiečių ir miestiečių teisių, bajorijos laisvių ir savivalės, Lietuvos valstybės savarankiškumo“⁶¹. Tiesa, pačios Apšvietos idėjos, jų pobūdis straipsnyje plačiau neaptariami, susitelkiama ties tų idėjų įtakomis LDK respublikos sampratai, „skirtingoms politinės bendruomenės narių elgsenoms“, „valstybės gelbėjimo programoms“. Straipsnio anotacijoje įrašytas teiginys, jog „To meto šalies literatūra ne tik perėmė Apšvietos idėjas, bet ir atsigręžė į Lietuvos bei Lenkijos politinės minties tradiciją [...]“⁶² tik iš dalies pagrindžiamas, tiksliau pirmoji jo dalis iliustruojama vien šiais pastebėjimais: „Taigi antikinė, renesansinė istorijos kaip mokytojos samprata papildoma Apšvietos nuostata vertinti protėvių žygius kritiškai“⁶³; „Ištikimybė senovei proginiuose tekstuose jungiama su Apšvietai būdingu siekiu civilizuoti visuomenę, prikelti tautą naujam pilietiniam gyvenimui ir taip atgaivinti Respubliką“⁶⁴; „Įsidėmėtina, kad Apšvietos autorių keltos *tvaringos laisvės*, atviraluomės visuomenės, žemųjų luomų teisių apsaugos idėjos jau buvo išsamiai plėtotos Lietuvos humanistų“⁶⁵.

Nepaisant plačios šiandieninių mokslinių interesų skalės, aktyvaus modernių teorijų akceptavimo, lietuvių mokslininkų tyrimuose, skirtuose Apšvietos epochą pažinti bei ją įvertinti, pasigendama ryžtingesnių bandymų atsakyti į vieną esminį, keletą atšakų turintį klausimą: ar XVIII a. LDK priėmusi ir išgyvenusi Apšvietą palenkė ją savo poreikiams, kitaip tariant, ar Apšvietos epocha LDK išsiskyrė savo specifika ir autentiška, ar, antrinant XVIII a. Europą tyrinėjančiam Kontleriui, šviečiamojo amžiaus Vidurio Europoje apskritai būta. Panašių klausimų kėlimas (nebūtinai pateikiant

⁶¹ *Ibid.*, p. 163.

⁶² Darius Kuolys, *op. cit.*, p. 163.

⁶³ *Ibid.*, p. 189.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 191.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 232.

vienareikšmius atsakymus) kursto bei provokuoja kontraversiškas mintis, yra prasmingas ir nūdienos tyrimams aktualus.

Kokius gi bendrus vardiklius būtų įmanu išgryninti iš šios požiūrių ir verčių įvairove išsiskiriančios apžvalgos? Ar galimi Apšvietos modelio (prancūziško, vokiško, angliško, lenkiško, lietuviško) konkretni apibūdinimai? Paprasčiausia, žinoma, išvardinti atskirus bruožus, tačiau vargu ar jie prilygtų išsamioms ir kartu tikslioms definicijoms. Kita vertus, iš XVIII a. mus pasiekę Apšvietą charakterizuojantys žodžiai *pažanga*, *protas*, *pažinimas*, *švietimas*, *mokslas*, *faktinė tiesa* tėra tik kalbos dariniai, iš esmės atsiję nuo jais įvardijamų tos epochos reiškinių (prisimintina Horkheimerio ir Adorno filosofiniuose fragmentuose išakyta mintis, jog „Apšvietą išnaikina ne tik simbolius, bet ir juos pakeičiančias bendrąsias sąvokas“⁶⁶). Atsisakius Apšvietos amžių aiškiau ar blankiau iliustruojančių sąvokų, į šią epochą derėtų žvelgti kaip į reikšmingas naujoves subrandinusį istorinį periodą, kurio pagrindiniai siekiai buvo „atkerėti“⁶⁷ pasaulį, išsklaidyti senus (kartu sukuriant ir naujus) mitus, iki galo apgalvotą, matematizuotą pasaulį tapatinti su skirtingai suvokiama ir įvardijama tiesa. Kalbant apie senų mitų griovimą XVIII a. LDK, teigtina, kad jį skatino ne tik Vakarų Europos švietėjų išbudinta nauja mąstysena, bet ir pastangos įveikti krašte nesibaigiančią politinių įvykių suirutę. Be kita ko, reikėtų atkreipti dėmesį ir į tai, kad LDK ir Lenkijos Karalystėje švietėjiškas sąjūdis, priešingai nei daugelyje šalių, nevyko už akademinės ir edukacinės sistemos ribų: 1773 m. ATR Seimo sprendimu įkurta Edukacinė komisija puoselėjo tuo laiku modernią bendraeuropinio pobūdžio švietimo sistemą (mokyklų programos buvo rengiamos remiantis anglų filosofų Hume'o ir Locke'o suformuluotais gamtamokslio principais, Prancūzijos fiziokratų idėjomis, Rousseau prigimtinės pedagogikos metmenimis), atvirą naujovėms, reformoms (turėjusioms sustiprinti ne tik Respublikos ekonominę padėtį, bet ir jos gynybinį pajėgumą), mokslo pažangai. Veikiant tokioms įtakoms, savitu LDK Apšvietos bruožu tapo *sveika logika*, traktuota kaip

⁶⁶ Max Horkheimer, Theodor Wiesengrund Adorno, *op. cit.*

⁶⁷ Ši sąvoka plačiai vartojama Horkheimerio ir Adorno studijoje *Apšvietos dialektika*.

patikimų normų, dėsnių bei metodų sistema ir priešinta užsitęsusiai Respublikos anarchijai. Sveiką logiką LDK švietėjai (pirmasis Edukacinės komisijos pirmininkas Vilniaus vyskupas Masalskis, LDK pakancleris, vienas iš aktyviausių Edukacinės komisijos steigimo iniciatorių Jokimas Liutauras Chreptavičius (1729-1812), politinės grupuotės *Familija* kandidatas į ATR karaliaus sostą Adomas Kazimieras Čartoriskis (1734-1823), LDK raštininkas, vėliau didysis maršalka Ignacas Potockis (1750-1809)) siejo su moralinių ir visuomeninių idealų įgyvendinimu. To meto supratimu, sveikos logikos žmogus pirmiausia buvo atsakingas už visuomenės, kurioje gyveno, gerovę, moralę, kultūrinį išprusimą. *Sveikos logikos, sveiko proto ar sveikos nuovokos* sąvokos įsitvirtino tiek XVIII a. antros pusės LDK ir Lenkijos švietėjų veikaluose, prakalbose, tiek įvairiuose manifestuose bei Edukacinės komisijos sudarytose pedagoginėse instrukcijose. Sveiko proto šalininkais save laikė ir libertiniškų pažiūrų, ir katalikiškos Apšvietos atstovai. Tikėta, kad gyvenimo tiesą galima suvokti tik sveiku protu, kuris neprieštarauja tikėjimui, dieviškam Apreiškimui, neabejota, kad ir Dievo tiesa įmenama tik sveiko proto pastangomis. Sveikas protas tapo aktyvių reformatorių - karaliaus Stanislovo Augusto ir jo bičiulio Gardino seniūno Tyzenhauzo - pagrindiniu veiklos akstiniu. Bendrai tariant, XVIII a. antros pusės šaltiniuose⁶⁸ aktualizuotą *proto sveikatą* galima laikyti charakteringu LDK Apšvietos bruožu, išryškėjusiu ne sekant Vakarų Europos mokyklomis, bet atsiliepiant į bręstančius visuomenės (net svetimšalis Rousseau pastebėjo išskirtinį Lietuvos-Lenkijos valstybės žmonių norą veikti ir nauja linkme kreipti savo gyvenimus⁶⁹) lūkesčius, gyvenamojo laiko išugdytus poreikius.

⁶⁸ Kazimieras Narbutas, *op. cit.*; Kiprijonas Lukauskas, *op. cit.*

⁶⁹ Žanas Žakas Ruso, „Pastabos apie Lenkijos valdymą ir siūlomą jo reformą“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai*, Vilnius: Mintis, 1987, p. 349.

1.2. XVIII a. antros pusės Gardiną pristatanti literatūra

Iš platesnio tyrimų lauko, aprėpiančio įvairialypį ir dilemišką Apšvietos epochos kontekstą, pereinant prie ne itin gausių studijų sulaukusio antrojo LDK kultūros centro – XVIII a. antros pusės Gardino gyvenimo, apžvelgsime ir konkrečiai šį regioną pristatančią literatūrą.

Tomas Venclova, kalbėdamas apie kultūrą ir jos foną, nurodė, kad „į kultūrą visada naudinga pasižiūrėti „iš šalies“ (o į svetimą kultūrą – „iš vidaus“)⁷⁰. Peržvelgus atliktus tyrimus, gvildenančius XVIII a. Gardino gyvenimą, įmanu fiksuoti diametraliai priešingą žiūros perspektyvą: lietuvių tyrėjas⁷¹ į Gardiną, kaip į svetimą istorijos veiksmų areną, žvelgia „iš šalies“ ir probėgšmais, o baltarusiškuose ir lenkiškuose istorikų bei literatūros tyrinėtojų darbuose⁷² žvilgsnis projektuojamas „iš vidaus“, aiškiai apeliuojant į Gardino,

⁷⁰ Tomas Venclova, *Vilties formos: Publicistika*, esė, iš anglų k. vertė Antanas Danielius, iš rusų k. vertė Algis Kalėda, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1992, p. 59.

⁷¹ Kadangi išsamių lietuviškų studijų aptariama tema nėra atlikta, remiamasi šiais LDK gyvenimą XVIII a. antroje pusėje tyrinėjusių lietuvių autorių darbais: Eugenija Ulčinaitė, Albinas Jovaišas, *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžiai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003; Meilė Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII antroji–XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius: Mokslo, 1985; Eligijus Raila, „Apšvieta“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša [ir kt.], Vilnius: Aidai, 2001; Eligijus Raila, „Apšvietos epocha (1740–1841)“, in: *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sudarė Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2006; Jonas Račkauskas, *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų 1-kla, 1994; Vaclovas Biržiška, Aleksandrynas: *Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 2: *XVIII–XIX amžiai*, Chicago, 1963 (fotograf. leid., Vilnius: Sietynas, 1990); Zigmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė, Albinas Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2000; Vincas Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, Vilnius: Petro ofsetas, 1997; Vanda Zaborskaitė, *Prie Lietuvos teatro ištakų: XVI–XVIII a. mokyklų teatras*, Vilnius: Mokslo, 1981.

⁷² Евстафий Филаретович Орловский, *Гродненская губерния в 1812 году: Исторический очерк*, Гродно: Типография Губернского Правления, 1912; Иван Романовский, *Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии (вторая половина XVIII–первая половина XIX в.)*, Минск: Изд-во Бел. гос. ун-та, 1976; Михаил Федорович Де-Пуле, *Станислав-Август Понятовский в Гродне и Литва в 1794–1797 годах*, Санкт-Петербург: Майков, 1871; Александр Иванович Герасимов, „Музейные странички истории медицины“, in: *Гродненская правда*, Nr. 8, 2002; Федор Игнатович, *Гродненская медицинская академия: (К 220-летию со дня основания)*, Гродно: ГрГУ, 1995; Bartłomiej Kaczorowski, *Grodno: Historia i zabytki*, Warszawa: Gryf, 1991; *Grodno w XVIII wieku: Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, pod. red. Andrzeja Woltanowskiego i Jerzego Urwanowicza, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1991.

kaip į savo kultūrinio artefakto, suvoktį. Ši pastanga itin ryški tuose tekstuose, kurie oponuoja postsovietiniams istorijos naratyvams, stiprinantiems tarybinius akcentus.⁷³ Autoriai, atstovaujantys Baltarusijos nacionalistų stovyklai, savo poleminius straipsnius priešinasi senojo Gardino veidą niokojančiai modernizacijai, trinančiai ar ideologiškai transformuojančiai su LDK susijusias atminties vietas.

Baltarusių tyrėjo pasakojimas vis mažiau primena istoriją apie praeitį, su aiškiai išskiriamomis pradžios, vidurio ar pabaigos fazėmis. Laisviau operuojama istorine, etnologine, religijotyryne, kultūrologine medžiaga, atsiremama į literatūros teorijos vyraujančias tendencijas, drąsiau užpildomos „baltosios dėmės“, analizuojamą istorinę epochą mėginama pažinti per savo (t.y. tyrėjo) amžių, beje, ne tik patikliai į ją įsijaučiant, bet ir kritiškai reflektuojant. Tiksliausiai šią prieigą būtų galima apibūdinti istorijos filosofo naratyvisto Haydeno White'o siūloma apibrėžtim, kai tyrėjas (istorikas, kultūrologas, literatūrologas) konkretų istorinį lauką traktuoja taip pat kaip gramatikas naująją kalbą:

Pirmoji jo [istoriko – J. G.] problema – jame [istoriniame lauke – J. G.] išskirti leksikos, gramatikos ir sintaksės elementus. Tik tuomet jis gali imtis interpretuoti, ką reiškia kokio nors konkreti elementų konfigūracija ar jų santykių pasikeitimai. Žodžiu, istorikui reikia susikurti kalbinį protokolą (apimantį leksikos, gramatikos, sintaksės ir semantikos lygmenis), kuriuo istorinis laukas ir jo elementai bus apibūdinami jų pačių *kalba* (o ne juos įvardijančių dokumentų kalba), ir taip paruošti juos aiškinimui ir atvaizdavimui savo pasakojime.⁷⁴

⁷³ Tokie straipsniai, kuriuose atvirai reiškiamas nepasitenkinimas krašto valdžios sprendimais dėl LDK kultūros paveldo išsaugojimo, spausdinami Gardine nuo 2002 m. leidžiamame almanache „Город святого Губерна“, Minske nuo 1998 m. rengiamame mokslo žurnale „Arche“, Balstogėje susibūrusios Lenkijos baltarusių mažumos žurnale „Беларускі грамадска - культурны часопіс“.

⁷⁴ Hayden White, *Metaistorija: Istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*, iš anglų k. vertė Halina Beresnevičiūtė-Nosálová, Gintautė Lidžiuvienė, Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 37.

Panašios traktuotės iliustracija galėtų būti Jerzjo Gordziejewo studija *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*⁷⁵, kurioje pateikiama XVIII a. Gardino sociotopografinė sandara, fiksuojanti ryšį tarp dviejų miesto struktūrų – visuomenės ir miesto erdvės. Pristatomi nuoseklus tyrimo, apimančio tiek istorinius, tiek archeologinius šaltinius, rezultatai, atskleidžiantys, kaip veikiant visuomenės poreikiams keitėsi miesto infrastruktūra, kokią įtaką tam turėjo sociokultūriniai ir istoriniai reiškiniai, kokių būta priežastinių ryšių ir dėsningumų. Autorius aptaria santykius tarp skirtingų socialinių, konfesinių, tautinių grupių, atskirą dėmesį skiria miesto gyventojų ūkinei veiklai, buičiai, mėgina išvelgti miestietiškos kultūros formavimosi pradus.

Baltarusių ir lenkų mokslinėse studijose Gardinas neretai įvardijamas kaip pats vakarietišiausias, Baltarusijos sostine tituluotas miestas. Iškeliamas precedento neturįs, 15 metų (1765–1780) klestėjimo laikotarpis, sietinas su Gardino seniūno, karališkųjų ekonomijų administratoriaus, artimo karaliaus Stanislovo Augusto bičiulio, aktyvaus reformatoriaus Tyzenhauzo vardu. Ši asmenybė baltarusiškose interpretacijose⁷⁶ nestokoja itin pozityvių apibūdinimų: Tyzenhauzas vadintas “Petru Didžiuoju”, “Gardino valdovu”, atskiri tyrimai dedikuoti jo pažiūrų, įgyvendintų užmojų aptarčiai. Reikšmingiausiu darbu, pristatančiu nuodugnią Tyzenhauzo veiklos analizę, laikytina Gardine gimusio, Varšuvos ir Krokuvos universitetuose studijavusio, Stepono Batoro universiteto profesoriaus Stanisława Kościałkowskio (1881–1960) dvitomė studija *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny*

⁷⁵ Jerzy Gordziejewas yra ir kitų istorinių tyrimų, susijusių su LDK gyvavimu įvairiais periodais, autorius. Svarbiausi jo darbai: *Mahdėburhskaja Harodnja*, Harodnja: Haradzenski Ruch “Za Svabodu”, Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka – Jeziorańskiego, 2008; *Ramantyk èpohi Asvetnictva: Anton Tyzenhaŭz*, Minsk: Tèhnalogià, 2008; *Komisje Porzàdkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Ksièstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789-1792)*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010; *Materiały źródłowe do dziejów Wielkiego Ksièstwa Litewskiego: Z problematyki stosunków własnościowych w nowożytnym Grodnie*, cz. 6, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2012.

⁷⁶ Иван Романовский, *Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии*, Минск, 1976; Иван Кітурка, „Антон Тызенгаўз – стваральнік мануфактур, асветнік і мецэнат“, in: *Філаматы*, nr. 5, 2003, p. 74–95.

*litewski*⁷⁷. Keleris metus rašytoje knygoje autorius pateikė detalų Gardino seniūno Tyzenhauzo gyvenimo, XVIII a. Lenkijos Karalystės ir LDK įvykių aprašymą.

Tam tikrų duomenų apie Gardino seniūno vykdytas reformas, jo iniciatyva atidarytas mokyklas, iškilusius statinius galima rasti ir kituose, daugiausia lenkų kalba publikuotuose, mokslo darbuose. Iš svarbesnių minėtina lenkų literatūros ir teatro istoriko Stanisława Windakiewiczaus monografija *Teatr polski przed powstaniem sceny narodowej*⁷⁸. Atskiri faktai apie Tyzenhauzą pateikiami lenkų istoriko, poeto, publicisto Czesława Jankowskio keturių tomų studijoje *Powiat osmiański: materiały do dziejów ziemi i ludzi*⁷⁹. Vertinga informacija apie Gardino seniūno politinę veiklą išdėstyta teisės istoriko Andrzejaus Zakrzewskio monografijoje *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmiki trocki*⁸⁰. Analizuodamas Trakų seimelio veiklą, Zakrzewskis randa įdomių liudijimų apie Tyzenhauzo politines iniciatyvas ir įtakas (pvz., pastangas mažinti Vilniaus, kaip politinio centro, reikšmę, ryžtingus siekius savo įtakon pajungti kuo daugiau LDK seimelių).

Lietuviškų tekstų, aptariančių Gardino kultūrinį gyvenimą, Tyzenhauzo reformas, apskritai plačią jo veiklą bei išskirtinius užmojus, tėra vos vienas kitas. Daugiau informacijos apie Tyzenhauzą galima rasti Bostone išleistoje *Lietuvių enciklopedijoje*⁸¹, tam tikri faktai bei įžvalgos bendrai apie visą Tyzenhauzų giminę pateikiami rinktinėje *Tyzenhauzai Lietuvoje ir kaimyninėse valstybėse*⁸².

⁷⁷ Stanisław Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1–2, Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego, 1970–1971.

⁷⁸ Stanisław Windakiewicz, *Teatr polski przed powstaniem sceny narodowej*, Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1921.

⁷⁹ Czesław Jankowski, *Powiat osmiański: materiały do dziejów ziemi i ludzi*, Kraków: G. Gebethner i spółka, 1896-1900.

⁸⁰ Andrzej Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmiki trocki*, Warszawa: Lyber, 2000.

⁸¹ *Lietuvių enciklopedija*, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1991, t. 31, p. 261–263.

⁸² *Tyzenhauzai Lietuvoje ir kaimyninėse valstybėse: Konferencijos pranešimai*, sudarė Ona Mackevičienė, Rokiškis: Rokiškio krašto muziejus, 2007.

Svarbūs šio mokslinio tyrimo šaltiniai yra Tyzenhauzo laiškai, adresuoti jo sekretoriui Bogušui⁸³, karaliui Stanislovui Augustui⁸⁴, į Gardiną kviestiems italų architektui Giuseppei de Sacco (1735-1798)⁸⁵ ir garsiam prancūzų filosofui, švietėjui Rousseau⁸⁶.

XVIII a. antros pusės Gardine vykusio kultūrinio gyvenimo tyrimui vertingi ir po LDK keliavusių ir savo kelionės užrašiusių XVIII a. Vakarų Europos autorių veikalai. Jais remiantis įmanu rekonstruoti tuometines seimų miesto, kaip teksto, skaitymo iniciatyvas. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Lietuvos istoriografijoje tokio pobūdžio raštai tebėra tyrimų paribiuose, retai įtraukiami į senosios kultūros formų analizę. Iš tiesų praeityje publikuoti kelionių pasakojimai yra autentiška medžiaga, padedanti pažinti amžininko užfiksuotus to meto visuomenės gyvenimo ir jos kultūros atspindžius, sužinoti ne vien subjektyvius kelionių įspūdžius, bet ir gauti enciklopedinių žinių apie aplankyto krašto gamtą, ūkį, visuomenę, politinę sistemą, kultūrą. Prie tokių kelionių aprašymų galima priskirti anglikonų dvasininko, mokytojo, po svečias šalis keliavusių kilmingųjų palydovo, rašytojo Williamo Coxe'o (1748-1828) veikalą *Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark*⁸⁷ (*Kelionės į Lenkiją, Rusiją, Švediją ir Daniją*) ir žymaus to meto vokiečių astronomo bei matematiko Johanno Bernoullio (1744-1807) rinkinį *Sammlung Kurzer Reisebeschreibungen*⁸⁸ (*Trumpas kelionių aprašymų rinkinys*). Abiejų autorių darbuose pateikta svarbios informacijos apie XVIII a. antros pusės Gardiną ir tuo metu seniūno pareigas ėjusį Tyzenhauzą, yra žinių apie miesto urbanistinį kraštovaizdį, įvairius visuomenės sluoksnius (vietinius gyventojus,

⁸³ Antoni Tyzenhauz, *List Antoniego Tyzenhauza do księdza Ksawerego Michała Bohusza*, Grodno, 1780, AGAD, f. 351.

⁸⁴ Antoni Tyzenhauz, *List Antoniego Tyzenhauza do Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Grodno, 1755, AGAD, f. 351; *List Antoniego Tyzenhauza do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Grodno, 1776, AGAD, f. 351.

⁸⁵ Antoni Tyzenhauz, *List Antoniego Tyzenhauza do architekta Józefa Sacco*, Grodno, 1772, AGAD, f. 351.

⁸⁶ Antoni Tyzenhauz, *List Antoniego Tyzenhauza do Jeana-Jacques'a Rousseau*, Grodno, 1773, AGAD, f. 351.

⁸⁷ William Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark, Interspersed with Historical Relations and Political Inquiries*, Dublin, 1784.

⁸⁸ Johann Bernoulli, *Sammlung Kurzer Reisebeschreibungen*, Berlin, 1783.

svetimtaučius, bajorus, valstiečius, elgetas), politinį, ekonominį, kultūrinį gyvenimą. Tiek Coxe'o, tiek Bernoullio veikalai Vakarų Europoje buvo labai populiarūs, dažnai versti į kitas kalbas. Juos lyginant matyti, kad priešingai nei Coxe'o knyga, iš esmės tik papildžiusi Vakarų europiečių sąmonėje jau egzistavusius stereotipus apie LDK, kaip menkai išvystytą, ekonomiškai ir kultūriškai atsilikusį kraštą, Bernoullio kelionių užrašuose, nors ir kritikuota ydinga ATR socialinė ekonominė santvarka, LDK centrai - Vilnius ir ypač Gardinas – vertinti kaip ypatinga dvasine kultūra išsiskiriantys, svetingą prieglobstį kitataučių bendruomenėms (žydams, slavams, totoriams, karaimams, vokiečiams) siūlantys miestai.

Disertacijos tyrimui naudingos informacijos pateikiama ir keliais dešimtmečiais vėliau (XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje) po Lietuvos ir Lenkijos žemes keliavusių svetimšalių atsiminimuose. Minėtini iš Magdeburgo kilęs vokietis Friedrichas Schulzas (1762-1798), savo kelionių knygoje *Reise eines Livlanders durch Polen (Livoniečių kelionė per Lenkiją, 1793)* pasakojęs apie įvairius Lietuvos ir Lenkijos regionus, baltarusių kilmės lenkų kalba rašęs poetas ir istorijos tyrinėtojas Ludwikas Kondratowiczius (1823-1862), pasirašinęs Władysława Syrokomlės slapyvardžiu, išleidęs dvitomį veikalą *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna (Kelionės po Lietuvą iš Vilniaus, t. 1 – 1857, t. 2 – 1860)*, lenkų rašytojas, gydytojas, lenkų mokslinės fantastikos pradininkas Teodoras Tripplinas (1813-1881), dviejų tomų *Dziennik podróży po Litwie i Żmudzi (Kelionės po Lietuvą ir Žemaitiją dienoraštis, 1858)* autorius. Šie informatyvūs, tačiau beveik netyrinėti XVIII a. pabaigoje – XIX a. po Lietuvos istorines žemes keliavusių ir savo įspūdžius užrašiusių svetimšalių atsiminimai liudija nelietuvių tautybės autorių požiūrį į aplankytos šalies kultūrą, ekonomiką, socialinę situaciją. Daugiausia žinių apie XVIII a. pabaigos Gardiną yra vokiečių keliautojo Schulzo knygoje. 1793 m. prasidėjus rinkimams į Seimą (kaip žinia, Targovicos konfederatų ir Rusijos pasiuntinių kontroliuojamas Seimas turėjo pritarti antrajam ATR padalijimui ir priimti *tractatum subjectionis*, t.y. Rusijos viršenybės Respublikos atžvilgiu aktą), jis, kaip miestiečių luomo atstovas, vyko iš Mintaujos (dab. Jelgava,

miestas centrinėje Latvijoje) į Gardino Seimą. Schulzo vokiečių kalba užrašyti kelionės įspūdžiai buvo išleisti atskira knyga, 1899 m. į lenkų kalbą ją išvertė rašytojas Józefas Ignacas Kraszewskis (1812-1887). Be išsamios regėtų kraštų panoramos, kelionių aprašymuose didelis dėmesys skiriamas ir to meto Lietuvoje bei Lenkijoje gyvenusioms skirtingoms etninėms grupėms, vertintoms atsižvelgiant į jų gebėjimą saugoti savo papročius, puoselėti moralę, nesutapti su čiabuviais. Fiksuota ir vietinių gyventojų pozicija kitataučių akivaizdoje, dažniausiai sąlygota savo, kaip pranašesnės bendruomenės, sampratos. Schulzo knygoje plačiausiai aprašoma bene gausiausia XVIII a. pabaigos – XIX a. Lietuvoje gyvenusi kitataučių grupė - žydai. Pažymima, kad daugiausia jų buvo manufaktūrų mieste Gardine (tokios žinios pateikiamos ir Coxe'o kelionių aprašyme) Skirtingai nei kituose to meto šaltiniuose (pvz., lietuvių didaktiniuose ar tautosakiniuose tekstuose), keliautojų pasakojimuose nėra vienareikšmiškai neigiamų žydų paveikslų, antisemitinių elementų, tam tikrų visuomenės sluoksnių (daugiausia kaimo žmonių) reikštų kaltinimų dėl Kristaus nukryžiuavimo ar ritualinio krikščionių žudymo.⁸⁹

Kitų dviejų keliautojų Syrokomlės ir Triplino pasakojimuose žinios apie Gardiną yra gana fragmentiškos, tam tikri jų pastebėjimai liudija šlovingos antrosios LDK sostinės praeitį, iš vėlesnės perspektyvos regimą Tyzenhauzo valdytos seniūnijos klestėjimą ir žlugimą.

Tyrime plėtojama įvairiatautės Gardino miestietijos analizei pasitelkiama XVIII a. žydų filosofo, Haskalos⁹⁰ šalininko Saliamono ben Jošua (1753-1800),

⁸⁹ Vytautas Kavolis, iškėlęs Igno Končiaus „Žemaičių šnekose“ svarstomą klausimą, kodėl XIX a. Lietuvos kaime žydas buvo laikomas ne žmogumi, nurodo, jog tokių vertinimų pagrindas „buvo ne Origeno įkvėptas ir tik 1965 m. atmestas krikščioniškas tikėjimas, kad visi žydai, įskaitant ir dar negimusius, kolektyviai kalti už dievžudybę (Kristaus nukryžiuvimą) ir liks kalti, kol paskutinis iš jų neatsivers į krikščionybę, - bet senoji kaimo kultūra, kuriai tikrieji žmonės tie, kurie dirba gamtoje. „Negerbiamas amatininko, pirklio darbas, negerbiamas ir tą darbą dirbęs žmogus“ (Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 131).

⁹⁰ Haskala (hebr. švietimas) – šviečiamasis žydų sąjūdis arba žydų Apšvieta, prasidėjusi XVIII a. antroje pusėje Vokietijoje. Haskalos dvasiniu įkūrėju laikomas žymus Naujųjų laikų žydų filosofas Moses Mendelssohnas (1729-1786), gynęs žydų teisę į savo religijos išpažinimą ir kartu siekęs žydų integracijos į platesnę europinę kultūrą. Su Mendelssohnu bičiuliavosi ir Saliamonas Maimonas. *Gyvenimo istorijoje* yra aprašytas ne vienas jų draugystės epizodas, įtrauktos filosofinių disputų ištraukos.

pasivadinusio Maimonu, *Gyvenimo istorija*⁹¹. Knyga pasakoja apie XVIII a. pabaigoje LDK ir Lenkijoje gyvenusius žydus, jų tradicijas, bendruomenės vidines nuostatas, atskiras dėmesys skiriamas Toros, Talmudo, rabinų raštų filosofiniams aiškinimams bei komentarams. Tyrimui aktualiausi autoriaus vaikystės ir jaunystės prisiminimai apie gimtą Gardino kraštą (Maimonas gimė netoli Gardino esančiame Sukoviborgo kaime), čia išgyventą „religinę laisvę“ ir „religinį nepakantumą“, komplikuotus santykius su krikščionimis (tiek vietiniais, tiek atsikėlusiais iš atokių Rusijos žemių).

Žinių apie Gardino miestietiją skirtingais miesto gyvavimo periodais randame ir trumpame, nežinomais metais leistame apraše *Wiadomość Osiadłości Miasta Stołecznego J. K. Mości Grodna obapoł Rzeki Niemna*⁹² (*Žinios apie Jo Karališkosios Didenybės Sostinės Gardino gyventojus abipus Nemuno upės*). Šiame leidinyje publikuojami ir faktai apie žydų gyvenimą, jų teises bei prievoles, teiginiai grindžiami nuorodomis į 1678, 1768, 1775 m. konstitucijas.

Paisant disertacijos tikslo – ištirti Gardino tekstų rašymo ir panašiu metu vykusio skaitymo eigą – analizuojami ir XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje rašyti LDK veikėjų memuarai, poetiniai vertinimai. Informatyvi medžiaga apie XVIII a. antros pusės Gardiną, jo gyventojus pateikiama iš Voluinės atvykusio rašytojo Jano Duklano Ochockio (1766-1848) atsiminimuose⁹³. Kraszewskio perrašytame ir perleistame (1874) dvitomiame Ochockio veikale pasakojimas rutuliojasi tarp XVII-XVIII a., įtraukiami ne tik paties autoriaus, bet ir jo tėvo, buvusio maršalkos (LDK lauko etmono Józefo Sosnowskio⁹⁴ dvare)

⁹¹ Saliamonas Maimonas, *Gyvenimo istorija*, iš vokiečių k. vertė Vita Gaigalaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

⁹² *Wiadomość Osiadłości Miasta Stołecznego J. K. Mości Grodna obapoł Rzeki Niemna, tak co do obrębu Siedliska, Gruntow i Wsiow, iako też co do własności Rządu i pożytkow Uprzywilejowanych z strony Miasta okazana*, MAB, L-18/2-151.

⁹³ Ян Дуклан Охотский, *Рассказы о польской старине : записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / с рукописей после него оставшихся, переписанные и издаваемые И. Крашевским*, t. 1, С.-Петербург : Типография П.П. Меркулева, 1874.

⁹⁴ Józefo Sosnowskio (? - ~1783) pavardė dažnai minima Kosciuškos biografijoje, tiksliau jo liūdnei pasibaigusioje meilės istorijoje. Kosciūška pamilo Sosnowskio dukterį Ludwiką Sosnowską (1751-1836), norėjo ją vesti, tačiau LDK lauko etmonui „smulkus bajorėlis“ į žentus netiko. Tėvas ištekino dukterį už vieno turtingiausio to meto Lenkijos didiko Józefo Lubomirskio (1751-1817). Dar prieš vestuves Kosciūška mėgino nuotaką pagrobti ir paslėpti

prisiminimai. Rašydamas apie Gardiną, ten sutiktus žmones, lankytus pobūvius ir juose regėtas aprangos bei manierų madas, Voluinės memuaristas žavisi anksčiau nykaus, “nūdien verdančio miesto” gyvenimu ir stebėtinu panašumu į moderniausius Vakarų Europos centrus.

Intriguojančios pastabos apie klestintį seimų miestą dėliojamos 1779 m. Vilniuje leistoje pijorų proginės poezijos antologijoje *Zebranie rymów z różnych okoliczności pisanych mianowicie imieniem Konwiktu Szlacheckiego*⁹⁵ (*Bajoriškojo kunigų pijorų Vilniaus konvikto vardu įvairiomis progomis parašytų eilėraščių rinktinė*). Atskiras dėmesys Gardinui skiriamas to meto garsaus pijorų poeto Felicjano Wykowskio (1728-1784) karaliui Stanislovui Augustui dedikuotoje epigramoje. Wykowskis (jį lenkų tyrinėtoja Magdalena Ślusarska laiko ir pagrindiniu rinktinės iniciatoriumi⁹⁶) naujojo Gardino kūrėju laiko ne manufaktūrų ir mokyklų steigėją Tyzenhauzą, bet proginio kūrinio dedikatą – Stanislovą Augustą. Eilių paskirtis ir XVIII a. antroje pusėje LDK sklandę ne itin pozityvūs atsiliepimai apie ambicingą Gardino seniūną iš dalies paaiškina tokią pijorų poeto poziciją.

Tam tikru XVIII a. antros pusės Gardino ir jo seniūno Tyzenhauzo šlovės liudijimu laikytume nežinomo autoriaus sukurtą *Ekloga na Odgłos Wjelkiego Dziela w Kraju, Około Grodna Słyszana*⁹⁷ (*Eklogė*⁹⁸ *atliepiančią didelems krašte darbams, netoli Gardino girdėta*). Kūrinys dedikuotas klestinčiam LDK kultūros ir pramonės centrui bei jo globėjui Tyzenhauzui. Be eklogės, tame

ją atokiame iš anksto išnuomotame dvare, bet to jam padaryti nepavyko. Praradęs mylimąją, išvyko į Ameriką. Iki pat gyvenimo pabaigos liko viengungis (žr. Alex Storzynski, *Kościuszko. Księżę chłopów*, Warszawa: Wydawnictwo W. A. B., 2011).

⁹⁵ *Zebranie rymów z różnych okoliczności pisanych mianowicie imieniem Konwiktu Szlacheckiego Wilen. XX Scholarum Piarum*, w Wilnie: w typografii J. K. M. y Rzeczypospolitej u XX Scholarum Piarum, 1779.

⁹⁶ Magdalena Ślusarska, “‘Co w Polsce Naruszewicz, to ty jesteś w Litwie’ czyli o litewskich sentymentach Felicjana Wykowskiego”, in: *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: Kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis (Senoji Lietuvos literatūra, kn. 6)*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 279-316.

⁹⁷ *Ekloga na Odgłos Wjelkiego Dziela w Kraju, Około Grodna Słyszana*, MAB, L-18/2-7.

⁹⁸ Eklogė (gr. *eklogē* – atranka) – epinių ir draminių elementų turintis eilėraštis apie laimingą kaimo žmonių gyvenimą gamtos prieglobstyje. Dažnai tapatinama su bukolika, kartais laikoma bukolikos porūšiu. Terminas atsirado Romoje, kur eklogėmis buvo vadinami pavieniai Vergilijaus *Bukolikų* eilėraščiai. Kaip savarankiškas žanras egzistavo Renesanso laikais.

pačiame, (daugiausia anoniminių tekstų) rinkinyje publikotas ir Gardino mokyklų jaunimo 1777 m., gegužės 8 d. parašytas *Wiersz w Dzień Dorocznej Pamiątki Imienin Najjasniejszego Pana Stanisława Augusta*⁹⁹ (*Eilėraštis kasmet minimų šviesiausiojo valdovo Stanislovo Augusto vardinių dieną*), šlovinantis ne tik karaliaus, bet ir karališkojo miesto didybę.

Į tyrimą įtraukiami ir LDK pasiuntinių Juozapo Kimbaro (1750-1800), Liudviko Chodžko (1769-1842), Juozapo Kulviečio (gimimo ir mirties datos nežinomos) pasisakymai 1793 m. Gardino Seime. *Nebylaus, gėdingojo* Seimo fone jie funkcionuoja kaip reikšmingi, naujoms analizėms atviri įrašai daugiaženkliame Gardino miesto palimpseste.

⁹⁹ *Wiersz w Dzień Dorocznej Pamiątki Imienin Najjasniejszego Pana Stanisława Augusta od Młodzi Szkół Grodzienskich Uprzemye Monarsze Swemu Powinszowanie Oświadcujący*, R. 1777, D. 8 Maja, w Grodnie, w Drukarni J.K.M., MAB, L-18/2-7.

2. KULTŪRA TARP APŠVIETOS IR KONTRAPŠVIETOS ĮTAMPŲ

Tikslaus apibrėžimo neturinti, pasirinktą tyrimų lauką įcentruojanti *kultūros* sąvoka įvairiose antropologinėse, kultūrologinėse studijose dažnai tampa pagrindiniu svarstymų bei diskusijų objektu. Aptardamas kultūros konceptus amerikiečių antropologas Alfredas Louisas Kroeberis teigė, kad tik XVIII a. ji pradėta tapatinti su visuomenės ir žmogaus raidos formomis - iki tol *kultūros* terminas vartotas apdirbimo, kultivavimo, ugdymo reikšme.¹⁰⁰ Iki XVIII a. vidurio sąvokos *kultūra* ir *civilizacija* vartotos sinonimiškai, vėliau civilizacija imta nusakyti socialinę sąrangą, o kultūra – dvasinę žmogaus raidą.

Chrestomatinis teiginys, kad kiekviena visuomenė turi savo kultūrą, gali būti ir kitaip formuluojamas, tarkime, kad atskiros kultūros savastį, jos vertybes, normas, idealus lemia visuomenės charakteris. Taigi bet kokie svarstymai apie kultūros sampratą neatsiejami nuo bandymų suvokti ir apibrėžti visuomenės reikšmę. Jau pirmojo antropologijos vadovėlio autoriaus Edwardo Burnetto Tyloro 1871 m. išleistoje knygoje *Primitive Culture*¹⁰¹, formuluojant kultūros apibrėžimą, akcentuojama ir visuomenės svarba. Tyloras pažymi, kad kultūra, suprantama plačiąja etnografinė prasme, yra ta kompleksinė visuma, kuri apima žinias, tikėjimą, meną, moralę, teisę, papročius ir visus kitus gebėjimus bei įpročius, kuriuos žmogus įgyja būdamas visuomenėje. Pasak anglų antropologo, įvairių žmonių visuomenių kultūrą galima tyrinėti kaip žmonių minties ir veiklos dėsnius.¹⁰² Kultūros konceptas įtraukia platų visuomenės veiklos spektrą – mąstyseną, tikėjimą, pažinimą – visa tai, kas susikaupė per ilgą žmonių egzistavimo laiką ir buvo perduodama iš kartos į kartą. Kita vertus, visuomenės nėra vienalytės, jas sudaro įvairios religinės, etninės, profesinės grupės, kurių kiekviena turi savąją kultūrą, kitaip

¹⁰⁰ Alfred Louis Kroeber, *Anthropology: culture patterns & processes*, New York: Harcourt, Brace and world, 1963, p. 105-156.

¹⁰¹ Эдуард Бернетт Тайлор, *Первобытная культура*, перевод с английского Дмитрия Андреевича Коропчевского, Москва: Издательство политической литературы, 1989.

¹⁰² *Ibid.*, p. 145.

subkultūrą. Skiriasi ir tų socialinių grupių požiūriai, įsitikinimai, sąlygoti skirtingų kultūrinių idealų, prietarų, stereotipų.¹⁰³ Šis aspektas itin ryškus XVIII a. LDK aplinkoje, kur žmonių kultūrinis tapatumas (dažnai apibrėžtas pagal priklausomybę vienam ar kitam regionui, konfesijai) buvo dvilypis ar daugialypis, nulemtas įvairių to meto ekonominių, politinių veiksnių.

XVIII a. glaudžiai su įvairiomis kultūros apraiškomis susijusi *visuomenės*¹⁰⁴ sąvoka įgijo tikslias, konkrečią žmonių veiklą žyminčias reikšmes: skaitančioji visuomenė, teatro visuomenė, salonų visuomenė. Kiekvienas laisva valia ar vedinas asmeninių norų ir interesų galėjo rinktis, kuriai visuomenei, grupei, draugijai priklausys. Įsitraukti į vieną ar kitą sambūrių veiklą skatino angažuotumas viešiems reikalams, visuomeninė pozicija, net lytis (tarkime, moterys, ignoruotos intelektualių vyrų daugumos, pačios būrėsi į visuomenines draugijas). To meto organizacijos svarstė aktualius socialinius, kultūrinius, moralinius klausimus, rengė valdžios atstovams adresuotus pasiūlymus, veiklos programas, dažnai teikė paslaugas, vangiai vykdomas valdžios institucijų. Šie bendraminčių sambūriai ne tik kritikavo savo amžių, demonstravo priešišumą valdžiai, bet ir skatino visuomenės, kiekvieno jos nario, nepaisant užimamos socialinės padėties, luomo ar turto, iniciatyvą ir atsakomybę. XVIII a. itin populiarios tapo labdaringos draugijos, raginusios turtinguosius aktyviau remti skurstančius, ligonius, neįgaliuosius, siūliusios konkrečias pagalbos teikimo programas.

¹⁰³ Palyginimui galima prisiminti ir kito žymaus kultūros antropologo Cliffordo Geertzo samprotavimus apie kultūrą. Savo provokuojančiame esė „Tirštasis aprašymas: interpretacinės kultūros teorijos link“ jis teigia, kad kultūrai negalima priskirti socialinių reiškinių, elgesio, institucijų ar procesų, kultūra, anot Geertzo, yra tam tikras kontekstas, kuriame išvardyti dalykai gali būti suprantami, t.y. išsamiai aprašyti (Clifford Geertz, „Tirštasis aprašymas: interpretacinės kultūros teorijos link“, in: *Kultūrų interpretavimas*, Vilnius: Baltos lankos, 2005).

¹⁰⁴ XVIII a. visuomenė tapatinama su biologiniu kūnu: kaip kūną sudaro įvairūs organai, taip ir visuomenė susideda iš skirtingų institutų (tokių kaip šeima, valstybė, religija, mokykla), atliekančių tam tikras funkcijas. Visuomenė prilyginta organizmui, kuriam būdinga tiek struktūrinė, tiek funkcijų diferenciacija. Charakterizuojant XVIII a. Vakarų Europos visuomenę, dera atkreipti dėmesį į tyrimus, gvildenančius ne tik to meto švietėjų veiklą, bet ir marginalinių mažumų ypatumus. Štai Jerry White'as monografijoje *London in the Eighteenth Century, A Great and Monstrous Thing* teigia, kad Apšvietos Angliją tyrinėjantys istorikai per mažą dėmesį skiria tokioms į visuomenės paribius nustumtoms grupėms kaip nusikaltėliai ir prostitutės (Jerry White, *London in the Eighteenth Century, A Great and Monstrous Thing*, London: Bodley Head, 2012).

XVIII a. antroje pusėje LDK ir Lenkijos Karalystėje įvairaus pobūdžio socialiniams klausimams taip pat skirtas didesnis dėmesys. Vienu iš svarbiausių viešu rūpesčiu tapo labdaros organizavimas. Siekiant sumažinti skurdą ir žmonių elgetavimą, Lietuvoje įkurtos beturčių, neįgalių, ligonių prieglaudos, vadinamos špitolės¹⁰⁵.

Labdaringų organizacijų propaguotos kilnios filantropijos idėjos skirtingu laumų atstovus ragino veikti ne tik socialinėse srityse, bet ir puoselėti kultūrinį krašto gyvenimą, pavyzdžiui, organizuoti labdaros koncertus, vaidinimus. Tokias iniciatyvas inspiravo visuomenėje sparčiai augantis literatūros, teatro, dailės poreikis. Jau XVIII a. pradžioje Anglijoje ir Vokietijoje ženkliai šokteli knygų perkamumas, itin populiarūs tampa grožinės literatūros kūriniai.¹⁰⁶ Teatrai, priklausę karališkų šeimų rūmams, reorganizuojami į viešas (dažniausiai komercines) institucijas (LDK pirmi viešieji miestų teatrai įkurti 1785 m. Vilniuje), meno kūrinių parodos iš didikų dvarų persikelia į visuomenei gerai žinomus pastatus. XVIII a. Europos visuomenė tampa kultūrinio ir politinio gyvenimo arbitru, neretai to meto amžininkų vadintu svarbiausiu vertintoju ir teisėju.¹⁰⁷ Žinoma, pavieniai vertinimai nebuvo tokie paveikūs kaip tie, kuriuos teikė įvairios organizacijos ir draugijos, tad

¹⁰⁵ Špitolės dažniausiai buvo steigiamos šalia bažnyčių. Valstybė špitolių nerėmė, jos buvo išlaikomos vien iš pavienių asmenų aukų, jų užrašyto turto. Špitolė turėjo globėjų tarybą, sudarytą iš vietinės bendruomenės: dvasininko, dvarininko, valdžios pareigūno ir valstiečių atstovo. Vienoje špitolėje gyvendavo apie 10 žmonių. Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje buvo apie 700 špitolių (plačiau žr. Rima Praspaliauskienė, *Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*, Vilnius: Žara, 2000).

¹⁰⁶ Francesca Rigotti, “Biology and Society in the Age of Enlightenment”, in: *Journal of the History of Ideas*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1986, t. 47, nr. 2, p. 215-233.

¹⁰⁷ Londone leistame 1791 m. laikraštyje „Theatrical Guardian“ rašyta, jog vien publika yra tas tikrasis ir neklystantis teisėjas, galintis tinkamai įvertinti aktorių ar aktorę. Anot straipsnio autoriaus, scenos žmogui nėra nieko maloniau už žiūrovų palankumą ir gausius jų aplodismentus (žr. James Van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge: University Press, 2001). Kitas pavyzdys, liudijantis visuomeninės nuomonės svarbą, yra pirmojo dailės kritiko, dvariškio ir meno diletanto Étienne'o La Fonto de Saint-Yenne'o (1688-1771), aprašiusio *Saloną (Réflexions sur l'état de la peinture en France, 1749; L'Ombre du grand Colbert, 1749)*, tekstas, kuriame jis pasisako už teisę kiekvienam reikšti savo nuomonę apie eksponuojamus kūrinius, taip pat apie architektūrą ir literatūrą. Be kita ko, La Font'as siūlo atverti Luvro kolekciją publikai, kad ši galėtų lavintis ir šviestis (žr. *Art in Theory, 1648-1815: An Anthology of Changing Ideas*, Oxford: Blackwell, 2000, p. 554-555).

jungimasis prie bendraminčių tapo ne tik naujų vėjų atnešta mada, bet ir juntamą naudą siūlantis siekis. Štai XVIII a. pabaigoje kiekviename daugiau nei 10 tūkstančių gyventojų turinčiame Anglijos ar Prancūzijos mieste veikė net po kelias pilietines ar patriotines draugijas.¹⁰⁸ Taip už šeimos, bažnyčios ir net valstybės ribų apsišvietę, pilni motyvacijos ir ryžto žmonės, burdamiesi į savanoriškas asociacijas, mokslines draugijas, salonus, literatūrinius ir filosofinius klubus, formavo jokios oficialios vadovybės nekontroliuojamą visuomeninį gyvenimą. Diskutuodami mokslo, socialiniais klausimais, tokių sambūrių nariai viešai reiškė nuomonę, kad žmogus, gebėdamas įminti sudėtingas mokslo mįsles, suvokti gamtos dėsnius, gali keisti ir visuomenę, politiką, bet kokias veiklos, apskritai gyvenimo sritis. Tai paskatino susiformuoti požiūriui, jog mokslo veikla (taip pat ir visas intelektualinis gyvenimas) yra pati efektyviausia reformų įgyvendinimo priemonė. Kaip pastebi *Tiesos sakymo apie istoriją* autorės, „Laisvė skaityti ir mąstyti paruošė dirvą kitoms laisvėms – konstitucijoms, chartijoms, įvairių teisių deklaracijoms“¹⁰⁹.

Kultūrinės, kritinės minties proveržis, nauji laikraščiai ir žurnalai su aktualiais plačiajai visuomenei suprantamais tekstais padėjo susiformuoti viešajai erdvei, kurią vokiečių sociologas ir politikos mokslų teoretikas Jürgenas Habermasas savo 1962 m. išleistame veikale *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*¹¹⁰ (į anglų k. išverstas 1989 m.) kildino iš privačių draugijų bei asmeniniais ryšiais susijusių bendrijų ir vadino valstybės struktūroms priešinga socialine ir komunikacine arena, kurioje bet kokios lyties, klasės ar socialinio sluoksnio žmonės galėjo laisvai dėstyti savo argumentus ir tokiu būdu formuoti viešąją nuomonę.¹¹¹ Kalbėdamas apie XVIII a. Anglijos, Prancūzijos ir

¹⁰⁸ Francesca Rigotti, *op. cit.*, p. 215-233.

¹⁰⁹ Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob, *op. cit.*, p. 276.

¹¹⁰ Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge: MIT Press, 1996.

¹¹¹ Ši Habermaso įžvalga susilaukė nemažos kritikos, nes XVIII a. viešoji erdvė nebuvo atvira moterims. Be kita ko, ir temas diskusijoms dažniausiai parinkdavo aktyviausi visuomenės veikėjai, paprastai jie suburdavo tik tomis temomis besidominčius bendraminčius.

Austrijos buržuazinės visuomenės viešą kultūrinį gyvenimą, apie britų kavinių, prancūzų salonų, vokiečių užstalės draugijų ypatumus, Habermasas akcentavo ir viešo sakinio diskurso svarbą. Būtent tokiose sueigose vyravo nevaržanti komunikacinė atmosfera, būtent čia svarstytos dienos aktualijos, kritikuota politinė valdžia, drąsiai dėstytos prieštarinčiausios nuomonės ir daryta įtaka visos valstybės gyvenimui. Viešajai erdvei būdingi bruožai – egalitarizmas ir socialinio statuso nepaisymas, pagrindinės jos egzistavimo prielaidos – diskusijų gyvumas, dalyvių aktyvumas, bendrus interesus jungiančios temos.

Viešojoje XVIII a. antros pusės erdvėje subrendo reakcija, garsaus britų filosofo, idėjų istoriko Isaiaho Berlino pavadinta Kontrapšvieta, formavusi antinominį proto amžiaus vaizdą. Anot Berlino, pirmieji Kontrapšvietos blyksniai aiškiausiai regimi XVIII a. antros pusės Vokietijoje, ypač trijų filosofų Johanno Georgo Hamanno (1730-1788), Johanno Gottfriedo von Herderio (1744-1803) ir Friedricho Heinricho Jacobio (1743-1819) pasisakymuose ir veikaluose.¹¹² Tiesa, kanadiečių tyrinėtojas, filosofijos profesorius Stephenas Hicksas Kontrapšvietos pradininku laiko Rousseau.¹¹³ XVIII a. Rousseau vienas iš pirmųjų viešai pareiškė, kad mokslai, menai ir apskritai visa civilizacija neturi vertės, kad jie net kenkia dorovei. Ši nuostata buvo paremta įsitikinimu, jog dorovinės vertybės yra vienintelės ir nepakeičiamos. Prancūzų mąstytojas neabejojo, kad mokslai ir menai vieniems kuria prabangą, o kitus stumia į skurdą, kad jie iškreipia žmonių skonį ir žlugdo dorą. Civilizaciją jis regėjo kaip blogio šaltinį ir ragino gėrio ieškoti gamtoje, vadinamoje pirmykščiu būviu. Vertingiausiu žmogaus gebėjimu Rousseau laikė ne protą, bet jausmus, apgailestavo, kad nuo civilizacijos išsigimusi žmonija jausmais nebesivadovauja. Net jo pedagoginės ir visuomeninės pažiūros buvo sąlygotos įsitikinimo, kad reikia lavinti ne tik abstraktų mąstymą – ne mažiau svarbus vaizdinis mokymas, o ypač jausmų ugdymas. 1755 m. išleistas kritinis veikalas *Discours sur l'origine et les*

¹¹² Isaiah Berlin, "The Counter-Enlightenment", in: *Against the Current: Essays in the History of Ideas*, Oxford: Princeton University Press, 2001, p. 1-25.

¹¹³ Stephen Ronald Craig Hicks, *Explaining Postmodernism: Skepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*, Phoenix: Scolargy Publishing, Inc., 2004.

fondements de l'inégalité parmi les homes žymi revoliucingosios Rousseau filosofijos pradžią. Samprotavimuose apie nelygybę jis kaltina švietėjų garbinamą protą ir teigia, kad pirmą kartą visuomenę prieš esamą blogio atvedė proto galios sureikšminimas.¹¹⁴

Kalbant apie Hamanno, Herderio ir Jacobio nuostatas, pažymėtina, kad šių mąstytojų kritika pirmiausia buvo nukreipta prieš Apšvietos iškeltą racionalumo primatą, taip pat ji propagavo ir liberalizmo idėjas.¹¹⁵ Šie filosofai laikėsi nuomonės, kad Apšvietos akcentuota proto galia ne tik ignoravo toleranciją bei religijos laisvę, bet ir suvaržė etninių mažumų teises, užgesino įvairias kultūros idėjas. Švietėjiškas judėjimas kritikavo ir keitė kiekvieną žmogiškos veiklos sritį, kartu leisdamas atsirasti naujoms nepakantos, absoliutizmo ir utopizmo formoms. Hamanno, Herderio ir Jacobio filosofinės įžvalgos, amžininkų vadintos neracionaliomis ar iracionaliomis, buvo sąlygotos gana aiškių tikslų: puoselėti kultūrinį pliuralizmą, priešintis absoliutizmo siekiams (centralizuotos, eliminuojančios tautinius savitumus valstybės kūrimui, merkantilizmo skatinimui), ginti kiekvienos etninės grupės pastangas išsaugoti gimtąją kalbą, papročius, tradicijas, įprastas kasdienio gyvenimo formas.¹¹⁶

Priešinimasis absoliutizmui buvo svarbi, tačiau ne vienintelė priežastis, išprovokavusi Kontrapšvietos atsiradimą – didesnę įtaką darė pastangos išsaugoti tikėjimą ir religines vertybes. Šis prieš „proto despotiją“ nukreiptas siekis dažnai yra siejamas su pietizmu (lot. *pietas* – pamaldumas) - religiniu, filosofiniu XVII a. pab. – XVIII a. protestantų judėjimu. Pietizmo ištakos siekia XVII a. pabaigą, kuomet imta priešintis protestantų teologijos racionalizavimui. Skirtingai nei ortodoksiškas liuteronizmas (kur pagrindinis dėmesys buvo skiriamas teisingam mokymui), pietizmas akcentavo ne dogmą, bet religinį jausmą, moralinį atsinaujinimą, skatino pamaldumą ir asketizmą,

¹¹⁴ Žanas Žakas Ruso, „Samprotavimai apie žmonių nelygybės kilmę ir pagrindus“, in: Žanas Žakas Ruso, *Rinktiniai raštai*, iš prancūzų k. vertė Laurynas Algimantas Skūpas, Vilnius: Mintis, 1979, p. 47-134.

¹¹⁵ Isaiah Berlin, *op. cit.*, p. 32.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 41.

atmetė apeigas. Vokiečių filosofų Hamanno, Herderio ir Jacobio pažiūras taip pat įtakojo pietistų idėjos, ypač jų dėmesį tolerancijai, skatinusiai vienodai gerbti tiek katalikus, tiek žydus, tiek laisvamanius.¹¹⁷ Pritarta ir tam, kad jokia oficiali religija negali drausti kitiems religiniams judėjimams atsirasti ir veikti. Hamanno, Herderio ir Jacobio svarstymuose apie tikėjimą prieinama prie tos pačios išvados – kiekvienas žmogus tikėjimą priima, pasikliaudamas vien savo protu ir sąžine. Beje, šis pasirinkimas, priešingai nei reikalavo racionalistai, nėra nulemtas mokslinių, logiškų įrodymų – jis sąlygotas vidinio balso ir individualios jausenos, remiasi ne abstrakčiais teoriniais pagrindais, bet unikalia egzistencine žmogaus patirtimi, jo išgyvenimais ir savitai suprantamais moralumo principais. Kaip tik dėl šios nuostatos, taip pat dėl neigiamo požiūrio į švietėjišką racionalizmą bei kriticizmą¹¹⁸ Hamannas, Herderis ir Jacobis laikomi iracionalizmo pradininkais. Kalbėdami apie pažinimą jie teigė, kad čia svarbios ne tiek protinės galios kiek individuali intuicija, praregėjimai, instinktai, įsijautimas, mistinės būsenos, kad žmogaus sąmonėje po įsivaizduojamu logikos sluoksniu slypi sunkiai apibūdinami alogiški faktoriai, pažinime dalyvaujantys tarsi mistiniame akte.¹¹⁹

2.1. Vakarų krikščioniškosios civilizacijos regionai: Anglija, Prancūzija, Vokietija

XVIII a. tikslieji mokslai (matematika, astronomija, fizika, chemija, geologija, zoologija, mineralogija ir kt.) domino didžiąją to meto Vakarų Europos šviesuomenės dalį. Tikėta, kad tiek gamtos, tiek žmogaus gyvenimo paslaptys gali būti nuodugniai ištirtos, suklasifikuotos, iki galo paaiškintos. Ar būtų pristatomi Isaaco Newtono (1642-1727) fizinių kūnų judėjimo dėsniai, ar

¹¹⁷ *Ibid.*, p.30.

¹¹⁸ Hamannas, Herderis ir Jacobis buvo įsitikinę, kad racionalus kriticizmas, nepaisant jo pretenzijų į objektyvumą, yra tik tam tikrų aplinkybių sąlygota tyrimų, aiškinimų forma, o ją taikantys priklauso nuo savo mokslinių koncepcijų ir filosofijų.

¹¹⁹ Isaiah Berlin, *op. cit.*, p. 29.

švedų gamtininko Carlo Linnaeuso (1707-1778) detali augalų ir gyvūnų sistematika (taksonomija), nelikdavo vietos tam, kas nesuskaičiuojama, neapibrėžiama ar nenuspėjama. Bet kuri nauja mokslinė mintis ar atradimas turėjo aiškias, empiriškai verifikuojamas priežastis, paklūsdavo deterministiniam visų galimų veiksmų ar reiškinių aiškinimui. Šis Vakarų Europos Apšvietai charakteringas bruožas kildintinas iš Antikos filosofo Platono laikų. Perėmę Antikos idėjas, XVIII a. švietėjai visatą suvokė kaip darnią struktūrą, kurios objektyvaus egzistavimo nekeičia vienus ar kitus požiūrius reiškiantys stebėtojai. Pasitelkus intelektą ir žinias, galima sukurti metodus, padėsiančius tą struktūrą paaiškinti ir suprasti.

Vieši diskursai apie žmogaus protą, įvairius stebėjimus, eksperimentus ėmė stelbti dėmesį religijai, istorijai, tradicijoms. Tuometiniuose periodiniuose leidiniuose svarstymai apie religijos naudą buvo užbaigiami išvada, kad religija palaiko prietarus ir yra kliuviniu tobulumui pasiekti. Apšvietos Europa aktualizavo kultūros sąvoką, kuri buvo ne tik atsieta nuo religijos, bet ir turėjo jai priešingos srities reikšmę. Visgi žvelgiant į Vakarų Europos kultūrą iš dabarties perspektyvų ir ieškant jai tinkamiausio apibūdinimo, priimtinausia atrodytų kultūros, kaip mokslo ir religijos sintezės, samprata. Tokią nuostatą paremtų ir XVIII a. leistos literatūros pobūdis: šalia gausėjančių pasaulietinių leidinių, skirtų gamtos mokslams, istorijai, psichologijos, sociologijos pagrindams, taip pat poezijos ir prozos knygų, daug spausdinta ir religinės tematikos veikalų. Paprastai didžiąją dalį leidyklų spaudos produkcijos sudarydavo būtent religinė literatūra (ne vieno leidimo sulaukdavo *Biblija*, Johno Foxe'o *Book of Martyrs*¹²⁰, įvairūs religiniai traktatai, pamokslai). Nepaisant to, jog XVIII a. (ypač antroje pusėje) sustiprėjo abejonės dėl Bažnyčios, tikėjimo, Dievo svarbos, Apšvietos epochos žmonės nuo religijos atsiriboti negalėjo. Mažesniuose Vakarų Europos regionuose bažnyčia ar

¹²⁰ Anglų autorius Johnas Foxe'as (1516-1587) savo veikalą *Book of Martyrs* (*Kankinių knyga*, originalus, paties autoriaus suteiktas pavadinimas - *The Acts and Monuments*) rašė 11 metų. Pirmas šios knygos leidimas išėjo 1550 m. lotynų kalba (kiek vėliau ir anglų k.) Foxe'o knygoje sudėtos istorijos apie protestantų kankinių didvyriškumą, kenčiant katalikų hierarchų vykdytus žiaurumus (John Foxe, *The Acts and Monuments of the Christian Church*, in : <http://www.exclassics.com/foxe/foxecont.htm>, žiūrėta 2011 05 06).

maldos namai tebebuvo pagrindiniais atskirų bendruomenių centrais, įtakojusiais tų sambūrių charakterį ir veiklą. Kai kurie krikščioniškų bendruomenių maldos namai atlikdavo net tam tikras finansinės institucijos funkcijas, pavyzdžiui, teikdavo nedideles paskolas žemdirbiams, miestiečiams. Naujų religinių judėjimų atstovai (metodistai¹²¹, baptistai¹²²) skatino švietėjiškų draugijų propaguojamą labdaringą veiklą, inicijavo įvairias reformas (iš labdaros lėšų skurstančių šeimų vaikams steigtos pradinės mokyklos, rūpintasi įkalintų asmenų gyvenimo sąlygomis, keltas vergovės panaikinimo klausimas, prižiūrėti ligoniai, leisti varguolių teises ginantys traktatai, persekioti nusikaltėliai ir prostitutės). Kritiškas ankstesnių įpročių ir ypač religinių prietarų vertinimas Apšvietos epochos šūkiais¹²³ besižavinčią visuomenę veikė daugiau išoriškai. Tiek XVIII a. Anglijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje, tiek kituose Vakarų Europos regionuose gyvenantys žmonės buvo ne tik religingi, bet ir neatmetė iš ankstesnių amžių paveldėtų prietarų. Anglijos XVIII a. kasdienybę tyrinėjanti Kirstin Olsen pateikia konkrečius prietaringos sąmonės ir elgsenos pavyzdžius. Ji rašo, kad Apšvietos epochai įsitvirtinus, ne viena anglų šeima tikėjo, jog krikštas atitolina ligas, sutvirtinimo sakramentas lengvina reumato sukeltus skausmus, Didžiojo penktadienio duona turi stebuklingų gydomųjų galių, kad norint išvengti bėdos ant Šventojo Rašto negalima dėti jokių kitų knygų tik maldaknygę, kad lovos kojūgalyje sakomi

¹²¹ Metodistai – krikščioniška denominacija, susikūrusi XVIII a. Anglijoje. Metodistų bažnyčią XVIII a. įkūrė anglikonų dvasininkai, broliai Johnas ir Charlesas Wesley'ai. Metodistai vadovavosi Jėzaus Kristaus žodžiais „Kas neatgims iš aukštybės, negalės regėti Dievo karalystės“ (Jn 3,3) ir vadinosi pabudimo, reformų ir išganymo judėjimu. Terminas metodistai kilo iš taip pasivadinusios mažos Oksfordo studentų grupės, veikusios 1729-1735 m. Metodistų tikslas buvo kuo geriau įsigilinti į Biblijos tekstus, susilaikyti nuo prabangos, linksmybių, kuo dažniau badauti. XVIII a. metodistai dažnai lankydavo Anglijos vargšus, sergančiuosius ir kalinius (plačiau žr. David Hempton, *The Religion of the People: Methodism and Popular Religion c. 1750-1900*, London: Routledge, 1996).

¹²² Baptistai – viena labiausiai paplitusių protestantizmo atšakų. Pirmąją baptistų bendruomenę Londone įsteigė Johnas Smithas 1612 m. Baptistai vieninteliu tikėjimo šaltiniu pripažino Bibliją, krikštijo tik suaugusius tikinčiuosius, t.y. tuos, kurie įstengdavo suvokti krikšto esmę. Jiems taip pat buvo svarbus bendruomenės vaidmuo gyvenime ir bažnyčios mokyme.

¹²³ Tuolaik populiaru buvo Voltaire'o frazė „Sutraiškykite bjaurybę“ (t.y. Bažnyčią), kuria jis užbaigdavo daugelį savo laiškų draugams (žr. *Filosofijos istorijos chrestomatija*, op. cit., p. 71). Apskritai Apšvieta Vakarų Europos kraštuose buvo antiklerikalinio kartais net atvirai antikrikščioniško pobūdžio, o katalikybė vertinta kaip seno ir nemėgstamo režimo palikimas.

poteriai prišaukia nelaimę.¹²⁴ XVIII a. šviesos ir mokslo nenustelbtas prietaringumas ar jam prilygintas religingumas byloja ir apie kitus, ne vien griežtos logikos nulemtus visuomenės lūkesčius. Apie juos, pasitelkęs Novalio (1772-1801) įžvalgas, kalba ir tyrinėtojas Hofas:

Vokiečių poetas Novalis (Georgas Philippas Friedrichas von Hardenbergas) prabyla apie *griežtą ir šaltą švietimo šviesą, kuri su matematinio klusnumu siekia atmesti visa, kas nepaprasta ir paslaptinga*. [...] Jauniems žmonėms pamažu darėsi nuobodu: radikalusis švietimas iš esmės buvo lėkštas, stokojo gilumo, jis išsisėmė kritikuodamas arba tuščiai moralizuodamas ir neišnaudodamas dvasinių galių. Filosofškai sugriovus racionaliąją epochą, septintame ir aštuntame dešimtmetyje iškilo ikiromantinis judėjimas, kuriam buvo būdingas posūkis į mokslinį ir paramokslinį okultizmą, alchemiją bei magiją.¹²⁵

Vokiečių atsakas į pernelyg didelį šviečiamą amžiaus racionalizmą buvo aštuntajame dešimtmetyje prasidėjęs „Audros ir veržimosi“ sąjūdis, aukštinęs jausmus, mistinius patyrimus, kvietęs grįžti į gamtą. Anglijoje panašaus pobūdžio pastangų galima rasti Locke'o mokinio Anthony'io Ashlerio Cooperio, Shaftesbury'io grafo (1671-1713) dar XVIII a. pradžioje pasirodžiusiame veikale *A Letter Concerning Enthusiasm*¹²⁶ (*Laiškas apie entuziazmą*). Pagrindinė *Laiško* tema - Prancūzijos pranašai, jų sekėjai Anglijoje, konkrečių asmenų paliudyti stebuklai. Orientavęsi į Anglijos neoplatonikus Shaftesbury'io grafas išpažino naujo pobūdžio entuziazmą – gėrėjimąsi Dievo sutvarkyta harmoninga gamta, taip pat teigė, kad religijos ir filosofijos pagrindinis tikslas – sava kalba perteikti visatos dėsnius. *Laiško* autoriaus rodomas dėmesys stebuklingiems, Dievo vykdomiems, sunkiai

¹²⁴ Kirstin Olsen, *Daily Life in 18th-Century England*, Westport: Greenwood Publishing Group, 1999, p. 290.

¹²⁵ Ulrich Im Hof, *op. cit.*, p. 219.

¹²⁶ Shaftesbury, *A Letter Concerning Enthusiasm*, in: http://jaffro.net/letter_concerning_enthusiasm.pdf, žiūrėta 2011 08 01.

paaškinamiems nutikimams skatino atidžiau pažvelgti į žmonių išskirtinius gebėjimus, nuostabą keliančius jų gyvenimus, į nenuspėjamas gamtos išdaigas, įvairius kataklizmus bei smalsumą kurstančias anomalijas. Tokias paskatas noriai realizavo XVIII a. Anglijos spauda. To meto laikraščiuose buvo gausu pranešimų apie stebuklingus sunkių ligonių pagijimus, atskiri straipsniai publikuoti apie gydančius stebukladarius: rankų uždėjimu negalavimus malšinusį airių kilmės ūkininką Valentine'ą Greatrakesą, kvakerių¹²⁷ sektos lyderį Jamesą Naylorą, pamaldumu ir užtariamąja galia garsėjusią Bessie Bostock, taip pat aktyviai veikusius kitataučius maldininkus.¹²⁸ Rašyta apie 1750 m. Londone kelis sykius drebėjusią žemę, apie tai, kaip 1755 m. Visų šventųjų dieną Lisaboną visiškai sugriovusios stichijos¹²⁹. Tokie įvykiai kurstė baimę ir kalbas apie neišvengiamą Dievo rūstybę ir žmogaus jėgoms nepavaldžias lemties galias. Londono vyskupas Thomasas Sherlockas (1678-1761) po 1750 m. žemės drebėjimų laišku kreipėsi į savo vyskupystės dvasininkus ir tikinčiuosius, įspėdamas, kad drebanti žemė yra Dievo bausmė londoniečiams už jų daromus nusizengimus.¹³⁰ Didžiulį nerimą jam kėlė sostinėje vis augantis malonumų vaikymasis. Nepaisant to, kad vyskupo laiškas buvo atvirai pašiepiamas ir kritikuojamas, populiarumu ir pardavimais jis pranoko daugumą to meto Anglijoje leistų leidinių. Sherlocko laiško turinys ir kitose šalies vietose skatino panašias elgsenas: ne vienoje bažnyčioje tikintiesiems aiškintos žemės drebėjimų priežastys ir pasekmės, klausant pranašysčių apie greitai laiku įvyksiančius kitus drebėjimus, su baime jiems

¹²⁷ Kvakerių (angl. *Quakers*) sekta atsirado Anglijoje XVII a. viduryje. Šios krikščioniškos sektos nariai nepripažino pramogų, sakramentų, dvasininkų, o iš apeigų turėjo tik bendras pamaldas, per kurias apimti mistinės ekstazės, imdavo drebėti, todėl ir buvo praminti kvakeriais (angl. *quake* – drebėti).

¹²⁸ Jeremy Black, *The English Press in the Eighteenth Century*, Kent: Croom Helm Ltd., 1987, p. 248.

¹²⁹ 1755 m. kilęs žemės drebėjimas, po jo sekę gaisrai ir didžiulis cunamis pražudė apie 60 tūkstančių Lisabonos gyventojų. Buvo sugriauti beveik visi miesto pastatai, tarp jų ir naujasis operos teatras (išsamus šios stichijos ir jos padarinių aprašymas pateiktas Thomaso Downingo Kendricko knygoje *The Lisbon Earthquake*, London: Methuen, 1956).

¹³⁰ Thomas Sherlock, *A Letter from the Lord Bishop of London, to the Clergy and People of London and Westminster; On Occasion of the Late Earthquakes*, in: http://www.gutenberg.org/catalog/world/readfile?fk_files=1543658&pageno=1, žiūrėta 2011 11 12.

ruoštasi (1750 m. anglų spaudoje informuojama, kad po dviejų Londone įvykusių žemės drebėjimų sostinę paliko daugiau kaip septyni šimtai karietų)¹³¹. Tokie veiksmai XVIII a. buvo gana dažni, lygiai taip pat, kaip ir švietėjiškos logikos negriaunamas žmonių prietaringumas, iš dalies palaikomas ir to meto aktyvių veikėjų. Pavyzdžiu galėtų būti anglų teologo, metodizmo pradininko Johno Wesley'aus¹³² (1703-1791) iniciatyvos. Jis viešai skelbė tikis stebuklingais pagijimais, vizijomis, burtais, dvasiomis, sapnais, ir visa tai registruodavo paties leidžiamame žurnale (nuo 1739 iki 1742 m. jame užfiksuota daugiau kaip šešiasdešimt tokių nutikimų, per 1750 m. - apie dešimt).¹³³ Wesley'aus žurnale pateikti pasakojimai apie stebuklingus įvykius yra paliudyti juos patyrusių asmenų, nurodant jų vardą, pavardę, gimimo metus ir gyvenamąją vietą.

Įpusėjęs XVIII a. mistika ir stebuklai aiškinti pasitelkiant ne tik nuojautą, vaizduotę, bet ir intelekto galias, mokslinius šaltinius. Keitėsi ir Dievui priskiriamų charakteristikų pobūdis: nurimus žmonių gyvybėms grasinančioms stichijoms, į Dievą imta kreiptis ne kaip į rūstų ir kaprizingą despotą (negailestingomis bausmėmis primenantį žiaurųjį Anglijos karalių Henriką VIII), bet kaip į atlidų ir išmintingą, įstatymus gerbiantį valdovą. Dažnai Dievas lygintas su laikrodininku. Proto visagalybę skelbęs Voltaire'as savo deistiniame veikle *Traité de Métaphysique (Traktatas apie metafiziką, 1734)* teigė neįsivaizduojąs, kaip pasaulis, kurio mechanizmas tapatus laikrodžiui, galėtų egzistuoti be laikrodininko, t.y. Dievo. Jis buvo įsitikinęs, kad „nežinome ir negalime žinoti, kas yra Dievo numanymas“, ir kad „visi jo požymiai mums – neįžvelgiama bedugnė“.¹³⁴ Griežtos kritikos negailėjęs religijų dogmatiškumui, savo tekstuose smerkęs prietarus ir bet koki

¹³¹ Jeremy Black, *op.cit.*, p. 256.

¹³² XVIII a. tiriantys mokslininkai šį anglų teologą vadina protinguoju entuziastu - racionalių formos atžvilgiu, bet išskirtinai entuziastingu savo pasakojimų tematika ir įvairove (žr. Henry Rack, *Reasonable Enthusiast: John Wesley and the Rise of Methodism*, Louisville: Westminster John Knox Press, 2002; Jane Shaw, *Miracles in Enlightenment England*, London: Yale University Press, 2006).

¹³³ John Wesley, *The Journal of John Wesley*, in: http://www.ntslibrary.com/PDF%20Books/Wesley_Journal.pdf, žiūrėta 2013 02 15.

¹³⁴ Volteras, „Traktatas apie metafiziką“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai*, *op. cit.*, p. 83.

iracionalumą, prancūziškosios Apšvietos filosofas neneigė Dievo egzistavimo, jis neabejojo, kad tik esant Dievui pasaulyje gali būti prasmė. Voltaire'o pažiūrose būta daug angliškos mąstysenos aspektų, randamų Locke'o ir ypač Isaaco Newtono (1642-1727) tekstuose. Būtent pastarojo mintys ir viešai skelbtos nuostatos rodo itin prieštaringos, Apšvietos išugdytos, išskirtinės religinės elgsenos (turinčios net *nikodemizmu*¹³⁵ vadinamos simuliacijos bruožų) asmenybės tipą. Newtonas buvo religingas mokslininkas, domėjęsis tiek mokslinės, tiek religinės filosofijos klausimais. Jis tikėjo, kad mokslas tik iš dalies atskleidžia racionalų kosminį Dievo sumanymą. Gamtotyroje Newtonas ieškojo Dievo buvimo įrodymo. Mokslininkas manė, kad gamta, būdama panaši į žmogaus sukurtą mašiną, turi būti mąstančios esybės kūrinys, o kadangi ji savo tobulumu pranoksta bet kokius žmogaus kūrinius, vadinasi, ją sukurti galėjęs tik pats geniausias protas arba Dievas. Visata, Newtono įsitikinimu, yra nepriklausoma tik ta prasme, kad ji buvo už Dievo.¹³⁶ Ji nėra tapatinama Dievui, bet nėra ir savarankiškas mechanizmas, galintis be dieviškos valios egzistuoti.¹³⁷ Mechanistinėje gamtotyroje Newtonas randa Dievo buvimą liudijantį argumentą (šis fizikinis teologinis argumentas tarp daugumos XVIII a. intelektualų buvo gana populiarus, charakteringas to meto mąstysenai).

¹³⁵ Senosios lietuvių literatūros tyrinėtoja Dainora Pociūtė monografijoje *Maištininkų katedros* nurodo, kad nikodemizmas buvo "tik XVI a. religinei elgsenai būdingas simuliacijos reiškinys" (žr. Dainora Pociūtė, *Maištininkų katedros: ankstyvoji reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai*, Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 181.), tačiau nikodemistinių elgsenų pastebi ir vėlesnius amžius tiriantys mokslininkai. Vienu iš pavyzdžių galėtų būti anglų istorijos ir religijos profesoriaus, Newtono teologinių veikalų bei jo pranašysčių tyrinėtojo Stepheno Snobeleno studija "Isaac Newton, Heretic: the Strategies of a Nicodemite". Snobelenas teigia, kad "Isaacas Newtonas buvo eretikas. Tačiau, kaip ir slaptas Jėzaus sekėjas Nikodemas, jis niekada viešai savo tikėjimo, kurį ortodoksai būtų pasmerkę, neišpažino. Jis taip sumaniai slėpė savo tikėjimą, kad mokslininkai vis dar neįstengia iki galo atskleisti jo religinių įsitikinimų (žr. Stephen David Snobelen, "Isaac Newton, Heretic: the Strategies of a Nicodemite", in: *British Journal for the History of Science*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, nr. 32(4), p. 381).

¹³⁶ Richard Westfall, *The Life of Isaac Newton*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, p. 62-69.

¹³⁷ XVII a. pabaigoje - XVIII a. pradžioje nuo Dievo nepriklausomo pasaulio vaizdinį propagavo deistai, patys save vadinę *laisvamaniais* (sąvoka *deizmas* yra kilusi iš lotynų k. *deus*, kaip alternatyva teizmui iš graikų k. *theos*). Deistai neigė, kad pasaulį palaiko ir jame veikia visagalis Dievas. Jų manymu, Dievas egzistuoja, tačiau jis nesikiša į gamtą. Kadangi pasaulyje nėra veikiančio Dievo, eliminuojama ir bet kokių stebuklų galimybė.

Atidesnis žvilgsnis į Apšvietos epochos skirtingo pobūdžio tekstus verčia abejoti nuostata, kad šviečiamasis amžius sutvirtino pamatus jau šiame tyrime aptartam, Apšvietos pradžią žymėjusiam sekuliarizmui¹³⁸ ar radikaliai pakeitė požiūrį į įvairius biblinius stebuklus ir prietarus. Štai ir minėtasis Newtonas žavėjosi Biblijos pranašystėmis, buvo įsitikinęs, kad planetų Zodiakas atsirado neatsitiktinai ir rodo estetinį Kūrėjo protą.¹³⁹ Kalbant apie radikaliai priešingus požiūrius, pristatytini garsaus Škotijos Apšvietos filosofo ir istoriko, empirizmo atstovo Davido Hume'o (1711-1776) samprotavimai, publikuoti 1748 m. pasirodžiusioje esė „Of Miracles“ („Apie stebuklus“)¹⁴⁰. Jis suformulavo definicija tapusį teiginį, jog stebuklai esą gamtos dėsnių pažeidimai (angl. *violation*). Hume'as tvirtino, kad nėra jokio pagrindo tikėti tuo, ko negali patikrinti žmogaus joslės. Anot škotų filosofo, bet kokią tiesą privalu įrodyti empiriškai ir objektyviai, turi būti vertinamas jos veiksmingumas bei daroma su išoriniu pasauliu. Paneigusi bet kokių stebuklų buvimo galimybę, Hume'o kritika palietė ir „iracionalias“ tradicinio tikėjimo paslaptis. Perdėtas racionalumas grasino išjudinti per ištisus šimtmečius tvirtintus, neatsiejamus nuo biblijinių stebuklų krikščionybės pamatus. Imta baimintis, kad racionalistų ar empiristų kritika, atmetusi vieną stebuklą, laikydama logiško nuoseklumo, privalės atmesti ir visus kitus. Taigi jei Jėzus nėjo vandeniui, netramdė audrų, negydė raupsuotųjų ir luošių, negražino į gyvenimą mirusiųjų, tuomet jis negalėjo ir prisikelti iš kapo. Tuomet prisikėlimas nėra nei objektyvus istorinis (nesvarbu, kad jis gana tiksliai datuojamas – „trečią dieną“), nei fizinis (juk buvo prikeltas Kristaus kūnas)

¹³⁸ Vienas iš tokios nuostatos šalininkų - Apšvietos epochą tyrinėjantis Yale'io universiteto profesorius Peteris Gay'us (žr. Peter Gay, *Deism: An Anthology*, Princeton: D. Van Nostrand Company, Inc., 1968; Peter Gay, *The Enlightenment: The Rise of Modern Paganism*, New York: Norton, 1995). Vėlesnės Apšvietos epochos analizės amerikiečių mokslininko įžvalgas paneigė, atskleidžiamos XVIII a. dažnas (neretai ir dominavusias) stipraus religingumo nulemtas elgsenas. Šiose studijose iliustratyviais pavyzdžiais parodyta ir tai, kad religija nepasitraukė iš viešosios sferos į privačią, kad ji per visą šviesos ir proto amžių išliko svarbiausiose pozicijose (žr. Stephen James Barnett, *The Enlightenment and Religion: The Myths of Modernity*, Manchester: Manchester University Press, 2003; James Earl Bradley and Dale Van Kley, *Religion and Politics in Enlightenment Europe*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2001).

¹³⁹ Richard Westfall, *op. cit.*, p. 202.

¹⁴⁰ David Hume, *Žmogaus proto tyrinėjimas*, Vilnius: Pradai, 1995.

įvykis, ir vargu ar jis užtikrina Dievo atleidimą, galią ir triumfą. Komplikuotas tampa praeities, dabarties ir ateities vertinimas: drąsa išnyksta žvelgiant į praeitį, nes nebetikima, kad Dievas atleido per Tą, kuris mirė už žmogaus nuodėmes ir buvo prikeltas; baimė temdo ir dabarties vaizdą, nes stiprių pagundų ir sunkios atsakomybės nemalšina Dievo galia; baugina ir neapibrėžta ateitis, nes abejojama, kad galiausiai Dievas triumfuos. Netikėjimas ir baimė augina nerimą ir įtarimus, kad Šventraščio neklaidingumas, jo skelbiamos tiesos ar turinčios išsipildyti apokaliptinės vizijos tėra tik į įmantrius žodžius įsuktas pramanas.

Žavėjimasis tiksliais mokslais, viešos deklaracijos, skelbiančios antgamtinių, mistinių reiškinių tikrumą, Apšvietos ir Kontrapšvietos apologetų disputai liudija išskirtinį XVIII a. daugiabalsiškumą. Ne tik atskirų regionų pavyzdžiai, bet ir kai kurių iškilesnių to meto veikėjų gyvenimai nestokoja kontrastingų elgsenų. Geriausiai šį teiginį iliustruotų švedų kilmės filosofo, mokslininko, teologo, mistinės doktrinos kūrėjo Emanuelio Swedenborgo (1688-1772) veikla bei kūryba. Mokslinės karjeros pradžioje Swedenborgas visą dėmesį ir laiką skyrė matematiniams ir fizikiniams tyrinėjimams, publikuotiems paties leistame žurnale „Daedalus Hyperboreus“ („Šiaurės Dedalas“). Pasirodžius mokslinėms perspektyvaus filosofo publikacijoms, netrukus buvo išleistos ir jo pirmosios knygos, skirtos chemijos, fizikos, algebros bei anatomijos mokslams. Prasidėjo daug žadanti mokslininko karjera, kurią netikėtai nutraukė vienas įvykis. 1745 m. Swedenborgui atvykus į Londoną, jo gyvenimas pakrypo visai kita linkme: pripažintas mokslininkas (Švedijos karalius Karolis XII už išskirtinius nuopelnus mokslui Swedenborgą paskyrė karališkosios kalnakasybos kolegijos ypatinguoju tarėju, o po Karolio XII mirties karalienė Ulrika Eleonora suteikė jam bajoro titulą) sutiko žmogų, kuris prisistatęs Dievu, išpranašavo, kad Swedenborgo siela pabuvos rojuje ir pragare, susitiks su angelais, demonais ir mirusiaisiais, o greitu metu jis pats privalės padėti puolusiems į nuodėmę. Po šio įvykio Swedenborgas tapo vizionieriumi, keliautoju po anapusybę, iki pat mirties (beveik 30 metų) bendravo su dvasiomis ir užrašinėjo regėjimų metu girdėtus balsus, atgaivino

Renesanso ir kabalos tradicijas.¹⁴¹ Jis taip pat atsisakė garbingos vietos karališkosios kalnakasybos kolegijoje ir atsidėjo keliatomės teologinės studijos *Arcana Coelestia (Dangaus paslaptys)* rašymui (pirmasis šio veikalo tomas buvo išspausdintas 1749 m. Londone, paskutinis devintasis – 1756 m. taip pat Londone). *Arcana Coelestia* – tai refleksijos bei svarstymai apie užtekstines *Biblijos* reikšmes. Analizei pasirenkamos *Pradžios* ir *Išėjimo* knygos. Swedenborgas atkreipia dėmesį į tai, kad biblijiniai tekstai negali būti suvokiami tiesiogiai, nes įvairūs Šventraščio fragmentai turi sunkiai pastebimus vidinius ryšius, teologo vadinamus „atitikimais“. Mėgindamas šį teiginį pagrįsti, jis cituoja pirmąjį *Pradžios knygos* sakinį: „Pradžioje Dievas sutvėrė dangų ir žemę“, teigdamas, kad žodis „pradžia“ atitinka dvasinio atgimimo, atsinaujinimo pradžią, t.y. tą laiko tarpą, kuomet žmogaus siela bunda ir priima Viešpaties (šiuo vardu vadina tiek Dievą Tėvą, tiek Jo Sūnų Jėzų Kristų) siųstą gyvenimą.¹⁴² Įvairios analogijos ir sąsajos tarp fizinio ir dvasinio pasaulių, dangaus ir pragaro, angelų ir velnių, tarp sielos ir kūno, tikėjimo ir geraširdiškumo išdėstomos dalykiškai, pasitelkiant mokslinį stilių, vengiama XVIII a. mistikams būdingos iškilios retorikos ar egzaltacijos, skaitytojui sunkiai suprantamų metaforiškų intarpų.

Visos teologinės Swedenborgo knygos buvo parašytos lotynų kalba ir išleistos Londone bei Amsterdame (gimtoje Švedijoje jo veikalai buvo uždrausti dėl Liuteronų bažnyčiai nepriimtinių tezių). Žymaus mokslininko, atsidėjusio vizionieriškos, mistinės doktrinos kūrimui, raštai išpopuliarėjo ir kituose kraštuose. Jo kelionių po anapusybę aprašymai ir dažnai amžininkų kritikuotos spiritualistinės teorijos įtakojo tiek Kanto filosofinius svarstymus, vokiečių filosofo Friedricho Wilhelmo Josepho von Schellingo (1775-1854) transcendentinę filosofiją, tiek Johanno Wolfgango von Goethe's (1749-1832) ar anglų poeto, dailininko Williama Bleiko (1757-1857) kūrybą.

¹⁴¹ Gary Lachman, *Swedenborg: An Introduction to His Life and Ideas*, New York: Penguin, 2012.

¹⁴² Emanuel Swedenborg, *Arcana Coelestia*, in: <http://newearth.org/frontier/arcana/ac27.htm>, žiūrėta 2013 02 15.

Aptarti Apšvietos epochos daugiabalsiškumą iliustruojantys pavyzdžiai leidžia matyti ir tai, kad racionalizuodama pasaulį Apšvieta jį „atkerėjo“, be didelių skrupulų paneigdamą religijos, meno tradicijas, tačiau kartu ji tapo ir tam tikra sekuliaria religijos forma, nauja gnostine erezija, ėmusia sakralizuoti žmogaus ūkinę, politinę, meninę veiklą. Apšvietos empirizmas, kraštutinumų nepripažįstanti logika, pragmatiškas požiūris į daiktus, tikėjimas Dievu nelyg išmintingu laikrodininku, abejingai stebinčiu savo sukonstruotą mechanizmą, XVIII a. pabaigoje paskatino religinio skepticizmo ir ezoterinės¹⁴³-teosofinės tradicijos plitimą. Pastarąją itin išpopuliarino XVIII a. pirmoje pusėje prasidėjęs laisvųjų mūrinių (masonų) judėjimas, rėmėsis nuostata, kad racionalių pradų supratimui būtini simboliai ir alegorijos, o pasaulis prilygintas kalbai, kuria Dievas kreipiasi į žmogų.¹⁴⁴ Visatą masonai skaitė kaip Bibliją, ją apmąstydami, kontemplanavo patį Dievą. Nemažai idėjų buvo perimta iš hermetinės-kabalistinės Renesanso tradicijos (ne vienas XVIII a. Vakarų Europos masonų ložės narys studijavo hermetizmą, kabalą, alchemiją)¹⁴⁵. Masonų ložėse diskutuota apie mistinį patyrimą, ezoterinius perdavų lygmenis. Manoma, kad regimoji ir neregimoji visatos susietos daugybe atitikčių, analogijų ir įtakų, egzistuojančių tarp mikrokosmoso ir makrokosmoso, įvairių žmogaus kūno dalių ir planetų, regimo kosmoso ir neregimos tikrovės. Tikėta, jog gamta yra gyva būtybė, kurios gyvastį palaiko šviesa ir ugnis. Plėtota mintis, jog žmogus gali susisiekti su viršutiniais ir žemutiniais pasauliais per savo vaizduotę arba padedant tarpininkams (dvasioms, angelams, demonams).

Katalikų Bažnyčia buvo priešiška nusiteikusi masonų, taip pat ir kitų naujų religinių, dvasinių, ezoterinių judėjimų atžvilgiu¹⁴⁶, jie buvo pasmerkti daugelyje enciklikų. Viena iš tokio priešiško priežasčių – baiminimasis

¹⁴³ Anglų kalba terminą „esoteric“ pirmą kartą pavartojo anglų rašytojas ir vertėjas Thomasas Stanley'us (1625-1678) 1701 m. išleistame veikalė *History of Philosophy (Filosofijos istorija)*.

¹⁴⁴ Margaret C. Jacob, *Living the Enlightenment: Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*, Oxford:Oxford University Press, 1991, p. 125.

¹⁴⁵ *Ibid.*, p. 132.

¹⁴⁶ Tokios pozicijos laikytasi iki 1962 – 1965 m. vykusio Vatikano II Susirinkimo priimtų nutarimų, įteisinusių Bažnyčios savimonės kaitos oficialų pripažinimą. Iki Vatikano II Susirinkimo magisteriumas tik Katalikų Bažnyčią laikė vienintele tikrąja Bažnyčia, įsteigta Jėzaus Kristaus, kitos krikščioniškos denominacijos laikytos netikromis Bažnyčiomis.

religijos perversmo (prisimintas protestantiškasis pavyzdys). Tačiau nepaisant to, kad Bažnyčios vadovybė siekė įdiegti neigiamą katalikų požiūrį į švietėjiškame amžiuje savo veiklą pradėjusius, tradicinei katalikybei oponavusius judėjimus, visiškai atsiriboti nuo jų nepavyko. Be kita ko, ezoteriniai, dvasiniai XVIII a. judėjimai padėjo pagrindus ezoterinei katalikybei, savo populiarumo nepraradusiai ir XIX a. (būtent šiame amžiuje ji patyrė didelę rozenkreucerių ir martinizmo įtaką).

Prancūzijoje siekis nutildyti kovingai nusiteikusius naujų religinių judėjimų lyderius, taip pat ir savo pažiūroms ištikimus enciklopedistus, be to, ir nerimas dėl gresiančio religinio perversmo Katalikų Bažnyčią ir jos uolius gynėjus vertė imtis griežtos švietėjų programos (dažnai vadintos ateistų ar klaidatikių) kritikos. Prancūziškosios Kontrapšvietos atstovai savo kalbomis, laiškais ir straipsniais skelbė visuomenei, kad naujieji reformatoriai, vien protą garbinantys filosofai tesugeba viskuo abejoti (net ir Šventojo Rašto tiesa), kad jų nuomonės ir religinės pažiūros (ateizmas, deizmas, teizmas) tik glumina žmones, kelia chaosą ir veda prie pražūtingo netikėjimo. Švietėjiškas sąjūdis Prancūzijoje katalikybės apologetų buvo prilygintas Reformacijai. Manoma, kad Apšvieta, propaguodama laisvamanybę, kelia ne tik sumaištį žmonių mintyse, bet ir griaua dorovės pamatus. Aktualus netikėjimo klausimas glaudžiai sietas su pagrindiniais moralės principais. Enciklopedistų pažiūras kritikavę katalikų dvasininkai tvirtino, kad atsisakius tikėjimo, moralė taip pat bus paminta, nes sekuliari etika niekuomet neprilygs religinei. Paneigus Dievo ir pomirtinio gyvenimo baimę, atsisakius krikščioniškos moralės normų ir pagarbos religiniams autoritetams, bus panaikintos visos kliūtys, stabdančios žmogų nusidėti. Reali moralinio nuosmūgio grėsmė iškilo prancūzų Apšvietos ideologams reabilitavus žmogiškąsias aistras ir prigimtinius poreikius, ėmus propaguoti hedonizmą¹⁴⁷. Hedonistinis gyvenimas leido ignoruoti visuomenei įprastas pareigas ir atsakomybes: pavaldinio ir karaliaus, sūnaus ir tėvo,

¹⁴⁷ Žinomiausias hedonizmo propaguotojas buvo prancūzų enciklopedistas, filosofas, ateizmo pasaulėžiūros skelbėjas Claude'as Adrienas Helvétius (1715-1771), neigęs Dievo, pasaulio sukūrimo, sielos nemirtingumo idėjas, svarbiausiais visuomeninės raidos veiksniais laikęs protą, individualius pomėgius ir aistras.

žmonos ir vyro. Ištikimybė, nuolankumas ir dora tapo nebe privalomomis, bet pasirenkamomis piliečio ar šeimos žmogaus moralės normomis.¹⁴⁸

Priešindamiesi prancūzų enciklopedistų siūlomoms reformoms, oficialiosios religijos atstovai, pasitelkę panašią terminologiją, kaip ir praūžusioje kovoje su protestantų reformacija, viešai skelbė, kad naujieji filosofai yra aršių fanatikų klika, visuomenės moralę tvirkinanti sekta, bjauriausia epidemija ar viską, kas dora ir gražu, siaubiantis maras. Prancūzų filosofai kaltinti dėl to, kad atmetę Dievą, jie sunaikino dvasinį galingos monarchijos pagrindą, kad įteisinę egotizmą, paniekino socialinius ryšius, grįstus hierarchijos, pareigos ir pagarbos paisymu, kad išjuokę istoriją, tradicijas ir papročius, parodė kelius į nebūtį, o paskleidę abejones dėl tikėjimo ir dorovės, tapo visuotinės anarchijos pradininkais. Dar prieš Kantui atsakant į klausimą „Kas yra Apšvieta?“, katalikų apologetai tvirtino: „Apšvieta tai – tamsybė apsimetusi šviesa“.¹⁴⁹ Kontrapšvietos atstovų laikysenos buvo diametraliai priešingos enciklopedistų skelbiamiems įsitikinimams: Apšvietos filosofai neigė religijos teikiamą naudą, o jų oponentai, pasitelkę gyvenimiškus pavyzdžius, tvirtino, kad be religijos žmogaus laimė ir socialinis saugumas nepasiekiami; filosofai kėlė asmeninių malonumų ir individualių teisių svarbą, neabejojo prigimtiniu žmogaus gerumu, o jų priešininkai atvirai piktinosi klaidinančiais teiginiais, ragindami saugoti nuodėmingas sielas.

Įvairūs Kontrapšvietos procesai XVIII a. antroje pusėje vyko kone visuose Vakarų, taip pat ir Rytų Europos kraštuose. Žinoma, regioniniai, tautiniai ypatumai sąlygojo kiek kitą tų procesų pobūdį, tačiau tikslas buvo vienas – kovoti su Apšvietos radikaliuoju racionalizmu. Dera pripažinti, kad nei vienoje šalyje Kontrapšvieta nebuvo taip apgalvotai organizuota ir tokia kryptinga, kaip Prancūzijoje. Savo pasisakymais (dažniausiai pamokslais ir

¹⁴⁸ Kalbėdamas apie savo meto visuomenę ir jos daromus nusikaltimus, XVIII a. filosofas ir teisininkas Jeremy Benthamas (1748-1832) teigė, kad žmogus yra malonumų ir skausmo pojūčių valdoma būtybė. Svarstydamas, kokios bausmės tokiai būtybei būtų tinkamiausios, nurodė, jog bausmė turi kelti tiek skausmo, kad jis užgniaužtų nusikaltimo teikiamą malonumą (žr. Jeremy Bentham, *The Rationale of Punishment*, in: <http://archive.org/stream/therationaleofpu00bentuoft#page/n3/mode/2up>, žiūrėta 2012 08 06).

¹⁴⁹ Christian Thorne, *The Dialectic of Counter-Enlightenment*, Cambridge: Harvard University Press, 2009, p. 242.

viešomis kalbomis), publikacijomis prancūzų katalikybės gynėjai demonstravo išskirtinį intelektą, žinias ir vieningumą. Dėl šios priežasties, taip pat ir dėl XVIII a. plitusios prancūzų kalbos vartosenos, prancūzų Kontrapšvietos atstovai savo pasekėjų kituose kraštuose buvo minimi ir cituojami dažniausiai. Dar populiariesni ir aktualesni jų tekstai tapo Didžiosios Prancūzijos revoliucijos (1789-1794) išvakarėse, kai įspėjimai dėl enciklopedistų skleidžiamų erezijų pavojaus ėmė pildytis (persekioti dvasininkai, organizuoti maištai). Prisiminta ir pakartota tai, kas buvo pranašauta Apšvietos kritikų: totali anarchija, švietėjiškomis idėjomis apsėstos Europos nusigrėžimas nuo Dievo (vedas prie kraujo praliejimo), pražūtingas prievartos ir smurto triumfas. Prancūzų enciklopedistų švietėjiška programa, į šlovės panteoną iškėlusį Voltaire'ą ir Rousseau, atvėrė kelią ne tik šviesos ir proto sklaidai, laisvės, lygybės ir brolybės idealams, bet ir paskatino brutalių, kartais net primityviai žiaurių jėgų proveržį. Tokią realybę stebintys Vakarų Europos intelektualai turėjo iš naujo įvertinti švietėjų išaukštinto proto galias ir ribas. Diskutuota epistemologiniais klausimais, mėginant atsakyti, ar protu galima pažinti tiesą, ar proto galia pajėgi suformuoti fundamentalius pasaulėžiūros ir vertybių principus, ar ji gali priversti žmogų tuos principus gerbti ir jų laikytis tiek privačiame, tiek viešame gyvenime. Kvestionuotas ir žmogiškų jausmų, interesų, apskritai charakterio pažinimas (Apšvietos filosofai laikėsi nuostatos, kad žmogus, kaip ir bet kuris gamtos objektas, yra pažinamas, kad pritaikius mokslinius metodus, įmanu atskleisti tiek gamtos, tiek žmogaus gyvenimui būdingus dėsningumus). Kritikuota švietėjiškos filosofijos mintis, kad kiekvienas logiškas klausimas (pagrįstas žemiška egzistencija, ignoruojantis transcendenciją) apie žmogų ir pasaulį turi vieną teisingą atsakymą, surandamą, pasitelkus empirinį tyrimą ir racionalią analizę. Abejota, kad žmogiškas elgesys - tiek individualus, tiek visuomeniškas - gali būti paaiškintas remiantis taip pat pačiais mechanistinės pasaulio sampratos principais, kad žmogaus tikslai ir siekiai, tokių vertybių, kaip laisvė, saugumas, laimė, lygybė, ieškojimas yra nusakomi tomis pat sąvokomis ir kategorijomis kaip ir

bet kurie fiziniai veiksniai. Atkreiptas dėmesys į švietėjiško judėjimo prieštarumą ir paradoksus.

Bendrai tariant, XVIII a. Europoje buvo toks atviras, kad laisvai ir pliuralistiškai priimdavo visas pastangas, kad ir kokio pobūdžio jos būtų buvusios: laisvi tyrinėjimai, pažanga, racionalūs žmonių gebėjimai, religinė įvairovė, teisių lygybė, individualizmas. Tai sąlygojo ir keliaveidės visuomenės formavimąsi: pamaldžios ir prietaringos, ignoruojančios tradicinius doros gyvensenos principus, apsišvietusios, neabejojančios mokslo, pažangos ir aiškios logikos galia, išskirtinai intelektualios (masonai). Taigi grįžtant prie darbo dalies pradžioje aptartų visuomenės ir kultūros sąsajų (ypač tos, kuri kultūrą leidžia matyti kaip tam tikrą sritį, apimančią platų visuomenės veiklos spektrą – mąstyseną, tikėjimą, pažinimą, vertybių kūrimą), visuomenės pokyčiai matytini naujas formas subrandinusiame kultūrinio gyvenimo kontekste, leidusiame ne tik naujai pažvelgti į realybę, bet ir vienijusiame skirtingus požiūrius, interesus, kultūrinę įvairovę perteikiančias idėjas.

2.2. Vidurio Europa: Austrija, Lenkija, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė

XX a. tyrimuose populiarią nuostatą, kad Apšvietos šūkius aktyviausiai propagavo ir įgyvendino Prancūzijos, Anglijos ir Vokietijos švietėjai (didžiausi nuopelnai priskirti prancūzų filosofams ir garsiajam Karaliaučiaus mąstytojui Kantui), XXI a. studijose stelbia nauja, kitų Europos regionų Apšvietą aktualizuojanti mintis. Sunku būtų paneigti, jog Paryžius ar Londonas daugumai europiečių buvo švietėjiškų idėjų, daug žadančio įkvėpimo centrai, tačiau kultūros sostinėse įgytos žinios ir perimta patirtis tebuvo teorinis pagrindas, ant kurio savo regiono mūru statytas ekonomikos, švietimo ir kultūros rūmas.

XVIII a. Vidurio Europoje vykęs švietėjiškas judėjimas neretai yra siejamas su tuo metu valdžiusiais, įvairias reformas iniciavusiais monarchais:

Habsburgų dinastijos atstovais imperatore Maria Theresa (1717-1780) ir jos vyriausiuoju sūnumi Šventosios Romos imperijos imperatoriumi Josephu II-uoju (1741-1790), taip pat paskutiniuoju Lenkijos karaliumi bei Lietuvos Didžiuoju kunigaikščiu Stanislovu Augustu.

XVIII a. Habsburgų monarchija (kitai dar vadinama Austrijos monarchija ar tiesiog Austrija) savo margomis, į autonominius vienetus suskirstytomis valdomis priminė etniniu, kultūriniu, religiniu, ekonominiu kriterijumi nevienalytę ATR. Ryžtingas pastangas centralizuoti Austrijos žemes ėmė rodyti jau minėtasis Habsburgų monarchijos valdovas Josephas II. Nuo 1780 m. tapęs vienvaldžiu¹⁵⁰ Austrijos valdytoju atskirus šalies regionus suskirstė į apskritis, inicijavo visuotinę gyventojų surašymą. Jis užtikrino lygias teises visoms krikščionių bažnyčioms, uždarė apie 700 vienuolynų ir konfiskavo jų turtus, 1781-1785 m. panaikino baudžiavą ir apribojo dvarininkų jurisdikciją.¹⁵¹

Marios Therosos ir Josepho II karaliavimo metais (1740-1790) buvo ne tik reformuotas valstybės valdymas, mokesčių rinkimo sistema, bet ir įvestas visuotinis privalomas pradinis mokslas. Pastarosios reformos vykdymas tiesiogiai sietas su apšviestojo absoliutizmo politika. Privalomu tapo tik pradinis mokslas, tačiau tolesnis lavinimasis neturtingiesiems ir viduriniojo sluoksnio atstovams, kaip ir anksčiau, buvo sunkiai prieinamas. Tuo siekta dviejų tikslų – išmokyti samdomus darbininkus disciplinos, kokybiško bei kruopštaus darbo, ir kartu apsaugoti darbdavius nuo darbo jėgos netekimo (taip galėjo nutikti, jei žemesniems socialiniams sluoksniams būtų sudarytos sąlygos siekti viduriniojo ar aukštojo išsilavinimo). Privalomo pradinio mokslo reformą Austrijoje inspiravo spartus manufaktūrų steigimasis. Itin išaugo įvairaus amato specialistų paklausa. XVIII a. antroje pusėje Habsburgų valdomoje monarchijoje (kaip ir kai kuriuose kituose Vidurio Europos kraštuose) prasidėjo ne vieną dešimtmetį trukęs perėjimas nuo agrarinės prie

¹⁵⁰ Po tėvo Šv Romos imperijos imperatoriaus Francio I-ojo (1708-1765) mirties Josephas II Austrijos žemes valdė kartu su motina imperatore Maria Theresa.

¹⁵¹ Derek Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-Century Europe*, London: I. B. Tauris, 2005, p. 228.

pramoninės veiklos, reikalavusios ne tik didesnio kiekio, bet ir įvairesnio profesinio pasirengimo darbuotojų. Atsidarant naujoms manufaktūroms, darbo vietų vis daugėjo, o žmonių joms užpildyti nebepakako. Reaguodama į manufaktūrų savininkų skundus dėl trūkstamos darbo jėgos, imperatorė Maria Theresa 1791 m. išleido dekretą, leidžiantį pramonės įmonėse įdarbinti vaikus.¹⁵² Pagrindiniai tokio sprendimo motyvai buvo šie: ankstyvas pratinimas prie darbo, tinkamas užimtumas, galimybė prisidėti prie šeimos pajamų. Į manufaktūras ėjo dirbti vaikai iš neturtingų miestiečių ir kaimo gyventojų šeimų bei našlaičiai. Beveik iš visų XVIII a. antroje pusėje Austrijoje veikusių našlaičių prieglaudų buvo siunčiami vaikai dirbti į manufaktūras. Dažniausiai jiems tekdavo verpti. Šis darbas buvo atliekamas rankomis, verpimo mašinos pradėtos naudoti tik po 1764 m., Jamesui Hargreavesui išradus „Jenny“ verpimo mašiną¹⁵³. Apskritai verpėjų poreikis buvo toks didelis, kad net Austrijos kaimuose veikę vadinamieji verpėjų sambūriai (į juos kaimo žmonės burdavosi ne tik tam, kad drauge verptų, bet ir dėl bendro pokalbio, dainų, šokių, vaišių) palaipsniui tapo tekstilės manufaktūrų nuosavybe. Imtasi ir kitokių iniciatyvų: turtingi Austrijos didikai, turintys po kelias manufaktūras, savo lėšomis atidarydavo našlaičių globos namus, kad iš ten vaikus siųstų dirbti į įvairias pramonės įmones.¹⁵⁴

Marios Therosos, o kiek vėliau ir Josepho II vykdoma politika sukėlė Kontrapšvietos atstovų pasipriešinimą. Pirmieji savo kritiką išdėstė jau minėti vokiečių filosofai Hamannas, Herderis ir Jacobis. Jie pasisakė prieš absoliutizmą, tiesiogiai siejamą su Austrijos valdovo ir Prūsijos karaliaus Friedricho II (1712-1786) inicijuotomis reformomis. Tiek Josepho II, tiek Friedricho II vykdomus pertvarkymus palaikė ir visuomenei pristatė aktyvūs švietėjai: Austrijoje - artimas Wolfgango Amadeuso Mozarto (1756-1791) bičiulis ir globėjas, teisininkas ir rašytojas Josefas von Sonnenfelsas (1732-

¹⁵² James van Horn Melton, *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p. 132.

¹⁵³ Vienas darbininkas „Jenny“ verpimo mašina iškart galėjo verpti dvidešimt siūlų, kitaip tariant ši mašina pakeitė dvidešimt darbininkų (žr. Frank Puterbaugh Bachman, *Great Inventors and Their Inventions*, Chapel Hill: Yesterday's Classics, 2006, p. 87-104).

¹⁵⁴ James van Horn Melton, *op. cit.*, p. 133.

1817), politikas ir ekonomistas Johannas Heinrichas Gottlobas von Justis (1717-1771), Prūsijoje - teisininkai Carlas Gottliebas Svarezas (1746-1798) ir Ernstas Ferdinandas Kleinas (1744-1810), teologas, tuo metu populiarus prūsų filosofas Johannas Augustas Eberhardas (1739-1809). Įtaigių Apšvietos šūkių lydimos reformos buvo orientuotos į centralizuotos valdžios, biurokratinio aparato stiprinimą. Šioms reformoms nepritarę Hamannas, Herderis ir Jacobis numatė, kad jas įgyvendinus bus pamintos vietinių gyventojų teisės, iškils grėsmė etninėms mažumoms, jų kalbai, papročiams ir tradicijoms. Paskelbus, kad XVIII a. Austrijoje ir Prūsijoje reformos bus vykdomos „šviesaus proto ir logikos vardu“, priešiška nusiteikę filosofai būsimą programą pavadino „proto despotija“. 1780 m. Jacobis išspausdina esė „Etwas, daß Lessing gesagt hat“ („Kai kas, ką pasakė Lessingas“) ¹⁵⁵, kur pirmą kartą viešai sukritikuoja Apšvietos iškeltus idealus ir atvirai išsako pasipiktinimą dėl religinių Josepho II pertvarkų, kurias vykdant buvo uždaryta didžioji dalis tradicinių katalikiškų institucijų, savo veiklą turėjo nutraukti edukacinių paslaugų nesūlantys vienuolynai, naujus dvasininkų postus užėmė racionaliosios teologijos atstovai, senosios katalikų bažnyčios apeigos ir šventės buvo apribotos arba panaikintos. Josepho II Austrijoje Bažnyčia buvo atskirta nuo aktyvesnės socialinės ar pasaulietinės veiklos, ji tegalėjo rūpintis šventadieniais sakomais pamokslais, krikščioniškos moralės pamokomis, sakramentų teikimu. Austrijos valdovo reformas kritikavęs Jacobis nebuvo nei katalikas, nei teokratijos šalininkas, tačiau aiškiai matė, kokia grėsmė kyla tikėjimo laisvei ar net atskirų religijų išlikimui. Beje, valdant Josephui II Austrijoje itin pagausėjo įvairių mistinių, ezoterinių grupuočių. Kiekviena iš tų grupuočių turėjo savo doktriną bei apeigas, ir būtent Josepho II valdymo metu akcentavo gelbėtojišką misiją. Ypač daug sektų, ordinų, brolijų veikė Vienoje. Populiariausi, daugiausia narių turintys buvo rozenkreucerių ordinas ir „Azijos įšventintieji broliai“. Įkvėpimo savo filosofijai šie judėjimai sėmėsi iš kabalos, gnosticizmo, alchemijos,

¹⁵⁵ Ši esė buvo išspausdinta Berlyne anonimiškai, su paantrašte „Ein Commentar zu den Reisen der Pápste“ („Komentaras apie popiežių keliones“); žr. in: http://books.google.lt/books?id=RQoLAAAAYAAJ&pg=RA1-PA325&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, žiūrėta 2012 06 14.

neoplatonizmo, astrologijos. Brolijų nariai tikėjo vidiniu nušvitimu, tvirtino, kad švietėjų sureikšmintu racionaliū mąstymu jo pasiekti neįmanoma.¹⁵⁶

Nuo 1780 m. Josephui II tapus vienvaldžiu Austrijos valdovu, ypatingos teisės buvo suteiktos masonų ložėms (Maria Theresa buvo uždraudusi jų steigimą). Kaip tipiškas proto amžiaus atstovas (be puikaus išsilavinimo, pasižymėjęs despoto ir tirono bruožais), Josephas II propagavo tas pačias idėjas, kurias skelbė ir Vienos masonai. Per jo valdymo dešimtmetį (1780-1790) svarbiausiomis politinėmis figūromis tapo aktyviausi masonų ložių nariai. Tokį Austrijos valdovo prielankumą laisvųjų mūrininkų draugijoms lėmė vien pragmatinės priežastys: remiamas masonų, jis įgyvendino savo politinius planus, sukūrė tik jam pavaldžią administracinę, teisinę, biudžetinę struktūrą. Tiesa, Josephui II buvo nepriimtini kai kurių masonų ložių praktikuojami mistiniai ritualai, taip pat jo netenkino ir tai, kad Vienoje įsikūrusios masonų ložės buvo pavaldžios Berlyno masonerijai. Siekdamas visiškos kontrolės, Austrijos imperatorius 1781 m. išleido dekretą, kuriuo įsakė, kad jokia pasaulietinė ar dvasinė institucija negali būti pavaldi užsienyje reziduojančiai vadovybei, dekretas draudė ir bet kokią finansinę priklausomybę.¹⁵⁷

Ne vieną studiją Kontrapšvietos apraiškoms skyręs Berlinas pripažino, kad Austrijos valdovo reformos bendrame XVIII a. kontekste atrodė modernios, progresyvios ir be jokių užuominų į diskriminaciją ar laisvių suvaržymą.¹⁵⁸ Tačiau nuodugni tiriamų reiškinių analizė privedė mokslininką prie išvados, kad už tų reformų slypėjo ne pastangos proto ir šviesos vardu ginti *laisvę, lygybę, brolybę*, bet konsoliduoti monarchijos kontrolę ir įtakas.

Kai kurių tyrėjų teigimu, XVIII a. pradžioje Lenkijos - Lietuvos valstybė priklausė istorinei Europos erdvei, tačiau didesnė jos visuomenės dalis Vakarų Europos tradicijoje negyveno.¹⁵⁹ Pritarus šiam teiginiui, darytina pastaba, kad

¹⁵⁶ Arthur Edward Waite, *The Brotherhood of the Rosy Cross*, Whitefish: Kessinger Publishing, 1992, p. 145.

¹⁵⁷ Matheus Franciscus Maria van den Berk, *The Magic Flute: An Alchemical Allegory*, Leiden: Brill, t. 1, 2004, p. 48.

¹⁵⁸ Isaiah Berlin, *op. cit.*, p. 15-19.

¹⁵⁹ Eligijus Raila, „Apšvieta“, *op.cit.*, p. 46.

amžiaus antroje pusėje situacija ima keistis. Apie XVIII a. vidurį Lenkijos Karalystėje ir LDK prasidėjusi Apšvietos epocha atneša naujas, su švietimo pertvarka susijusias viltis: tikėta, kad su šalies poreikiais susietas krašto švietimas taps pagrindiniu veiksmu galinčiu stabdyti politinį ir ūkinį Respublikos smukimą, kad gamtos mokslus įsisavinusi bajorų jaunuomenė gebės pakeisti socialinę tvarką, įveiks valstybės krizę, išsaugos valstybingumą. Tiesa, valstybei labiau reikėjo ne filosofuojančių teoretikų, bet praktinius įgūdžius turinčių specialistų (gydytojų, inžinierių, teisininkų, ekonomistų, mokytojų). Manoma, kad naujas švietimas gali padėti sukurti ir naują visuomenę – nebijančią radikalių pasikeitimų, atsikračiusią prietarų, pasenusių tradicijų, perfrazavus Kantą, išaugusią iš savo nepilnametystės¹⁶⁰.

Kaip opozicija šaltą logiką garbinusiems švietėjams Lenkijoje ir Lietuvoje ėmė veikti mistinis žydų sąjūdis, savo idėjomis kėlęs maištą prieš kategorišką racionalizmą ir modernybę. Didžiosios Britanijos religijotyrininkė, buvusi katalikų vienuolė, viena žinomiausių religijos temomis rašančių autorių Karen Armstrong savo studijoje apie Biblijos knygų genezę, pateikia nemažai informacijos apie šį žydų pradėtą reformų sąjūdį.¹⁶¹ Armstrong nurodo, kad judėjimo pradžia siekia 1735 m., kai Israelis ben Eliezeris (1698-1760), vargšas žydų smuklininkas iš pietryčių Lenkijos, pareiškė tapęs *baal shem* (*vardo meistru*) - vienu iš dvasinių gydytojų, klajojančių po Rytų Europos kaimus ir mokančių Dievo vardu. XVIII a. autorės pristatomas kaip itin sunkus ir net tragiškas Lenkijos žydams. Minimas dar XVII a. antroje pusėje vykęs valstiečių sukilimas prieš bajorus, kai buvo išžudyta didžioji dalis visų Lenkijos žydų, o tie, kuriems pavyko išsigelbėti, ilgus dešimtmečius kentė badą ir skurdą. Nevilčiai pasidavę rabinai apleido savo bendruomenes ir didžiąją laiko dalį skyrė vien Toros tyrinėjimams.

¹⁶⁰ 1784 m. mėnlaikraštyje *Berlinische Monatsschrift* publikuotoje esė „Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung“ („Atsakant į klausimą „Kas yra Apšvieta““) Kantas teigė, kad „Apšvieta – tai žmogaus išaugimas iš jo paties nepilnametystės“ (žr. Immanuel Kant, „Was ist Aufklärung?“, in: <http://www.susannealbers.de/03philosophie-literatur-Kant3.html>, žiūrėta 2010 09 09).

¹⁶¹ Karen Armstrong, *The Bible: A Biography (Books That Changed the World)*, London: Atlantic Books, 2007, p. 187-190.

Reformų sąjūdį pradėjęs Israelis ben Eliezeris imtas vadinti Baalo Shem Tovo arba trumpiau Beshto (liet. gerbiamo meistro) vardu. Beshtas skelbė, kad Dievas jį išsirinko ne už Talmudo tyrinėjimus, bet todėl, kad tradicines maldas kalbėjęs taip karštai, jog pasiekęs ekstatinę sąjungą su Dievu. Priešingai nei rabinai, manantys, kad Toros tyrinėjimas esti svarbiau už bet kokią maldą, Beshtas būtinesne laikė kontempliaciją. Be kita ko, jis tvirtino, kad rabinui nevalia apsikrauti knygomis ir pamiršti varguolius. Beshto, chasidizmo pradininko, pasekėjai propagavo Dievo meilę, pamaldumą, religinį įsijautimą, taip pat tikėjo stebuklais. Chasidai rėmėsi XVI a. šventojo mistiko Icchako Lurijos (1534-1572) mitu apie dieviškąją kibirkštį, klajojančią materialiam pasaulyje.¹⁶² Jie tikėjo, kad Dievas yra visur, kad dieviškoji kibirkštis gali būti bet kuriame, net ir pačiame menkiausiame daikte, ir kad pati kasdieniškausia veikla, tokia kaip valgymas, gėrimas, mylėjimasis, fizinis ar protinis darbas, yra pilna šventumo ir Dievo meilės. Chasidai skelbėsi gyveną nuolatinėje Dievo akivaizdoje, o tokias jų deklaracijas lydėdavo ekstatiškos, triukšmingos maldos, keisti simboliniai judesiai (pvz., vertimasis kūliais, reiškiantis požiūrio apgrėžimą). Kaip pilkoje kasdienybėje, taip ir pažįstamame Biblijos tekste, chasidai ieškojo dieviškosios kibirkšties. Jiems buvo svarbi ne tiek pažodinė teksto prasmė, kiek po ja slypinti dvasinė tikrovė. Kiekvienas chasidas, užuot analizavęs Šventraštį, privalėjo jį skaityti taip, kad numaldytų *sveiką protą* (švietėjų akcentuotą vertybę) ir leistų Dievo žodžiui prabilti per skaitantįjį.¹⁶³ Tokios chasidų praktikos sulaukė aršaus žydų ortodoksų pasipriešinimo. Itin kritiškai chasidų „interpretacijas“ vertino Vilniaus Gaonas Elijah ben Solomonas Zalmanas (1720-1797) - žymiausias religinis autoritetas, įtakojęs religinį, kultūrinį Lietuvos žydų bendruomenės savitumą.¹⁶⁴ Šio XVIII a. išminčiaus, Toros ir Talmudo tyrinėtojo vardas išgarsino Vilnių kaip Lietuvos Jeruzalę (Vilniaus Gaono intelektas ir erudicija didžia dalimi prisidėjo prie to,

¹⁶² Moshe Idel, *Hasidism: Between Ecstasy and Magic*, Albany: State University of New York Press, 1995, p. 172-177.

¹⁶³ *Ibid.*, p. 176.

¹⁶⁴ Elijah Judah Schochet, *The Hasidic Movement and the Gaon of Vilna*, Northvale: Jason Aronson, Inc. Publishers, 1994, p. 126.

kad Vilnius tapo dvasiniu žydų centru, garsėjusiu visame pasaulyje). Chasidus jis smerkė (vadino net judaizmo išdavikais) dėl to, kad šie nevertino Talmudo, propagavo mistinį ir menkino mokslinį Toros tyrinėjimą, kad dievobaimingumą prilygino emocionaliam bendravimui su Dievu. Tačiau pasak užfiksuotų amžininkų liudijimų, ir pats Vilniaus Gaonas tyrinėdamas Torą pasitelkdavo ne vien proto galias: leidęs sau pora valandų snūstelti (paprastai prie knygų sėdėdavo ištisas valandas, o kad neužmigtų kojas mirkydavo lediniame vandenyje), išminčius jausdavo, kaip miegant Tora skverbiasi į jo sapnus, o jis pats susilieja su dievybe.¹⁶⁵

Chasidus kritikavo ne tik priešiška nusiteikę ortodoksinio judaizmo šalininkai, bet ir chasidizmo idėjoms simpatizavę žydų intelektualai. Nuo Gardino kilęs XVIII a. antros pusės žydų filosofas, Talmudo žinovas ir uolus jo kritikas Maimonas *Gyvenimo istorijoje* pasakoja apie „vadinamųjų *Chasidim* t.y. – pamaldžių, visą savo gyvenimą skyrusių maldai ir moralinėms dorybėms, tokių, kuriais tikrai galima žavėtis ir sekti,¹⁶⁶ paieškas. Jų neradęs, Maimonas daro išvadą, kad chasidizmas tėra žydų tautą užvaldžiusi sekta¹⁶⁷, o jos nariai – cinikai ir dykinėtojai:

Kai kurie iš tų sektantų, norėję pasirodyti tikrais cinikais, pažeidė visas padorumo taisykles, bėgiojo gatvėse tiesiog nuogi visų akivaizdoje, tenkindami savo natūralius polinkius ir t.t. Tokios improvizacijos (susinaikinimo pasekmė) lėmė, kad į jų pamokslus įsivėlė daugybė kvailių, tiesiog beprotiškų, nesuprantamų ir miglotų dalykų. Žmonės nuo to net taip išprotėdavo, kad patikėdavo daugiau nebeegzistuoją. Pagaliau prie viso to prisidėjo dar ir jų išdidumas, panieka kitiems žmonėms, kurie nepriklausė jų sektai, ypač rabinų požiūriu, kurie dalinosi jų bėdomis ir trūkumais, tačiau patys buvo daug darbštesni ir naudingesni, nei tie tamsūs dykinėtojai.¹⁶⁸

¹⁶⁵ *Ibid.*, p. 120-186.

¹⁶⁶ Saliomonas Maimonas, *Gyvenimo istorija*, op. cit., p. 114.

¹⁶⁷ *Ibid.*, p. 144.

¹⁶⁸ *Ibid.*, p. 145.

Analizuojant XVIII a. Vakarų ir Vidurio Europos patirtis, matyti, kad tų pačių aplinkybių sąlygotos elgsenos atskiruose regionuose buvo skirtingos, dažniausiai nulemtos daugiakultūrės visuomenės (sudarytos iš religinių, etninių ir kultūrinių mažumų) poreikių. Nevienodai priimti ir tarpusavyje konfrontavę Apšvietos ir Kontrapšvietos intelektualiniai judėjimai. Vakarų Europos pavyzdžiai rodo, kad tiek Apšvietos, tiek jai oponavusios Kontrapšvietos ideologija buvo inicijuota ir palaikoma visuomenei gerai žinomų akademinio sluoksnio atstovų. Vidurio Europos kraštuose situacija buvo kiek kita - Vakaruose subrandintas švietėjiškas idėjas čia dažniausiai adaptuodavo vietos intelektualai, o Apšvietos ideologinės programos kritiką reiškė mažai kam žinomi visuomeniniai sambūriai ar pavieniai asmenys. Taigi būtent Kontrapšvietos, kaip opozicinio Apšvietai sąjūdžio, procesų nuodugni analizė galėtų atskleisti unikalias XVIII a. Vidurio Europos šalių patirtis. Tokio pobūdžio tyrimų, skirtų LDK būdingoms elgsenoms, kol kas nėra publikuota. Apskritai Kontrapšvietą yra likusi lietuvių mokslinės istoriografijos paraštėse, motyvuojant, kad nėra išlikusių rašytinių tekstų, galinčių paliudyti konkrečias jos raiškos formas. Iš tiesų, pasigendamo rašytinio palikimo problema egzistuoja, beje, lygiai taip pat kaip ir alternatyvūs jos sprendimo būdai. Yra gausu netiesioginių (memuaristinių, archyvinių) duomenų, fiksuojančių XVIII a. antroje pusėje LDK buvusį Kontrapšvietos fenomeną. Deramai jį įvertinus ir ištyrus, galima atsekti, kokį įspaudą jis paliko to meto sociumo mentalitete.

3. KULTŪRINIAI IR POLITINIAI GARDINO TEKSTAI: RAŠYMAS IR SKAITYMAS

Nuo kontrastingo, XVIII a. spalvas išryškinančio konteksto pereinant prie disertacijos branduolio - XVIII a. antros pusės Gardino kultūrinio gyvenimo, pirmiausia įdėmiau reikėtų pažvelgti į to meto atskirų veikėjų, Gardino teksto autorių, miesto piliečių, gyventojų rodytas iniciatyvas, jų paliktus, amžininkų ir vėlesnių kartų aktyviai skaitytus ir interpretuotus įrašus.

Paaikškinimo reikalautų pati *piliečio* sąvoka, jos recepcija. XVIII a. pilietiškumo samprata prilygo respublikoniškajam pilietiškumo modeliui, kildinamam iš Aristotelio politinės filosofijos ir etikos¹⁶⁹. Šis modelis, skirtingai nei liberalusis (daugiausia akcentuojantis tam tikras universalias savybes: rasę, lytį, socialinę statusą), įtraukė ir tokius elementus, kaip piliečių atsakomybė, pilietinės dorybės, aktyvi veikla. XVIII a. *tikru piliečiu* galėjo vadintis tik tas, kuris pirmenybę teikė ne savo, bet bendruomenės interesams, uoliai vykdė visuomenines pareigas (dalyvavimas politiniame ir kultūriniame gyvenime irgi laikytas visuomeniniu reikalu). Respublikoniško pilietiškumo versiją savo traktate apie auklėjimą plėtojo ir Rousseau. Jis kūrė nuoseklią programą, kurios tikslas buvo ugdyti gerą žmogų ir gerą pilietį viename asmenyje¹⁷⁰. Toks pilietis kultūrą (sykiu ir politiką kaip sudėtinį kultūros segmentą, funkcionuojantį ne tik valstybės, bet ir kiekvieno asmens gyvenime) suvokė kaip žmogaus ir pasaulio dialogą, kaip kūrybinio sąveikavimo su aplinka rezultata.

Kalbant apie LDK ar dar konkrečiau – Gardino pilietį, derėtų atkreipti dėmesį į lenkišką šio žodžio atitikmenį *obywatel* ir dvi pagrindines jo reikšmes: „pilietis“ ir „pastovus, nuolatinis gyventojas“ (dažniausiai pasiturintis, nekilnojamo turto turintis miestietis). Įvairiose XVIII a. LDK visuomenei skirtose kalbose, pamoksluose, pranešimuose kreipinys *obywatel*

¹⁶⁹ Plačiau žr. Aristotelis, *Politika*, iš senosios graikų k. vertė Mindaugas Strockis, Vilnius: Margi raštai, 2009.

¹⁷⁰ Plačiau žr. Jean Jacques Rousseau, *Emile, or on Education*, in: <http://www.archive.org/details/RousseausemileOrOnEducationbloom.htm>, (2012 02 15).

ne tik apibrėžia klausančiųjų statusą, bet ir priskiria juos konkrečiai vietai: kreipiamasi į Gardino, Vilniaus, Naugarduko ar kitų miestų piliečius. Tad LDK diskursuose piliečio sąvoka ne tiek aktualizuoja priklausymą valstybei ir jos teisinei struktūrai, kiek priklausymą konkrečiam miestui. Dvi skirtingus turinius implikuojančios sąvokos – pilietis ir miestietis – XVIII a. LDK tekstuose vartotos sinonimiškai. Ba kita ko, tie du žodžiai dažnai keičiami sinonimiškais junginiais: miestietis - *miesto pilietis*, pilietis - *visateisis miestietis* ir pan. Galbūt dėl žodžių pilietis ir miestietis tapatumo skirtinguose XVIII a. LDK raštuose dažniau akcentuojama ne valstybės, bet miesto piliečių reikšmė, jų veiklos svarba gyvenamai vietai. Piliečio ir miestiečio tapatumas sietinas su turėtų bendrų teisių (pvz., dalyvavimo politiniame krašto gyvenime, miesto valdyme¹⁷¹) ir įsipareigojimų (mokesčių mokėjimo, miesto gynybos) klausimu, tam tikra prasme vėl grąžinančiu prie respublikoniško pilietiškumo modelio, pagal kurį tikras pilietis (ar miestietis) pirmiausia yra atsakingas už savo bendruomenę, jos atstovavimą ir gynimą. Tipišku tokio *piliečio-miestiečio* pavyzdžiu laikytume Gardino seniūną Tyzenhauzą. Jo neverbalinių tekstų (seniūno iniciatyva statyti Horodnicos ir Lososnos priemiesčiai regimi kaip unikalūs XVIII a. antros pusės įrašai), paliktų daugiaženkliame Gardino miesto palimpseste, rašymas buvo akylai stebimas ir skaitomas ne tik to meto aktyvių LDK veikėjų, bet ir atvykėlių iš užsienio kraštų. Laiko skirtis tarp rašymo ir skaitymo išsiteko vos kelių metų periode, taigi žvelgiant iš dabarties perspektyvų, tie procesai buvo beveik viena laikiai, tyrimo atžvilgiu turintys tą pačią vertę.

Be Tyzenhauzo, savitus įrašus paliko ir kiti Gardino piliečiai: įvairių tautybių ir konfesijų atstovai, reikšmingus politinio pilietiškumo gestus rodę, iš LDK atvykę 1793 m. Gardino Seimo nariai. Jų tekstų rašymo ir skaitymo analizė taip pat įtraukiama į toliau plėtojamą disertacijos dalį.

¹⁷¹ 1791 m. balandžio 18 d. Ketverių metų Seimas priėmė įstatymą „Mūsų karališkieji laisvieji miestai Respublikos valstybėse“, leidusį miestiečiams (miesto piliečiams) ne tik laisvai pirkti žemę, tapti aukštesniais dvasininkais, karininkais, pereiti į bajorų luomą, bet ir gauti valstybės tarnybą bei deleguoti savo atstovus į Seimą.

3.1. Antano Tyzenhauzo įrašai Gardino palimpseste

Nūdienos urbanistikos, paleontologijos ar net psichologijos tyrimuose¹⁷² vis dažniau pasitelkiamas palimpsesto vaizdinys pasirodė tinkamas ir šio darbo išsikeltiems tikslams įgyvendinti. Gardino istorinį daugiasluoksniškumą, vadinamą skirtingų laikotarpių *palimpsesto tekstūra*, aktyviai analizuoja baltarusių tyrinėtojai (istorikai, archeologai, kultūrologai, literatūrologai), taip skleisdami ir tvirtindami miesto erdvės, kaip daugybinio, palimpsestinio diskurso, skaitymo principus. Nuo 2008 m. kasmet rengiamos Gardino istorijai skirtos konferencijos, kurių metu skaitomi pranešimai, publikuojami baltarusių kalba leidžiamame leidinyje „Гарадзенскі палімпсест“¹⁷³.

Miesto erdvei analizuoti palimpsesto vaizdinį pasitelkia ir kiti tyrėjai: minėtina Europos humanitarinio universiteto, socialinio mokslų docento Felixo Ackermanno knyga *Palimpsest Grodno. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt 1919-1991*¹⁷⁴, baltarusių istoriko Jerzjo Gordziejewo XVIII a. Gardino miesto sociotopografiją analizuojanti studija *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*¹⁷⁵, itin platų miesto kultūros lauką atverianti vokiečių tyrinėtojo Andreaso Huyseno monografija *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*¹⁷⁶, Ilinojaus universiteto profesoriaus Alfredo Thomaso regioniniams tyrimams priskiriamas darbas *Prague Palimpsest: Writing, Memory, and the City*¹⁷⁷.

¹⁷² Paleontologai palimpsesto sąvoką pasitelkia aiškindami fosilijų (suakmenėjusių, apanglėjusių organizmų liekanų) ir sedimentų (nuosėdų) sluoksnių pasiskirstymą. Psichologai žmogaus atmintį lygina su palimpsestu.

¹⁷³ „Гарадзенскі палімпсест“, пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж., Мінск : Зміцер Колас.

¹⁷⁴ Felix Ackermann, *Palimpsest Grodno. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt 1919-1991*, Warschau: Deutsches Historisches Institut Warschau, 2011.

¹⁷⁵ Jerzy Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń: Wydawn. Adam Marszałek, 2002.

¹⁷⁶ Andreas Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford: Stanford University Press, 2003.

¹⁷⁷ Alfred Thomas, *Prague Palimpsest: Writing, Memory, and the City*, Chicago: The University of Chicago Press, 2010.

Iš esmės kiekvienas miestas gali būti skaitomas kaip palimpsestas. Miesto aplinka yra pagrindinė arena, kur skirtingų tautinių, konfesinių, socialinių, politinių grupių atstovai palieka savo veiklos ir požiūrių giliau ar sekiau įmintą pėdsaką. Keisdami miesto erdvę, kiekvieno šimtmečio ar net dešimtmečio įspaudai ilgainiui prilygsta daugybei persidengiančių tekstų, kuriuos skaitantys perrašo, modifikuoja ar tiesiog ištrina. Atradus vienus įrašus, ima ryškėti užuominos, nuorodos į kitus, dar ankstesniais amžiais paliktus liudijimus. Tad vienas architektūrinis elementas, “kalbėdamas” apie savo epochos materialinę ir dvasinę kultūrą, nurodo prieigas prie kitų kultūrų paliktų pėdsakų. Toks *akmeninių istorijos lapų* skaitymas iš esmės yra tapatus seno pergamento inskripcijų analizei, skirtai retušuoti tai, kas buvo išskusta, nuplauta, kas paliko bespalvius, tačiau iš po vėlesnių užrašų regimus įbrėžimus. Šiam skaitymui ne tiek svarbios tikslios istorinės datos, kiek gebėjimas išvysti visą miesto veidą su visais jo patraukliais ir nepataukliais bruožais, raukšlėmis bei randais.

Prieš pradėdant skaityti XVIII a. antros pusės Gardino palimpseste paliktus įrašus ar tiksliau identifikuoti ir atidengti tiriamo laikotarpio palimpsestinį sluoksnį, derėtų įvertinti ankstesnės miesto tekstūros būklę. Apytikriai iki XVIII a. vidurio Gardinas buvo laikomas vidutinio dydžio ir svarbos LDK miestu. Nuo XVII a. antros pusės čia rinkdavosi seimai.¹⁷⁸ Visgi nei pastarasis faktas, nei tai, kad čia stovėjo karališkųjų statinių kompleksas ar greta tekančiu Nemunu ėjo žinomas prekybos kelias, nesuteikė Gardinui tokio statuso, kokį turėjo svarbiausias LDK centras Vilnius. Tačiau nuo 1765 m., Tyzenhauzui tapus Gardino seniūnu, situacija iš esmės pasikeičia. Ne vienas Tyzenhauzo veiklą analizavęs tyrėjas pripažino, kad veik iš seimų išsilaikiusį miestą ir jo apylinkes naujasis seniūnas pavertė vienu iš svarbiausių ir tankiausiai apgyvendintų vietų ne tik LDK, bet ir visoje Lenkijos Karalystėje. Keitėsi ir senasis miesto veidas, nauji jo bruožai ėmė ryškėti pradėjus statyti

¹⁷⁸ Nuo 1673 m. kas trečias seimas vykdavo Gardine.

Gardino priemiestį Horodnicą, o kiek vėliau ir Lososną¹⁷⁹. Tyzenhauzas senajo miesto palimpseste užsimojo įterpti naujus, jo paties pradėtus rašyti lapus – Horodnica ir Lososna statomos plyname lauke priešais senajo Gardino vartus. Tai nebuvo tipiniai palimpsesto įrašai ar tiksliau perrašymai, antra ar trečia autoryste ženklinti tekstai - ambicingas Gardino seniūnas rašė tam pačiam palimpsestui priklausančiuose, bet tuščiuose lapuose. Visgi nepaisant to, kad didžiausias Tyzenhauzo dėmesys buvo skiriamas naujamiesčių statyboms, jis keitė ir ankstesnių laikų miesto įrašus: rekonstravo buvusią Stepono Batoro rezidenciją (vadinamą “Batorievką”)¹⁸⁰, Chreptavičių rūmus¹⁸¹, inicijavo Šv. Pranciškaus Ksavero (jėzuitų)¹⁸² ir Šv. Kryžiaus Atradimo¹⁸³ bažnyčių

¹⁷⁹ Baimindamasis, kad planuojamoms statyti manufaktūroms Horodnicoje neužteks vietos, Tyzenhauzas nuo 1774 m. jas pradėjo steigti Lososnoje. Kaip nurodo Tyzenhauzo veiklą tyręs Igoris Trusowas, Lososnoje buvo pastatyta ne mažiau kaip 15 įvairios paskirties pastatų. Iš Horodnicos čia buvo perkeltos audimo, šilko manufaktūros, taip pat veikė aukso fabrikas, buvo net kelios gelumbės audyklos bei gelumbės dažykla (žr. Igor Trusow, „Działalność Antoniego Tyzenhauza w Łosośnej“, in: *Rocznik Grodzieński*, nr. 2, Grodno: Zjednoczenie Społeczne Polska Macierz Szkolna, 2008, p. 77-83).

¹⁸⁰ Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Stepono Batoro (1533-1586) iniciatyva buvo perstatyta ne tik su Vytauto Didžiojo valdymo laikais siejama Gynybinė Gardino pilis, bet ir įkurtos kelios karališkosios rezidencijos. Viena iš jų – prie centrinės miesto aikštės iškilę renesansiniai rūmai. Po Batoro mirties rūmai priklausė skirtingiems savininkams. Nuo 1779 m. jie perėjo Gardino seniūno Tyzenhauzo nuosavybėn. Iki 1794 m. Batoro rūmuose veikė LDK izdo komisija.

¹⁸¹ XVIII a. pirmoje pusėje pilies gatvėje (vienoje seniausių Gardino gatvių) pastatyti Chreptavičių rūmai priklausė keliems savininkams. Paskutiniaisiais XVIII a. dešimtmečiais jų savininkas buvo LDK kancleris Joachimas Liutauras Chreptavičius, po jo Tyzenhauzas. Per 1753 m. gaisrą stipriai apgadintas pastatas buvo rekonstruotas paisant klasicizmo stiliaus principų (ryškiausias elementas – klasicistinis fasadas su Gardino herbu virš įvažiuojamųjų vartų).

¹⁸² Šv. Pranciškaus Ksavero bažnyčia kartu su jėzuitų vienuolynu ir kolegija sudarė vadinamą Gardino jėzuitų ansamblį, užimančią kone visą miesto kvartalą. Šiam ansamblui taip pat buvo priskiriami jėzuitų gyvenamieji ir ūkiniai pastatai, sodas bei vaistinė (tame pačiame pastate vaistinė veikia iki šių dienų). Jėzuitus į Gardiną kvietėsi Ldk Steponas Batoras, tačiau šie atvyko tik po kunigaikščio mirties – 1622 m., 1623 m. įsteigė savo rezidenciją, 1625 m. atidarė kolegiją. Pirmoji medinė jėzuitų Šv. Petro ir Povilo bažnyčia Gardine buvo pastatyta XVII a. (veikiausiai antroje amžiaus pusėje) ir veikė iki 1700 m. (perstatyta į mokyklą). Mūrinę bažnyčią fundavo Samuelis ir Konstancija Lozos. Statybos pradėtos 1678 m. (pašventintas kertinis akmuo) ir vyko kelias dešimtis metų. 1700 m. bažnyčia dar nebuvo įrengta, tačiau jau laikytos pirmosios mišios. Iškilmingas bažnyčios pašventinimas Šv. Pranciškaus Ksavero (*Francisci de Gassu y Xavier*) vardu įvyko 1705 m. Po konsekracijos bažnyčios įrengimo darbai dar tęsėsi net iki XVIII a. antros pusės. Paskirtas Gardino seniūnu Tyzenhauzas taip pat prisidėjo prie bažnyčios įrengimo, o kiek vėliau ir restauracijos (žr. *Gardino jėzuitų Šv. Pranciškaus Ksavero bažnyčia*, in: <http://www4102.vu.lt/wp-content/upload/jezuitu-bazn.pdf>, žiūrėta 2014 02 06; *Монастырь иезуитов*, in: <http://www.globus.tut.by/grodno/index5.htm#iezuit> main, žiūrėta 2014 02 06).

atnaujinimą. Šie miesto tekstūros perrašymai bei korekcijos neliko nepastebėti – kaip padėka karališkųjų ekonomijų administratoriui Šv. Pranciškaus Ksavero

Šv. Pranciškaus Ksavero ir Šv. Kryžiaus Atradimo bažnyčios XIX a. II pusės Ordos piešiniuose (reprodukcijos iš monografijos *Napoleonas Orda: Senosios Lietuvos architektūros peizažai*, sud. Vytautas Levandauskas, Renata Vaičekonytė-Kepežinskienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2006, p. 48, 50).

Paminklas LDK išdininkui Antanui Tyzenhauzui (1733-1785) Šv. Pranciškaus Ksavero bažnyčioje.

bažnyčioje 1900 m. buvo pastatytas obelisko pavidalo paminklas.

¹⁸³ Šv. Kryžiaus Atradimo bažnyčia ir Gardino bernardinų vienuolynas sudaro didžiausią architektūrinį ansamblį mieste. 1596-1600 m. buvo pastatyta vienanavė bernardinų bažnyčia. 1605-1617 m. bažnyčia perstatyta. Per XVII a. pastatyti bernardinų vienuolyno korpusai. Po 1753 ir 1782 m. gaisrų bažnyčia ne sykį rekonstruota. Bažnyčios architektūroje įžvelgiami gotikos, renesanso ir baroko stiliai (žr. *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego*, t. 1, *Kościóły i klasztory Grodna*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012).

Mėginant geriau suvokti veiksnius, įtakojučius XVIII a. antros pusės Gardine paliktų įrašų specifiką bei jų autoriaus (ar autorių) intencijas, dera pažvelgti į platesnį to laikotarpio, paties Tyzenhauzo gyvenamo meto kontekstą. XVIII a. Europoje ima formuotis tai, kas dabar yra vadinama *istorine sąmone*¹⁸⁴. Istorinė šlovė įgalino žmogų pasijusti ne tik savo krašto, miesto, bet ir *pasaulio piliečiu*, kuriam ima rūpėti jo paties ir jo tautos kuriamas įvaizdis kitų tautų akivaizdoje. Tokiu pasaulio piliečiu vadintinas ir Gardino seniūnas Tyzenhauzas - žmogus, visuomenines pareigas kėlęs aukščiau asmeninių interesų, pilietis, suskatęs rūpintis savo miesto autonomiškumu ir, sakytume, prestižu.

Kelis dešimtmečius rašytoje dvitomėje Kościałkowskio studijoje nurodoma, kad Tyzenhauzas gimė 1733 m. Ši data nustatyta, remiantis laikraščio *Gazeta Warszawska*¹⁸⁵ 1785 m. balandžio 4 d. 27 numeryje išspausdintu nekrologu, kuriame pažymima, jog "eidamas 52-uosius savo gyvenimo metus, kovo 31 d. mirė buvęs rūmų išdininkas Antanas Tyzenhauzas"¹⁸⁶. Tyzenhauzas gimė Żaludkę (Żołudek, dab. Baltarusijoje) dvare, Lydos pavieta, Skapiškio ir Mirabelio dvarų savininko Benedikto Tyzenhauzo ir Onos Bieginskytės šeimoje. Kartu su vyresniaisiais savo broliais Mykolu ir Kazimieru mokėsi Vilniaus jėzuitų kolegijoje. Jau nuo pat vaikystės domėjosi teatru¹⁸⁷, pats vaidino mokykliniame jėzuitų teatre¹⁸⁸. Talentingą mokinį pastebėjo ir ėmė remti LDK pakancleris Mykolas Čartoriskis (1696-1775). Tapęs Čartoriskių *Familijos* šalininku, Tyzenhauzas susipažino su M.

¹⁸⁴ Tiksliausiai *istorinės sąmonės* konceptas suformuluotas Jørno Rūseno *Istorikoje*. Anot vokiečių istoriografo, istorinė sąmonė praeitį transformuoja į prasmingą ir reikšmingą istoriją, kitaip tariant, istorinės sąmonės dėka praeitis patiriama ir aiškinama kaip istorija (žr. Jörn Rūsen, *Istorika*, iš vokiečių k. vertė Arūnas Jankauskas, Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 326).

¹⁸⁵ *Gazeta Warszawska* – nuo 1774 iki 1793 m. jėzuitų vienuolio Stefano Łuskinos (1725-1793) redaguotas, karališkajam dvarui priklausęs, Varšuvoje leistas laikraštis.

¹⁸⁶ *Gazeta Warszawska, dnia 4 kwietnia, roku 1785, nr. 27.*

¹⁸⁷ Aistra teatrui Tyzenhauzo neapleido visą gyvenimą. Tapęs Gardino seniūnu, prašė karaliaus Stanislovo Augusto skirti lėšų Gardino teatrui įkurti (kaip pažymi Windakiewiczus, Gardino teatro pastatas prilygo įspūdingiems Vakarų Europos statiniams ir stebino ne vieną miesto svečią; žr. Stanisław Windakiewicz, *op. cit.*, p. 91), siūlydamas didelius atlygius iš įvairių kraštų kvietėsi aktorius, inicijavo vietinių teatro vaidintojų apmokymus.

¹⁸⁸ Jankowskio studijoje *Powiat osmiański: materiały do dziejów ziemi i ludzi* yra įdėta jėzuitų mokyklinio teatro afišos nuotrauka, kurioje matyti, jog šalia vaidinančių aktorių įrašyta ir Antano Tyzenhauzo pavardė (žr. Czesław Jankowski, *op. cit.*, p. 126).

Čartoriskio seserėnu, būsimu ATR karaliumi (tuolaik LDK stalininku) Stanislovu Augustu. Tarp Tyzenhauzo ir Stanislovo Augusto jau nuo pat jų pažinties pradžios užsimegė itin draugiški santykiai. Juos siejo ir neapykanta kraštą apėmusiai anarchijai, svajonės savo šalį paversti klestinčios pramonės, kultūros ir mokslo centru. Dar prieš tapdamas Gardino seniūnu, viename iš savo laiškų Stanislovui Augustui Tyzenhauzas rašė apie tai, kad LDK ir Lenkijos Karalystėje būtina sukurti tokią civilizaciją, kokios nėra turėjusi jokia Europos valstybė.¹⁸⁹ Šis ambicingas siekis jo neapleido iki pat gyvenimo pabaigos.

Stanislovui Augustui tapus karaliumi, Tyzenhauzas įgijo išskirtinį valdovo prielankumą: Gardino seniūno žinion perėjo tiek Gardino, tiek Vilniaus, tiek didesnių LDK provincijų svarbesni politiniai ir ekonominiai reikalai (šitaip naujai išrinktas karalius mėgino „išsisukti“ nuo jų rėmusių ir sykiu kontroliavusių dėdžių Čartoriskių). Viename iš laiškų LDK artilerijos generolui Pranciškui Ksaverui Branickiui (1730-1819) Stanislovas Augustas rašė:

Jei ne Tyzenhauzo prekyba, tai Varšuvoje visai neturėčiau grynųjų pinigų! Gerasis Tyzenhauzas, mylėti jį reikia! Jau ne kartą sakiau: ne tik nuolankiai, bet ir naudingai jis man tarnauja. Tik jis vienas maitina mane ir tuos pulkus, kuriuos man privalu išmaitinti.¹⁹⁰

Ir kitiems asmenims adresuotuose laiškuose karalius negailėjo pagyrų savo pagalbininkui, vadino jį ištikimiausiu bičiuliu, net kritiškiausiais atvejais gebančiu padėti.

Tyzenhauzo politinės karjeros pradžia laikomi 1757 m., kuomet jis buvo paskirtas Gardino seniūno Mykolo Juozapo Masalskio¹⁹¹ (~1700-1768)

¹⁸⁹ Antoni Tyzenhauz, *List Antoniego Tyzenhauza do Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Grodno, 1755, op. cit.

¹⁹⁰ Stanisław Kościółkowski, *op. cit.*, t. 1, p. 89.

¹⁹¹ Mykolas Juozapas Masalskis – Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio tėvas, nuo 1741 m. Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo maršalka, nuo 1744 m. LDK lauko etmonas, nuo 1762 m. didysis etmonas. Jis taip pat valdė Gardino ir Volkovysko seniūnijas.

padėjėju. 1763 m. tapo LDK raštininku, pradėjo dalyvauti seimuose, savo pasisakymais uoliai palaikydamas Čartoriskių siūlomas reformas¹⁹² ir negailėdamas kritikos opoziciškai nusiteikusiems, Karolio Stanislovo Radvilos (1734-1790, dėl mėgstamo prietaro “panie kochanku” (liet. “pone mielasai”) vadinto “Radvila Pone Mielasai”) vadovaujamiems respublikonams.

3.1.1. Klasicistinio miesto vizija

Mirus M. J. Masalskiui, Gardino seniūno pareigas perėmė Tyzenhauzas. Gardino priemiestyje Horodnicoje jis pasistatydino didžiulę rezidenciją ir, svajodamas suteikti miestui tikros Lietuvos sostinės statusą, nemažai prisidėjo, kad Gardinan iš Vilniaus būtų perkeltas LDK Vyriausiasis Tribunolas bei Iždo komisija. Horodnica garsėjo modernia, Vakarų Europos miestams prilygstančia architektūra. Žinoma, nebuvo apsieita be kvalifikuotų architektų ir tam darbui parengtų darbininkų. Kaip užsimena vienas kitas šaltinis¹⁹³, „didžiojo, savo laiką peraugusio reformatoriaus“ Tyzenhauzo dešinioji ranka buvo garsusis italų architektas, vienas pirmųjų LDK propagavusių klasicizmo stilių Giuseppe de Sacco. Deja, apie šią asmenybę ne tik lietuviškuose, bet ir baltarusiškuose šaltiniuose išsamių žinių nėra. Surankiojus faktus iš įvairiausių enciklopedijų bei aptariamą epochą analizuojančių straipsnių, išeitų vos keli biograminiai štrichai. Sacco gimė 1735 m. Veronoje (Italijoje); mirė 1798 m. (vieta nežinoma); nuo 1773 m. dirbo Tyzenhauzo dvaro architektu Gardine, buvo vyriausiasis karališkųjų manufaktūrų architektas, statybininkų mokyklos administratorius. Dar prieš Sacco vyriausiojo Gardino architekto vietą užėmė iš Drezdno atvykęs Johannas Georgas Möseris (gimimo ir mirties datos

¹⁹² Čartoriskiai siekė pertvarkyti valdžios aparato ir seimų darbą ATR, pasisakė už *liberum veto* teisės (igalinsios bet kurį seimo pavieta atstovą balsuoti prieš tam tikrą nutarimą ir tokiu būdu nutraukti priėmimo procedūrą; kadangi visi nutarimai buvo surašomi į bendrą aktą – konstituciją – balsavimas prieš vieną aktą reiškė balsavimą prieš visą konstituciją) panaikinimą.

¹⁹³ Евстафий Филаретович Орловский, *op. cit.*, p. 46-49; Bartłomiej Kaczorowski, *op. cit.*, p. 112; *Grodno w XVIII wieku, op. cit.*, p. 32.

nežinomos), kurio darbai įnoringojo Tyzenhauzo netenkino.¹⁹⁴ Sužinojęs¹⁹⁵ apie Varšuvoje besidarbuojantį jauną, bet jau spėjusį pagarsėti italų architektą, Tyzenhauzas nedelsiant jį pasikviečia į Gardiną.

Ką gi liudytų šitoks Tyzenhauzo užmojis? Per daug tiesmukiška būtų tvirtinti, kad taip Gardino seniūnas mėgino patenkinti vien savo garbėtrošką. Įmanu reflektuoti pastangą seimų miestą paversti individualios patirties bei sąmonės savastimi, idant jis taptų individo patirties fenomenu, autentišku įrašu istorinio miesto palimpseste ar, pasak Lewiso Mumfordo¹⁹⁶, miestą transformuoti į įsikūnijusią istoriją, formą įgavusį protą, dvasinės galios telkinį, meniškai ir estetiškai organizuotą kultūros erdvę. Grandioziniuose Tyzenhauzo planuose akivaizdi pastanga jaukintis svetimą miesto erdvę, padaryti ją tinkamą gyventi ir dirbti, realizuoti idealaus pramoninio miesto idėją. Šitai iliustratyviai liudija Gardino priemiesčiuose Horodnicoje ir Lososnoje įrengtas 80 pastatų kompleksas, kurį sudarė ne tik gamybinės paskirties statiniai, bet ir

¹⁹⁴ Pasak baltarusių architekto Valentino Kalnino, pirmuosius Horodnicos statinius greičiausiai suprojektavo Möseris (žr. Валентин Калнин, “Городница – городской ансамбль XVIII в.“, in: *Строительство и архитектура Белоруссии*, nr. 4, Минск: Польша, 1988, p.35). Tikėtina, kad ir Horodnicos planą sudarė ne vėliau projektavimo darbų ėmėšis Sacco, bet Möseris. Tyzenhauzo veiklą vertinančiose studijose nurodoma, kad Möseris pats nutraukė darbų sutartį, nes Gardino seniūnas mokėjo mažai ir nuolat vėluodamas, o reikalavo daug ir ne pagal galimybes (И. Г. Гибянский, *Граф Антоний Тизенгауз и Гродненские королевские мануфактуры: очерк по экономической истории Польши в эпоху Станислава Августа (1764—1795) на основании архивных источников*, Петроград: издание Петроградского политехнического института Императора Петра Великого, 1916). Gibianskio studijoje, kur Tyzenhauzui priskiriamos gana neigiamos charakteristikos (“despotas”, “išnaudotojas”, “avantiūristas”), pažymima, jog be Möserio, Gardine darbuotais ir daugiau architektų, tačiau nei vienas reikiam seniūnui neįtikęs ir ilgesniam laikui neužsibuvęs. Su Sacco Tyzenhauzas elgėsi daug pagarbiau nei su kitais samdytais darbuotojais. Tokią seniūno pagarbą ar baimę inspiravo kelios priežastys: naujasis architektas buvo kilmingos šeimos palikuonis, jis bičiuliavosi su tokiais įtakingais didikais kaip Chreptavičiai, Valavičiai, be to, priklausė karaliaus Stanislovo Augusto suburtai *mažajai draugijai*, buvo Gardino masonų ložės narys (kaip ir pats Tyzenhauzas bei Stanislovas Augustas).

¹⁹⁵ Apie Sacco Tyzenhauzas greičiausiai bus sužinojęs iš Varšuvoje tuo metu gyvenusio žinomo architekto Jacobo Fontano (gimimo ir mirties datos nežinomos), su kuriuo Gardino seniūnas ne sykį buvo susitikęs. Šaltiniai nurodo (Иван Романовский, *op.cit.*, p. 111; *Grodno w XVIII wieku, op. cit.*, p. 59), kad Fontanas drauge su Sacco sukūrė garsųjį, išsiskyrusį savo įstabia išvaizda karalienės Marijos Leščinskos šarvojimo katafalką.

¹⁹⁶ Lewis Mumford, *The city in history: Its origins, its transformations, and its prospects*, New York: Harcourt, Brace and World, 1968, p. 98.

gyvenamosios patalpos manufaktūrų¹⁹⁷ darbininkams. Miestovaizdį, kaip tekstą, atsiskleidžiantį giliais semantiniais klodais, nagrinėję autoriai (Jurijus Lotmanas, Jacquesas le Goffas, Georgijus Počencovas)¹⁹⁸ nurodo, kad racionalūs, visapusiškai apmąstyti idealiųjų miestų planai atsirado dar Renesanso epochoje. Architektai pradėjo konstruoti miesto erdvę, atskaitos tašku laikydami ne katedrą ar pilį, o miesto bendruomenės gyvenimą. Tai reiškė ne vien tai, kad materialiuose artefaktuose buvo įkūnijamas žmogaus protas ar kad mieste formavosi žmogaus refleksija, bet ir tai, kad objektyvusis miestas (jo gatvės, pastatai) tapo sąmoninga gynyba nuo išorinės netvarkos, lėmė konkrečius kasdieniškų žmogaus veiksmus.

Sacco adresuotame laiške¹⁹⁹ Tyzenhauzas pageidavo, kad projektuojant skirtingos paskirties (pramoninius, administracinius) pastatus būtų atsisakyta chaotiško formavimo tradicijų. Planuojamas statinių kompleksas turėjo būti erdvus, šviesus, su taisyklingu gatvių tinklu - akivaizdžia priešingybe painioms viduramžių gatvių raizgalynėms. Įtakojamas tuo metu vis labiau populiarėjančio klasicistinio stiliaus (atsisakiusio baroko ir rokoko puošybės elementų ir grįžusio prie antikinės architektūros principų), Tyzenhauzas reikalauja laikytis aiškios simetrijos, harmonijos, griežtumo ir paprastumo. Gardino seniūnas norėjo, kad naujos architektūros pastatai būtų ekonomiškai ir patogūs. Reikšmingą vietą Horodnicos plane turėjo užimti visuomenės poreikius tenkinantys objektai: prekybos namai, mokyklos, teatras, koncertų salė, observatorija, arklidės, ligoninė, ligoninės sodas, citrusinių vaisių sodas,

¹⁹⁷ Hofas, kalbėdamas apie industrializacijos plėtrą XVIII a. antros pusės Europoje, nurodo, kad kaip tik šiuo metu, pirmiausia tokiose šalyse, kaip Anglija, Prancūzija, Nyderlandai, Vokietija ir Šveicarija, ima formuotis naujas visuomenės sluoksnis – darbininkai namudininkai ir manufaktūrų darbininkai. Remdamasis Rudolfu Vierhausu, jis pažymi, kad „Vyriausybės, kaip ir apsišvietę XVIII amžiaus rašytojai, manė manufaktūras esant veiksminga priemone siekiant ekonominės pažangos, mažinant žmonijos skurdą bei nedarbą, stabdant jos moralinį nuopuolį“ (Ulrich Im Hof, *op. cit.*, p. 73).

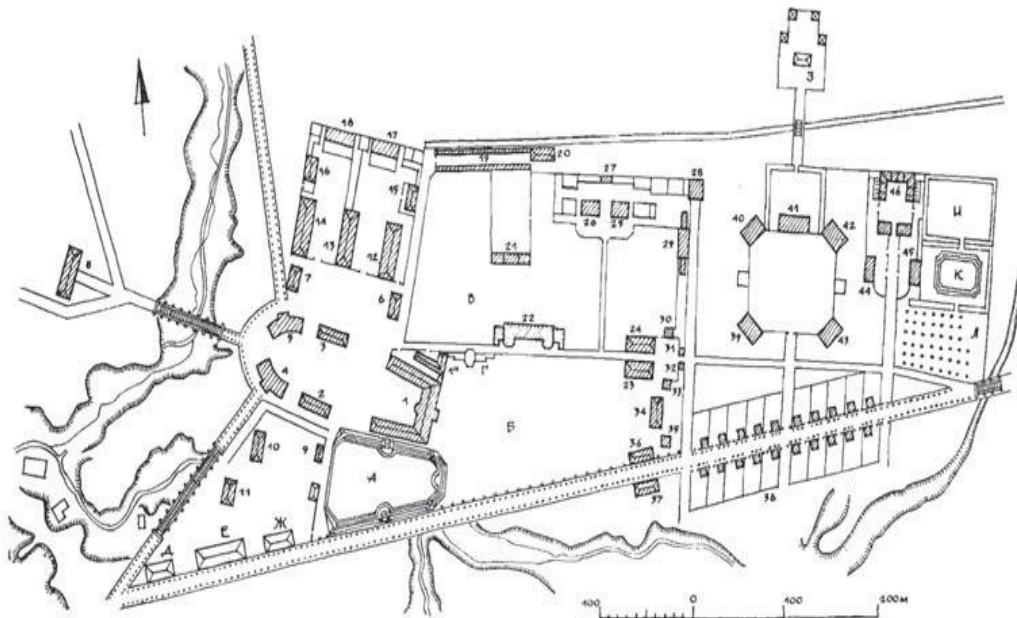
¹⁹⁸ Žr. Юрий Михайлович Лотман, *Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров*: Статьи, исследования, заметки, Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2004, p. 234-250; Жак Ле Гофф, *Цивилизация средневекового Запада*, перевод с французского под общей редакцией В.А. Бабинцева, Екатеринбург: У-Фактория, 2005, p. 123-152; Георгий Георгиевич Почепцов, *Семиотика*, Москва: Рефл-бук, 2002, p. 323-347.

¹⁹⁹ Antoni Tyzenhauz, *List Antoniego Tyzenhausa do architekta Józefa Sacco, op. cit.*

mokinių, manufaktūrose dirbusių darbininkų gyvenamosios patalpos, alaus darykla (vad. bravoras). Norėta suprojektuoti nuo karališko dvaro

1—дворец полностью завершённый, кроме нескольких комнат; 1³—итальянская oficina; 2—гостиная oficina без мебели; 3—музыкальная oficina, в трех комнатах караульная; 4—заложен фундамент под караульную; 5—театральная oficina; 6—резиденционная oficina; 7—конюшенная oficina; 8—oficina вице-администратора (нет печей, дверей и полов); 9—мельница; 10—жилая прачечная; 11—бойня; 12—администраторская конюшня на 90 лошадей; 13—администраторская каретная на 30 экипажей; 14—конюшня вице-администратора на 90 лошадей; 15—администраторская кладовая, сейчас склад мануфактуры; 16—торговый склад, сейчас наверху архив экономии; 17—школа верховой езды; 18—ледник; 19—склад леса; 20—модельная, сейчас склад мануфактуры; 21—oficina садовника с двумя оранжереями; 22—медицинская академия (только стены с крышей и трубами); 23, 24—фабричные oficinas для жилья и мастерских; 25—литей-

ная, заселенная мануфактурными рабочими; 26—гончарная, сейчас лазарет; 27—гончарная печь; 28—трактир, требующий ремонта; 29—угольный склад; 30—33—кузницы; 34—служебная oficina, где должны быть правление мануфактур, жилье предпринимателей и суконный склад; 35—пекарня; 36—«кафенхауз»; 37—«аустерия», сейчас жилая oficina; 38—двадцать «босняцких домов» для жилья простых рабочих; 39—казармы артиллерии, сейчас табачная мастерская; 40—казармы артиллерии, сейчас табачная мастерская; 41—казармы приезжих солдат экономии, сейчас ткацкая и суконная мастерская; 42—босняцкие казармы, сейчас суконная мастерская; 43—казармы артиллерии, сейчас табачная мастерская; 44—охотничий дом, сейчас каретная столярная; 45—здание фольварка, сейчас колесная и каретная кузница; 46—сарай каретной мастерской; А—пруд; В—должен быть прогулочный сад; В—лазаретный сад; Г—обсерватория; Д—оперхауз; Е—бровар; Ж—шпиталь; З—лаборатория; И—птичник; К—малый пруд; Л—цитрусовый сад

1780 m. *Horodnicos planas* saugomas Varšuvos universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje. Jį publikavo ir paaiškinimus pateikė baltarusių architektas Kalninas²⁰⁰.

nepriklausomą, saikingų meninių formų, kuklios vidaus ir išorės puošybos pastatų kompleksą, išsiskiriantį vidine darna ir aiškumu. Planuojant skirtingos paskirties statinius Gardine, buvo laikomasi griežtos simetrijos, pirmenybė teikta stačiakampėms ir kvadratinėms struktūroms, pasitelkti orderinės sistemos elementai: kolonos, kapiteliai, trikampiai frontonai. Nauji pasatai

²⁰⁰ Валентин Калнин, “Городница – городской ансамбль XVIII в.“, *op. cit.*

turėjo derėti ne tik prie senojo Gardino statinių, bet ir prie gamtos. Apskritai Apšvietos epochai buvo būdinga nuostata, kad architektūra turi glaudų ryšį su gamta - prisitaiko prie gamtos ir iš jos mokosi. Tikėta, kad kai kurie gamtiniai aspektai įtakoja architektūrinį vystymąsi, kad gamta architektūroje yra kaip kūrybinė metamorfozė, kad architektūra transformuoja gamtą ir tuo pačiu pati transformuojasi. Paisant minėtos nuostatos, Gardino karališkoji medicinos mokykla statyta išlakių medžių paunksmėje, prie pat botanikos sodo, teatras,

Gardino karališkoji medicinos mokykla, Ordos piešta 1861-aisiais – metu, kuomet pastatas priklausė didikams Czetwertyńskiams (*Napoleonas Orda: Senosios Lietuvos architektūros peizažai, op. cit., p. 64*).

baleto mokykla, kilmingųjų rezidencijos – šalia kelis hektarus užimančių parkų. Gardine ir jo priemiestyje Horodnicoje suformuoti parkai išsiskyrė geometriškais medžių alėjomis, įmantriais iškarpytomis gyvatvorėmis, skulptūromis (atvežtomis iš Vakarų Europos kraštų), fontanais, kaskadomis, vandens slenksčiais. Gamtos prieglobstyje buvo užsimota pastatyti ir poilsio paviljonus, arkinį tiltą.²⁰¹

Nors XVIII a. antros pusės Horodnicos pastatai buvo projektuojami italų kilmės architekto, didžiausią įtaką įvairiems seimų miesto architektūriniam sprendimams darė prancūzų klasicizmo mokykla. Kaip liudija Tyzenhauzo

²⁰¹ *Grodno w XVIII wieku, op. cit., p. 21.*

laiškai, jis ir pats simpatizavo prancūziškajam stiliui, įteisinusiam racionalią konstrukcinę sistemą, logiškai pagrįstą proporcijų visumą, simetrinį išplanavimą – Horodnicos aikštės centre pastatytas jo dvaras buvo tiksli tokio stiliaus iliustracija. Kaip ir daugumą Horodnicos statinių, Tyzenhauzo dvarą

XIX a. viduryje Ordos pieštas Tyzenhauzo dvaras buvo praradęs nemažai originalių dekoru elementų. Tam įtakos turėjo ne tik bėgantis laikas, bet ir ne itin dvaru besirūpinusių šeiminių (Rusijos ambasadoriaus Respublikoje Jakobo Sieverso (1731-1808), pirmojo Vilniaus generalgubernatoriaus Nikolajaus Repnino (1734-1801) ir kt.) aplaidumas. 1915 m. rusams traukiantis iš Gardino, Tyzenhauzo dvaras buvo sugriautas. Dabar šioje vietoje – Tyzenhauzo aikštė (*Napoleonas Orda: Senosios Lietuvos architektūros peizažai, op. cit., p. 62*)

projektavo Sacco. Itin iškalbinga pastato detalė – fasado centre, virš įėjimo buvusi derlingumo, gerovės ir išminties deivės Cereros statula (dingusi dar XIX a. pradžioje). Tai – romėnų mitologijos deivė, graikų Demetros analogas. Cerera – chtoniška, žemės augimo galios, javų derliaus, brandos ir požemio pasaulio globėja, be kita ko, ji galėjo užtraukti beprotybę žmonėms, pažeidusiems nusistovėjusią tvarką. Kai kuriuose šaltiniuose²⁰² minima, kad priešais Tyzenhauzo dvarą stovėjo pamišėlių gydykla (“szpital szaleńcy”). Neaišku, ar tai buvęs atskiras pastatas, ar Gardino karališkajai mokyklai

²⁰² *Ibid.*, p 24.

priklausęs skyrius. Tikėtina, kad Cereros figūros pasirinkimas Horodnicos epicentre iškilusiam dvarui dekoruoti buvo gerai apgalvotas, paties Tyzenhauzo palaimintas kaip tinkamai simbolines ir kultūrinės prasmės apjungiantis įrašas, be kita ko, turintis ir didaktinių imperatyvų. Norint suprasti Gardino seniūno sprendimą priešais gausiai lankomą (tiek kilmingų svečių, tiek Horodnicoje dirbusių samdinių, gyventojų) savo dvarą steigti dvasios ligonių namus, derėtų žvilgterėti į platesnius sociokontekstus, įvertinant XVIII a. dominavusį visuomenės požiūrį į psichinius ligonius. Išsamus šios problemos tyrimas pateiktas postmodernistinės filosofijos ideologo Michelio Foucault knygoje *Beprotybė ir civilizacija*²⁰³. Foucault teigia, kad būtent XVIII a. subrandina beprotybės, kaip psichinės ligos, sampratą, neigiančią bet kokią dialogo tarp proto ir ne-proto (tokio dialogo pėdsakai aptinkami Vakarų viduramžių ir renesanso istorijoje) galimybę. Kitaip tariant, Apšvietos amžius įteisina proto monologą beprotybės atžvilgiu. Tokio monologo garantu tampa beprotybės izoliavimas – pažangioji Europa suskumba steigti atskiras ligonines, prieglaudą psichinių sutrikimų turintiems ligoniams (melancholikams, lunatikams, isterikams, maniakams ir kt.). Beprotybės atskyrimas nuo protingos visuomenės nebuvo įslaptintas, tai visuomenei nežinomas. Tiek Vokietijoje, Prancūzijoje, tiek Anglijoje beprotnamiai statyti centrinėse, lankomiausiose miestų vietose. Be to, praeiviams būdavo sudaromos galimybės izoliuotuosius stebėti, net mėgautis jų „pasirodymais“. Foucault pateikia eilę pavyzdžių, liudijančių tokių XVIII a. demonstracijų (itin populiarių viduramžiais) rengimą.²⁰⁴ Apšvietos naratyve izoliuotos beprotybės prieinamumas protingai visuomenei tapo tam tikru didaktiniu motyvu, įspėjančiu apie tai, ko būtina saugotis. Pastarasis teiginys provokuoja klausimą: kaip apsaugoti nuo bet kokių saugiklių įveikiančios ligos, kaip išvengti to, kas skirta pačios lemties. Proto epocha turėjo iš anksto paruoštus atsakymus:

²⁰³ Michel Foucault, *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*, London: New York: Routledge, 2007.

²⁰⁴ Pasakojama apie Vokietijoje, Prancūzijoje, Anglijoje organizuojamas pamišėlių „parodas“. Šie nelaimėliai būdavo demonstruojami lyg egzotiški padarai, o už jų parodymus iš žiūrovų rinktas mokestis (*Ibid.*, p. 68-70).

žmogus nėra bejėgis lemties akivaizdoje, racionalūs pasirinkimai sąlygoja ne tik gyvenimo kryptį, bet ir jo kokybę, darbas - pagrindinis saugiklis ne tik nuo fizinės, bet ir nuo protinės negalios. Tikėtina, kad ir darbą garbinusiam Tyzenhauzui tokia nuostata buvo nesvetima. Taigi ir Cereros skulptūra, ir priešais Gardino seniūno dvarą įsteigta dvasios ligomis sergančiųjų gydykla nebuvo atsitiktiniai miesto įrašai. Tiesa, kiek kitaip juos perskaitė proto reikalavimų nepaisiusi Tyzenhauzo lemtis - atleistas iš seniūno pareigų, nepailstantis reformatorius pats susirgo melancholija, anuomet vadinama juodąją tulžimi²⁰⁵.

Rašydamas Sacco apie vizijose regimą Horodnicos kūrimą, Tyzenhauzas mini ir sykiu žavisi to meto Prancūzijoje novatoriškais projektais garsėjusiu karaliaus Liudviko XVI architektu Claude'u Nicolasu Ledouxu (1736-1806).²⁰⁶ Mėginant suprasti, kas konkrečiai kėlė Gardino seniūno susižavėjimą, vertėtų trumpai aptarti šio prancūzų architekto kūrybos bruožus²⁰⁷. Vienoje iš Prancūzijos provincijų Ledouxas ėmėsi projektuoti miestą (Chaux), sudarytą iš pramoninių, administracinių ir gyvenamųjų pastatų. Jauno architekto kuriamas miesto modelis turėjo įkūnyti *kalbančios architektūros* idėją. Mieste nebuvo nei ligoninės, nei kalėjimo, nes tikėta, kad ateityje išnyks ir ligos, ir nusikaltimai. Ledouxo kuriamame mieste nebuvo karaliaus rezidencijos ir didikų rūmų, jų vietoje užsimota pastatyti vieningos, to paties socialinio lygmens bendruomenės buveinę. Architektas atsisakė tradicinių ornamentų, laikėsi griežtos simetrijos. Jo pastatai buvo kubo, cilindro, prizmės, rutulio

²⁰⁵ Graikiškas žodis *melancholia* reiškia *juodąją tulžį* (gr. *mélaina cholè* – juodoji tulžis). Melancholijos terminu apibūdindavo tiek depresijos, tiek manijos būsenas. Senovės graikai melancholiją laikė psichikos liga ir ją gydė. Manyta, kad šią ligą sukelia juodosios tulžies perteklius, po kurio prasidėdavo skrandžio negalavimai, sutrikdavo apetitas. Neretai melancholija buvo siejama su lunatizmu, taip pat su perdėtomis aistromis pramogoms, mokslui, darbui. Įvairius XVIII a. priskiriamus beprotybės atvejus analizuojančioje studijoje *Patterns of Madness in the Eighteenth Century* aptariama ne viena to meto mokslininko, menininko, visuomenės veikėjo gyvenimo istorija, pažymėta melancholijos, isterijos, trumpalaikio ar ilgalaikio pamišimo žyme (žr. *Patterns of Madness in the Eighteenth Century: A Reader*, Liverpool: Liverpool University Press, 1998).

²⁰⁶ Antoni Tyzenhauz, *List Antoniego Tyzenhauza do architekta Józefa Sacco*, op. cit.

²⁰⁷ Išsamus Ledouxo gyvenimo ir veiklos aprašymas yra pateiktas Pietų Kalifornijos universiteto profesoriaus, architektūros istoriko ir teoretiko Anthony Vidlerio monografijoje *Claude-Nicolas Ledoux* (žr. Anthony Vidler, *Claude-Nicolas Ledoux*, Basel: Birkhäuser – Publishers for Architecture, 2006).

formų. Visgi tik labai maža miesto projekto dalis buvo realizuota, kitos atsisakyta dėl didelių kaštų ir tam laikui nepriimtinos ekstravagancijos. Tikėtina, kad šis prancūzų architekto siekis sukurti demokratiškai, apšvietusiai, aktyviai visuomenei patrauklų miestą įkvėpė ir Tyzenhauzą imtis panašaus užmojo (taip pat kaip ir Ledouxo amžininkams kėlusio nuostabą, o neretai ir pavydą). Šių Gardino seniūno pastangų rezultatus entuziastingai perskaitė ir savo prisiminimuose vaizdžiai apibūdino garsus lenkų karininkas, politikas, rašytojas, lenkų tautinio himno²⁰⁸ autorius Józefas Wybickis (1747-1822):

Horodnica prieš mane atsivėrė kaip brandžios civilizacijos centras. Tokią vietą būtų lengva įsivaizduoti esant, pavyzdžiui, Olandijoje. [...] Tiesa, šis kultūros puoselėjimas ir brandinimas nebuvo labai apgalvotas ir nuoseklus, seniūno norėta vienu ypu lietuviškose tankmėse Olandijos gėlynus pražydyti, o juk jie tik per ilgą laiką savo gražiuosius žiedus subrandina. [...] taigi mūsų žemė dar nebuvo pasiruošusi jon metamas ekonominio, politinio, kultūrinio gėrio sėklas priimti.²⁰⁹

Ne vienam XVIII a. memuaristui naujieji Gardino įrašai kėlė nuostabą. Amžiaus pabaigoje iš Voluinės atvykęs rašytojas ir istorikas Ochockis savo atsiminimuose²¹⁰ taip pat negailėjo pagyrų Šv. Huberto miestui. Jis žavėjosi ne tik garsius Vakarų Europos centrus primenančia Gardino architektūra, bet ir čia vyravusiais papročiais, gyventojų (ypač moterų) apranga ir manieromis. Pastarąsias kultūros apraiškas Voluinės memuaristas priskiria svarbiems klasicistinio miesto bruožams (taigi Gardino seniūno įrašas perskaitomas teisingai, ar tiksliau skaitantysis išpildo rašančiojo intencijas). Ochockio

²⁰⁸ 1797 m. karininkas Józefas Wybickis generolo Jano Henryko Dąbrowskio garbei parašė dainos „Mazurek Dąbrowskiego“ žodžius. Tuo metu generolo vadovaujama lenkų kariuomenė buvo apsistojusi Italijoje netoli Bolonijos. 1927 m. šis kūrinys tapo nacionaliniu lenkų himnu.

²⁰⁹ Józef Wybicki, *Pamiętniki Józefa Wybickiego senatora wojewody Królestwa polskiego*, Wydawca: Adam Kaczurba, 1883, p. 89.

²¹⁰ Ян Дуклан Охотский, „Гродно“, *op. cit.*, p. 303-308.

atsiminimuose reikšmingas miesto kaitos pastebėjimas - nepelnytai užmirštas LDK miestas Tyzenhauzo laikais tampa moderniu pramonės ir kultūros centru. Apie žeklų seimų miesto pasikeitimą kalba ir nežinomas Gardino ir jo kūrėjo šlovę apdainuojančios eklogės²¹¹ autorius. Teigiama, kad “miestas niekada neturėjo tiek didelių statinių, / Ankstesnė garbė buvo trumpa, tik kadais minėta, / Nuo Seimo iki Seimo tuščiais tarpais atskirta”²¹².

Su modernumu ir virsmu iš periferijos į centrą glaudžiai susijusi pramogų ir madų įvairovė. Tyzenhauzo įkurtame teatre ar jo paties dvare buriasi pačios rafinuočiausios LDK ir Lenkijos Karalystės damos, žinomiausiu krašto ir svečių šalių kilmingieji, valstybės veikėjai, čia lankosi karaliaus meilužės ir pinasi sostinės gyvenimui būdinga marga įvykių, meilės romanų ir intrigų pynė. Ochockio memuaruose aprašomas ne vienas Gardino pokylių fragmentas:

Atvykęs į Gardiną ir tą pačią dieną patraukęs į puotą, prie pat įėjimo į salę sutikau seną savo pažįstamą Janą L. [...] Mūsų santykiai buvo patys draugiškiausi. Ir dabar Janas sutikęs mane tiesiog nebežinojo, ką iš džiaugsmo bedaryti: bučiavo, glėbiasčiavo, papildamas klausimais kvietėsi pas save į namus.

-O ką tu čia darai? – paklausiau ir aš jo.

-Aš - Seimo pasiuntinys.

-O tavo tėvai?.. o sesuo Franusia?

Tą pačią minutę prie mūsų prieina Josifas Z., taip pat mano geras Liublino laikų bičiulis, ir pradeda kuo nuoširdžiausiai mane sveikinti.

-Beje, - sako Janas, - štai ir pats mūsų Franusios vyras, toks pat Seimo pasiuntinys kaip ir aš. Čia salėje yra ir jo žmona.

[...]

Franios apranga buvo neįtikėtinai madinga. Jos pėdos buvo basos [nemūvėjo kojinių – J. G.], o ant kojų pirštų žibėjo brangakmeniais

²¹¹ *Ekloga na Odgłos Wjelkiego Dzieła w Kraju, Około Grodna Słyszana*, op. cit..

²¹² *Ibid.*

išpuošti žiedai. Tokius žiedus gamino specialiai tam reikalui: jie, skirtingai nei rankų pirštų žiedai, buvo ne užmaunami, bet užsegami kaip auskarai. [...] Ji nevilkėjo jokių apatinių marškinėlių, vien tik suknelę, pasiūtą iš kažin kokios itin lengvos medžiagos ir papuoštą ilgu šleifu [...]. Jos krūtys buvo apnuogintos, niekuo neprisidengtos. Man besistebint šiais apdarais, ji atsistojusi pasisuko, taip man leisdama dar geriau į juos įsižiūrėti. [...] Išsikalbėję mudu patraukėme per sales. Prieš mane atsivėrė įstabus reginys - aš buvau tikram Olimpe: vaikštinėjo Veneros, Dianos, Psichėjos, tai lyg Atėnuose pasirodydavo besišypsančios Aspazijos, tai lyg Romoje vestalės [...]. Visos buvo be apatinių marškinėlių, vien tik ploniausiomis suknelėmis su šleifais; galėjai žiūrėti ir žavėtis grožybėmis, kuriomis gamta apdovanojo tas damas. Dažnai žvelgiau į juokingas katastrofas, kuomet kam neatsargiai atsistojus ant šleifo, suknelė nusmukdavo palikdama mados garbintoją beveik nuoga. Tuo metu daug karikatūrų buvo nupiešta.

[...]

Tarp šokančiųjų kadrilį pamačiau vieną personą – labai gražutę, nuo galvos iki kojų nusagstyta briliantais, net ant kojų pirštų spindėjo žiedai už tūkstančius dukatų. Klausiu: “kas ji?”, atsako: “markizė Liuli, naujoji karaliaus meilužė”.²¹³

Svarbaus centro, kultūros ir pramonės sostinės statusas reikalauja keisti tiek aprangą, tiek manieras. Pakviestas į Gardinan atvykusio karaliaus Stanislovo Augusto priėmimo pokylį, Ochockis savo kontušą (įprastą XVIII a. pabaigos Lietuvos ir Lenkijos bajorų drabužį) keičia į madingą fraką ir netiesiogiai įvardija tokio judesio priežastį – paisymas Gardine vyraujančių mados tendencijų, kurias diktuoja pati karaliaus meilužė Liuli:

Man pasiuvo fraką su metalinėmis sagomis; užsimoviau kojines ir batus, paėmiau špagą, ir nuvykome į karaliaus dvarą.²¹⁴

²¹³ *Ibid.*, p. 303-305.

²¹⁴ *Ibid.*, p. 309.

[...]

Gardine Liuli buvo naujausios mados žinovė, jos pastangomis iš moteriško garderobo buvo išginti apatiniai marškinėliai. Panašiams jos išradimams peno teikė prancūziški madų žurnalai. Jos įtakos dėka išlaidavimas pasiekė kraštutines ribas, nebuvo nei kuklinamasi, nei ko gėdijamasi.²¹⁵

Pasiturintys Gardino miestiečiai taip pat stengėsi neatsilikti nuo madas diktuojančios aukštuomenės. Dauguma jų buvo svetimšaliai, iš įvairiausių pasaulio kraštų sugužėję į Tyzenhauzo manufaktūras. Jų apranga, papročiai, manieros teikė ryškesnių spalvų LDK miesto kasdienybei.

3.1.2. Pasauliui atviro pramonės centro kūrimas

Žmogaus prigimties turtai, jo gebėjimas tobulėti, kultūros pažanga – tai dalykai, kuriais buvo įtikėjęs Apšvietos amžius. Tuo metu iš tikrųjų svajota apie geresnį pasaulį. Ir ne tik svajota – svajones siekta paversti tikrove. Dažnai kalbėta apie nepakenčiamos padėties, susidariusios kokioje nors srityje (politinėje, ekonominėje, teisinėje ar kultūrinėje), reformų būtinybę. LDK ir Lenkijos Karalystėje Apšvietos idėjas propagavę reformatoriai siekė ne didinti sarmatiškąją “aukso laisvę”, o stiprinti vykdomąją valdžią, įsteigiant paveldimą konstitucinę monarchiją su parlamentu. Žymiausių to meto Lenkijos veikėjų Hugo Kołłątajaus (1750-1812), Stanisława Staszico (1755-1826), Franciszeko Salezo Jezierskio (1740-1791), Jano Dębowskio (1770-1823), Franciszeko Ksawero Dmochowskio (1762-1818) kuriamos radikalių reformų programos²¹⁶ skatino aktyviau veikti ir kitus naujovėms neabejingus didikus. Susižavėjęs

²¹⁵ *Ibid.*, p. 313.

²¹⁶ Šiose programose, sekant Prancūzų revoliucijos ideologais, buvo reikalaujama valstiečiams suteikti nuosavybės teisę į jų dirbamą žemę, pasisakyta už jų švietimą, ekonominį išlaisvinimą, raginta steigti manufaktūras. Karaliui siūlyta globoti miestus ir miestelius, teikti jiems didesnių laisvių ir politinių teisių. Akcentuotas ir centrinės valdžios stiprinimas bei valstybės suvereniteto saugojimas.

mokslininko, filantropo, politiko Staszico patriotinėmis, esminius pakeitimus siūlančiomis publikacijomis, Tyzenhauzas inicijuoja ne tik ūkio reformas, bet ir teikia projektus visos valstybės reformai: siūlo reorganizuoti teismus, stiprinti jų vykdomąją galią, pasisako už tai, kad pirkliais būtų sukurta atskira prekybos teisė, reglamentuojanti jų luomo veiklą. Gardino seniūno dvare formuota smulkiųjų ir bežemių bajorų politinė orientacija, jis dotavo (o galbūt ir pilnai išlaikė) įvairių krypčių religinių bendruomenių veiklą, finansavo bažnyčių ir vienuolynų statybas. Išlikusioje Tyzenhauzo kalboje, sakytoje 1776 m. Seime, jo teikiami pasiūlymai stiprinami atvirai deklaruojama atsakomybe už savo visuomenę: „Esu įpratęs už visuomenę kalbėti, mąstyti, podraug linkėti jai gero“²¹⁷. Gardino seniūno niekad netenkino esama ekonominė, kultūrinė krašto padėtis. Naujų idėjų jis ieškojo keliaudamas po Vakarų Europos šalis, skaitydamas populiarias tuometinės ūkio sistemos kritikų - fiziokratų publikacijas, bendraudamas su aktyviais reformų vykdytojais. Dažni jo siekiai amžininkų vadinti utopijomis.²¹⁸ Ypač priešišškai sutikta Tyzenhauzo pastanga plėsti pramoninį darbą, kurti manufaktūras ir fabrikus. Buvo manoma, kad nusisukus nuo žemdirbystės, bus sužlugdytos amžiais puoselėtos vertybės. Mažai kas pritarė Tyzenhauzo įsitikinimui, kad industrializacija ne tik įveiks miestelėnų ir kaimo žmonių skurdą, bet ir prisidės prie viso šalies ūkio pakilimo. Kritiškos pastabos ir skeptiškos prognozės Tyzenhauzo ryžto ir entuziazmo neslopino. Vos tapęs Gardino seniūnu, Tyzenhauzas Horodnicoje ir Lososnoje suskubo statyti manufaktūras ir fabrikus. Tokios skubos priežastimi tapo ne tik ūmus ir karštas seniūno būdas, bet ir noras pasivyti jau veikiančias, kitų didikų įkurtas amatų įmones. Sektinu pavyzdžiu karaliaus remiamam seniūnui galėjo būti ir Radvilų giminės valdomos stiklo²¹⁹, audimo²²⁰

²¹⁷ Antoni Tyzenhauz, *Mowy Jasnie Wielmoznego JMCI Pana Tyzenhauza, Podskarbiego Nadwornego, Na Seymie 1776 Roku*, Grodno, 1776, p. 4, НИАБ, ф. 5-ТА341.

²¹⁸ Józef Wybicki, *op. cit.*, p. 82.

²¹⁹ Dvi stiklo manufaktūras dar XVIII a. pirmoje pusėje įsteigė Lietuvos didžiojo kanclerio Karolio Stanislovo Radvilos (1669-1719) žmona Ona Kotryna Sanguškaitė-Radvilienė (1676-1746). Viena įmonė savo veiklą pradėjo 1724 m. Nalibokuose (Minsko gubernija, Baltarusija), o kita – 1737 m. Urečėje (LDK pietrytinė dalis, dab. Baltarusijoje). Šiose manufaktūrose iš bespalvio ir spalvoto stiklo buvo gaminami stalo ir dekoratyviniai indai: taurės, stiklinės, bokalai, lėkštės, grafinai, žvakidės, taip pat veidrodžiai su krištolo,

manufaktūros. Tyzenhauzą domino ne tiek gaminamos produkcijos (stiklo gaminių, audinių) populiarumas, kiek priežastys, lėmusios gana mažą šių įmonių pelningumą. Aplankęs kelias krašte veikusias manufaktūras, Tyzenhauzas Stanislovui Augustui rašė, kad menkos šalyje veikiančių įmonių pajamos yra dėl pasyvaus eksporto (gaminiai buvo skirti vien krašto rinkai, dažniausiai vietiniams didikams), dėl ilgai trunkančio rankų darbo ir prastą kvalifikaciją turinčių darbininkų.²²¹ Be kita ko, seniūno manymu, kokybiškam ir našiam manufaktūrų darbui kliudė ir tai, kad staklės ir kiti gamybai skirti įtaisai buvo daromi tų pačių vietos darbininkų, dažniausiai kopijuojant iš užsienio atvežtus pavyzdžius. Įvardijęs pagrindinius trukdžius, neleidusius plėtotis pelningai manufaktūrų veiklai, Gardino seniūnas nurodė būdus, kaip juos panaikinti: kviestis gambiausius užsienio šalių specialistus, didinti eksportą, pirkti iš Vakarų Europos šalių aukštos kokybės darbo įrankius, steigti į praktiką orientuotas profesines mokyklas ir jose ruošti kuo daugiau vieną ar kitą amatą gerai išmanančių meistrų.²²² Tai buvo ne tik teoriniai patarimai, per penkiolika savo intensyvios veiklos metų seniūnas juos pats išbandė ir pritaikė. Įtikinęs karalių, kad savo krašto pramonė ir kultūra gali ne tik pasiekti, bet ir pralenkti pažangias Vakarų Europos šalis, nepraėjus nei metams nuo paskyrimo seniūnu,

akmeniniais ir mediniais rėmais (Urečėje kurti įspūdingi veidrodžiai sekant Venecijoje pagamintais pavyzdžiais). Manufaktūrose dirbo stiklo meistrai iš Silezijos, vėliau jų mokiniai – vietiniai stikliai ir raizytojai (žr. Witold Kula, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, t. 1, Warszawa: PWN, 1956.).

²²⁰ Apie 1743 m. kunigaikštis Mykolas Kazimieras Radvila Žuvelė (1702-1762) Nesvyžiuje įsteigė audimo fabriką. Žinių apie jo veiklą yra išlikę mažai. Manoma, kad ši įmonė veikė iki XVIII a. septintojo dešimtmečio pabaigos, tačiau vis silpnėdama, nes panašiu metu atsirado ir labai išpopuliarėjo Slucko juostų audykla. (žr. Witold Kula, *op. cit.*, t. 1.). LDK veikiančios juostų audyklos (Stanislavove, Broduose, Bučače) vadintos *persinėmis*, mat jas čia pradėjo steigti iš Afganistano genčių nusiaubtos Persijos pabėgę juostų audimo meistrai. M. K. Radvilai remiant, Slucko persinę įkūrė iš Turkijos atvykęs armėnas Janas Madžarskis (gimimo ir mirties datos nežinomos). Madžarskiui vadovaujant, Slucko audykla vertinta tiek LDK, tiek Lenkijos Karalystėje, čia austos itin didžiulį populiarumą turėjusios kontušinės juostos, kuriomis bajorai, turtingi didikai juosdavo žiponą (viršutinį XVII – XVIII a. LDK ir Lenkijos vyrų drabužį) arba kontušą (XVII-XIX a. pradžioje ant žipono užsivelkamą, prekyje susagstomą drabužį). Net ir kitose *persinėse* išaustos kontušo juostos buvo vadinamos Slucko juostomis. (žr. Gražina Marija Martinaitienė, *Kontušo juostos Lietuvoje*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007).

²²¹ Antoni Tyzenhauz, *List Antoniego Tyzenhausa do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Grodno, 1776, *op. cit.*

²²² *Ibid.*

Tyzenhauzas ėmė kviestis įvairaus amato meistrus iš atokiausių užsienio šalių. Gardine ir jo apylinkėse darbavosi margas tautų mišinys: lenkai, prancūzai, italai, vokiečiai, šveicarai, turkai. Klestintį LDK pramonės ir kultūros centrą šlovinančioje eklogėje²²³ skirtingas tautybes subūręs miestas tampa panašus į gaublį ar Europos žemėlapi:

Gardinas pilnas žmonių tarsi seniai sugriuvusiuose apkasuose,
Jis mums lyg tikras Europos žemėlapis ar gaublys.
Čia italai, vokiečiai, prancūzai, olandai, šveicarai
Kartu su krašto žmonėmis puikiai prekes gamina.²²⁴

Kiek atsitraukus nuo Gardino realijų, žvilgsnį projektuojant tolesnius horizontus siekiančia kryptimi, matyti, kad to meto visuomenės dauguma buvo kosmopolitiška²²⁵, reikalui esant lengvai gebanti pritapti naujoje vietoje, save suvokianti ne atskiros tautos, bet plačiojo pasaulio dalimi (tiesa, aukštuomenė liko labiau užsisklendusi, jos kosmopolitizmui trukdė įsitikinimas, kad žmonės nėra lygūs, tad ir bičiulius, ir vedybų partnerius kilmingieji rinkosi tik iš savo luomo ar patikimų artimųjų rato). Daugiausia keliavo apsišvietę žmonės, besidomėję svetimomis kultūromis, skatinami mokslinių interesų ar tiesiog smalsumo. Norėta kuo daugiau žinoti apie pasaulį, o įgytas žinias naudingai pritaikyti savam krašte. Buvo įprasta kelionių įspūdžius užrašyti. Tokių užrašų dėka išliko ne vienas svarbus istorinis faktas. Nemažai duomenų apie Tyzenhauzo veiklą Gardine galima rasti vokiečių keliautojo Bernoullio pasakojimuose²²⁶. Dar prieš atvykdamas į Gardiną, garsios mokslininkų šeimos palikuonis jau buvo girdėjęs apie mieste prie Nemuno upės veikiančias modernias manufaktūras (apie jas rašė to meto užsienio spauda). Daug šalių

²²³ *Ekloga na Odgłos Wjelkiego Dziela w Kraju, Około Grodna Słyszana*, op. cit..

²²⁴ *Ibid.*

²²⁵ Kosmopolitiškumas – charakteringas Apšvietos bruožas. Kaip pažymi Hofas, „Amsterdamo pirklys jautėsi it savo namuose kokioje Batavijoje, Javos saloje, kaip kad londonietis – Madrase, prancūzas – Pondišeryje, portugalas – Goa. Miestuose nuo Meksikos iki Limos jau seniai rezidavo Ispanijos vicekaraliai ir arkivyskupai. Portugalai, britai, olandai ir prancūzai darbavosi savo faktorijose Afrikos pakrantėse“ (žr. Ulrich im Hof, *op.cit.*, p. 185).

²²⁶ Johann Bernoulli, *op. cit.*, p. 24.

apkeliavęs mokslininkas stebėjosi išskirtinio grožio ir kokybės Gardino audiniais (aksomu, šilku, kašmyru), lygino juos su matytais Prancūzijos tekstilės centre Lione. Keliautojo susižavėjimą kėlė didiesiems Vakarų Europos miestams prilygstanti Gardino architektūra, turinti ne tik bendrumų su klasicistiniais Prancūzijos ar Italijos statiniais, bet ir išsiskirianti savitais bruožais: meninių formų saikingumu, kuklesne pastatų išorės ir vidaus puošyba, griežta simetrija.²²⁷

Iš įvairių šaltinių (dėstomosiose šio tyrimo dalyse jau minėtų) atrinkus medžiagą apie Tyzenhauzo veiklą Gardine, svarbiausiomis laikytinos jo iniciatyvos kelti administruojamos seniūnijos ekonominį ir kultūrinį būvį. Gardine ir jo priemiesčiuose Tyzenhauzas pastatė daugiau kaip 20 manufaktūrų, kuriose darbavosi per 3000 žmonių, iš jų – apie 70 iš užsienio atvykusių meistrų ir virš 1000 svetimšalių darbininkų.²²⁸ Gardino seniūnas dėjo dideles pastangas, kad laikui bėgant atvykėlius pakeistų tinkamai paruošti vietiniai amatininkai. Kaip tik dėl to iš užsienio kraštų kviečiami meistrai buvo įpareigojami savo amato apmokėti mažiausiai po du mokinius (daugiausia iš vietinių valstiečių šeimų). Taip pat tam tikslui steigtos ir įvairios profesinės mokyklos: matininkų, kanceliarijos, architektūros (jai vadovavo minėtasis Sacco), buhalterijų. Negalintiems šiokiadieniais lankyti užsiėmimų, buvo atidaryta šventadieninė mokykla. Siekiant, kad svetimšalių (ne visad gerai mokėjusių lenkų kalbą) vedamos pamokos vietiniams būtų lengviau suprantomos, organizuoti vokiečių ir prancūzų kalbų kursai.²²⁹ Vieno ar kito amato mokyti januoliai praktiką atlikdavo čia pat šalia mokyklų veikiančiose manufaktūrose. Daugiausia darbuotojų (iki 400 žmonių) priimdavo gelumbės manufaktūra.²³⁰ Kiek mažesnis, tačiau savo gaminiais plačiai garsėjęs buvo šilko fabrikas. Iš pradžių jame, sekant tuo metu itin vertintos Slucko manufaktūros pavyzdžiu, austos kontušinės juostos, tačiau nepavykus nurungti

²²⁷ *Ibid.*

²²⁸ Константин Григорьевич Вобль, *Очерки по истории польской фабричной промышленности*, т. 1, Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1909, p. 5–11.

²²⁹ Bartłomiej Kaszowski, *op. cit.*, p. 45.

²³⁰ Иван Романовский, *op. cit.*, p. 114.

Slucko audinių, pereita prie atlasinių kaspinių, biserių (puošnių medvilninių ar lininių audinių), įvairiausių spalvų bei raštų aksomo ir gobeleno gamybos. Tyzenhauzo įkurtose manufaktūrose gamintos tiek kasdieniniame XVIII a. gyvenime būtinos, tiek turtingųjų laisvalaikiui ar prabangai skirtos prekės: popierius, tabakas, aliejus, vaškas, baldai, veidrodžiai, porcelianas, kariatos, ginklai, persiški kilimai, skrybėlės, mežginiai, nėriniai, galionai (auksu arba sidabru austos juostelės drabužiams puošti) karininkams, adatos, smeigtukai, žemėlapiai (lenkų ir prancūzų kalbomis), lošimo kortos. Dauguma gaminių išsiskyrė itin aukšta kokybe, turėjo didelę paklausą Vakarų Europos šalyse. Pavyzdžiui, į Prancūziją nuolat vežti Gardine iš vietinės medienos (ąžuolo, pušies, eglės, klevo, uosio) gaminti baldai. Prancūzų ypač vertinti sekretėrai (knygų spintos su rašomaisiais stalais), krėslai, kredensai (nedidelės dviejų durų spintelės su vienu ar dviem stalčiais), indaujos, bufetai buvo faneruojami iš tolimų kraštų atvežtu riešutmedžiu, raudonmedžiu, karelių beržu, puošiami intarsija (medžio inkrustacija medžiu), marketri technika (toks medinių baldų dekoravimas, kai ant dirbinio paviršiaus įvairiais ornamentais suklijuojamos skirtingų medžiagų plokštelės), bronzinėmis ir auksintomis aplikacijomis.²³¹ Šilko manufaktūroje austi gobelenai (sieniniai kilimai) meniškumu ir kokybe lenkė net gamintus Prancūzijoje, Vokietijoje, Olandijoje. Didelę paklausą turėjo ir Gardino veidrodžiai - jie buvo įspūdingo dydžio (XVIII a. veidrodžiai kabinti per visą salės sieną, taip padvigubinant puotoje dalyvaujančių žmonių skaičių), originaliai įrėminti (tuo metu naujais stiklo rėmais), netradicinių formų.

Gardine gaminamos produkcijos didžiulė pasiūla užsienio šalims kėlė pasauliui atviro miesto įspūdį. Šis atvirumas pasauliui, pastarąjį suvokiant kaip laisvą, svarbiausius procesus reguliuojančią rinką, pelnė Tyzenhauzui nepailstančio novatoriaus ir senos sistemos griovėjo vardą. Jo nuopelnai buvo šlovinami amžininkų atsiminimuose, sveikinimuose, poetiniuose kūrinuose. Štai jau minėtoje Gardino eklogėje Tyzenhauzas vadinamas didžiųjų darbų

²³¹ *Ibid.*, p. 65.

autoriumi, leidusiu Europai pažinti ne tik Gardino išskirtinumą, bet ir krašte gyvenančių, uoliai dirbančių žmonių bruožus bei gebėjimus:

Jis leido Europai išvysti, nors ir padriką minioj,

Ką mūsų valstietis valioja, ką Lenkija geba.

Jis yra ir kitų garsių darbų Autorius,

Iš nieko kuriantis didis Kūrėjas.

[...]

Tai ANTANO savybė didžius kūrinius kurti.²³²

Tyzenhauzas pirmasis LDK inicijavo tokią pramonę, kuri ėmė tarnauti ne tiek vietos aukštuomenės, rūmų, dvasininkijos, pasiturinčios bajorijos prabangos reikmėms, kiek didžiulį pelną siūlantiems pasaulio kraštams. Tiesa, šias perspektyvias iniciatyvas neretai žlugdė paties karaliaus ir jo artimųjų nesibaigiantys įgeidžiai - brangūs baldai, karietos, audiniai, kailiai, papuošalai buvo vežami į Stanislovo Augusto rūmus, negaunant užmokesčio net prekių savikainai padengti.

Ambicingai siekiant Gardiną paversti klestinčiu pramonės centru, statyti metalurgijos fabrikai, vėjo ir vandens malūnai, alaus daryklos, odos ir audinių dažyklos. Įkvėptas Prancūzijoje vykdytos kelių tiesimo programos²³³, Tyzenhauzas ėmė rūpintis iš Gardino į didesnius miestus vedančių sausumos kelių tvarkymu ir tiesimu. Neapleido ir prekybai svarbių vandens kelių: jo nurodymu pagilinta Pyros upės vaga (ja į Gardiną, esantį apie 5 kilometrus nuo upės, pradėta plukdyti mediena), ištraukti laivybai trukdę akmenys, trumpinant plukdymo kelią, specialiu kanalu sujungtos Narevo (prasidedančio

²³² *Ekloga na Odgłos Wjelkiego Dziela w Kraju, Około Grodna Słyszana*, op. cit.

²³³ Nuo šeštojo XVIII a. dešimtmečio Prancūzijoje pradėta įgyvendinti net kelių tūkstančių kilometrų ilgio kelių tiesimo programa. „Naujieji *routes royales* turėjo Paryžių sujungti su visais svarbiais provincijų miestais ir uostais, perpus sutrumpinti kelionės laiką ir būti tinkami naudotis bet kuriuo metų laiku, ar lyjant, ar sningant. Šie vieškeliai, kur tik buvo įmanoma, strėlės tiesumu nusidriekė per kraštą ir buvo maždaug dvidešimties metrų pločio, o su grioviais ir alėjomis siekė net iki dvidešimt septynerių metrų. Tokio tvirto, gera skalda išgrįsto kelio važiuojamojoje dalyje ir kelkraščiuose viena šalia kitos lengvai išsitedavo šešios karietos arba vežimai. Tai buvo autostrados *avant la lettre*, ir iki vėlyvo jų atsiradimo Prancūzijoje šie vieškeliai puikiausiai tarnavo du šimtus metų“ (Ulrich im Hof, *op. cit.*, p. 162).

Baltarusijoje, Belovežo girioje ir tekančio šiaurinės Palenkės ir šiaurinės Mazovijos žemumomis) ir Narevkos (kairiojo Narevo intako) upės.²³⁴

Įvairios veiklos rūšys, kurių entuziastingai ėmėsi Gardino seniūnas, buvo naujos ir dažnai skeptiškai vertintos tiek LDK, tiek kituose Europos kraštuose. Tyzenhauzas rėmėsi novatoriška populiaraus škotų ekonomisto ir filosofo Adamo Smitho (1723-1790) 1776 m. išėjusiame veikale *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (*Tautų turto prigimties ir priešasčių tyrinėjimas, sutrump. Tautų turtas*)²³⁵ rutuliota mintimi, kad konkurencinis pranašumas ir pelnas yra tiesiogiai susiję su įdiegtomis naujovėmis (pasak Smitho, “kai visos kitos aplinkybės vienodos, darbo užmokestis paprastai yra didesnis naujuose versluose nei senuose”²³⁶). Sužinojęs, kad svetur klesti Stanislovo Augusto valdose dar negirdėti amatai ar išrastas naujas, darbą lengvinantis įtaisas, Tyzenhauzas skubėdavo ir savo ekonomijose tas naujoves išbandyti. Novatoriški ir kartu rizikingi seniūno sprendimai tenkino karalių, tačiau piktino jo aplinkos žmones – įtakingus pavaldinius, o labiausiai giminaičius. Dažnai priekaištauta, kad Tyzenhauzas siekia vien savanaudiškų tikslų, be jokios atsakomybės švaisto karaliaus dosniai skiriamas lėšas, prisidengdamas reformomis ir karališko ūkio kėlimu, prie savo ekonomijų jungia privačias žemes, prievarta į Gardino mokyklas siunčia nuo tėvų atskirtus vaikus, be jokio atlygio verčia juos dirbti manufaktūrose. Atsakydamas į metamus kaltinimus, seniūnas pasitelkdavo XVIII a. ekonomisto Smitho įžvalgas, tvirtindamas, kad jo žingsnius lydi racionalaus pasirinkimo idėja, o visus siekius nulemia visuomenės poreikiai ir interesai. Tiesa, vieši interesai, anot Tyzenhauzo, ne visuomet deramai traktuojami ir tenkinami, tam, kad juos teisingai suprastum, reikalingas ne tik sumanumas, ilgametė patirtis, bet ir nuojauta.²³⁷ Teisingai supratęs viešus interesus, artimas Stanislovo Augusto bičiulis neįstengė suprasti karaliaus

²³⁴ Stanisław Kościółkowski, *op. cit.*, t. 1, p. 317.

²³⁵ Žr. vertimą į lietuvių k. Adam Smith, *Tautų turtas*, iš anglų k. vertė Jonas Čičinskas, Vilnius: Margi raštai, 2004.

²³⁶ *Ibid.*, p. 140.

²³⁷ Antoni Tyzenhauz, *List Antoniego Tyzenhausa do księdza Ksawerego Michała Bohusza*, *op. cit.*

šeimos norų ir ketinimų. Mėgindamas apsaugoti karaliaus turtą nuo išlaidaujančių jo giminaičių, Tyzenhauzas ištarė lemtingus žodžius “karaliai giminių neturi” ir taip pelnė ilgai trukusią (iki pat tarnystės Gardino seniūnijoje pabaigos) karališkos šeimos nemalonę.²³⁸ Didžiausią nepasitenkinimą rodė Stanislovo Augusto sesuo, Lenkijos karūnos etmono, vieno iš įtakingiausių ATR veikėjų Jano Klemenso Branickio (1689-1771) žmona Izabela Elžbieta Poniatovska Branicka (1730-1808). Ji, kaip ir Gardino seniūnas, buvo itin veikli, energinga, karšto būdo. Kaip Tyzenhauzas Gardine, taip “Krokuvos matrona” (taip Izabela Poniatovska vadinta amžininkų) Balstogėje rūpinosi pramonės, kultūros ir švietimo kėlimu²³⁹, aktyviai dalyvavo to meto aukštuomenės moteriai atsivėrusiame politiniame gyvenime²⁴⁰. Į Balstogę atvykęs keliautojas Coxe’as apie LDK ir Lenkijos Karalystės pasienyje įsikūrusį miestą, jį jau nuo XVII a. globojančią Branickių šeimą ir jų puošnius, *Lenkijos Versaliu* vadinamus rūmus rašė:

Vėlai vakare atvykome į Balstogę, labai švarų ir gerai pastatytą miestą. Gatvės ten plačios, o tinkuoti namai stovi lygiais atstumais atskirti vienas nuo kito. Geresnę tvarką Balstogėje palaiko garsioji Branickių šeima, kurios rūmai stovi šalia miesto ir kuri daug prisidėjo puošdama savo gyvenamąją vietą. Jie [rūmai – J. G.] priklauso grafienei Branickai, dabartinio karaliaus seseriai ir jau mirusio didžio generolo Branickio našlei, beje, Branickis, nepaisant šios santuokos, karštai protestavo prieš Jo Didenybės elekciją.²⁴¹

[...]

²³⁸ Stanisław Kościałkowski, *op. cit.*, t. 2, p. 356.

²³⁹ Matydama, kad šalyje trūksta medicinos darbuotojų, Branicka Balstogėje įkūrė akušerijos mokyklą. Ji taip pat finansavo kitų mokymo įstaigų, gamybos įmonių statybas. Į savo rūmus Balstogėje kvietėsi žymius Vakarų Europos menininkus, švietėjus, mokslininkus (žr. Adam Dobroński, Andrzej Lechowski, *Izabela Branicka w 200-lecie śmierci*, Białystok: Muzeum Okręgowe w Białymstoku, 2008).

²⁴⁰ Įpusėjus XVIII a. vis dažniau reikšta mintis, kad moterys visuomeniniame ir politiniame gyvenime turi turėti tas pačias teises kaip ir vyrai. ATR moterų balsas pirmą kartą buvo išgirstas renkant Stanislovą Augustą, o jam tapus karaliumi, moterų vaidmuo politinėje arenoje tik dar labiau išryškėjo (žr. Maria Bogucka, *Women in Early Modern Polish Society, Against the European Background*, Aldershot: Ashgate Publishing Group, 2004).

²⁴¹ William Coxe, *op.cit.*, p. 250.

Pagerbdama mus grafiene pati aprode rūmus – didžiulį itališko stiliaus pastatą, kuris dėl savo didingumo ir puošnumo yra vadinamas Lenkijos Versaliu.²⁴²

Stanislovo Augusto sesuo ne tik palaikė artimus ryšius su karaliumi, bet ir noriai jam patardavo įvairiais klausimais (prisidėjo priimant sprendimus dėl Ketverių metų Seimo, Targovicos konfederacijos, Kosciuškos sukilimo). Matydama, kad brolis niekaip nesiryžta iš Gardino seniūno ir LDK rūmų išdininko pareigų atleisti savo ištikimo bičiulio Tyzenhauzo, Branicka kartu su Kosakovskių giminės atstovais²⁴³ ir kitais Gardino seniūną smerkusiais LDK ir Lenkijos veikėjais sudarė vadinamą *antityzenhauzinę* koaliciją. Koalicijos tikslas buvo paviešinti Tyzenhauzo padarytas klaidas ir apsaugoti Gardiną nuo Šiaulių ekonomiją sukrėtusių įvykių²⁴⁴. Mėginant susidoroti su Tyzenhauzu, skaičiuotos ne tik jo padarytos klaidos – pasitelktas šmeižtas, melagingi įrodymai, intrigos. Krašto diduomenę pasiekė gandai, kad karaliaus favoritas, plėtodamas savo valdose pramonę bei ūkį, ir kitose ekonomijose siekia įtakos ir valdžios. Netilo kalbos, kad Gardino manufaktūrose vergiškomis sąlygomis dirba žmonės, kad mokyklose kenčia nuo tėvų atskirti vaikai, kad susidorojama su tais, kurie nepaklūsta šėtoniškai (amžininkų liudijimais, vietiniai

²⁴² *Ibid.*, p. 252.

²⁴³ Broliai Kosakovskiai – Mykolas (1733-1798, Vitebsko kaštelionas, vaivada), Antanas (1735-1798, Livonijos kaštelionas) Juozapas (1738-1794, Livonijos vyskupas), Simonas (1741-1794, Lietuvos didysis etmonas) – XVIII a. antroje pusėje buvo įtakingi, dalyvavę visuose svarbiausiuose LDK ir Lenkijos Karalystės įvykiuose veikėjai. Šimtmečio pabaigoje Kosakovskiai įėjo į iškiliausių ir turtingiausių LDK didikų šešetuką (greta Radvilų, Sapiegų, Oginskių, Tiškevičių ir Pliaterių) (plačiau žr. Vydas Dolinskas, *Simonas Kosakovskis. Politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje 1763-1794*, Vilnius: Vaga, 2003).

²⁴⁴ Šiaulių ekonomijoje 1769 m. prasidėjo maištas (Ramunė Šmigelskytė-Stukienė straipsnyje „1769 m. įvykiai Šiaulių ekonomijoje: maištas ar sukilimas? Istoriografinių tradicijų sankirtos“, in: *Istorija*, t. 85, Vilnius, 2012, p. 49-62, prieina prie išvados, kad šis judėjimas, nors ir buvo masinis, neturėjo aiškių politinių tikslų ir ideologijos, tad vadintinas ne sukilimu, bet maištu) prieš Tyzenhauzo įvestas prievoles. Nuo 1765 m. kartu su kitomis karališkomis ekonomijomis ėmėsis administruoti Šiaulių ekonomiją, Tyzenhauzas pradėjo radikalias valdymo ir ūkio reformas: įvedė mokesčius už teisę gaminti alų, parduoti javus, prekiauti ūkio gaminiiais. Be kita ko, ekonomijos valstiečiai ir miestelėnai turėjo tiesti kelius, statyti įvairios paskirties pastatus, manufaktūras (į jas dirbti buvo varomi prievarta). Nepasitenkinimas įvestais mokesčiais, prievolėmis, taikomomis bausmėmis tapo pagrindine priežastimi, sukėlusia valstiečių maištą.

Tyzenhauzą vadino šėtonu ir jo vardu gąsdino nepaklusnius vaikus) seniūno valiai. Kalbėta, kad Gardino seniūnas karaliaus pavedimu vykdo nusikalstamą politinę ir finansinę veiklą. Beje, atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad ne viename šaltinyje minint įgyvendintų reformų naudą Tyzenhauzo vardas „pamiršamas“, o visi nuopelnai priskiriami svarbiausiam šių reformų iniciatoriui - karaliui Stanislovui Augustui:

Kitą rytą aplankėme 1776 m. karaliaus įkurtas manufaktūras. Jos įrengtos dar Augusto III statytose, arklidėms skirtose medinėse pašiūrėse, kurios dabar yra paverstos laikinomis dirbtuvėmis ir gyvenamaisiais namais darbininkams; planuojama, kad netrukus visas šis kompleksas bus perkeltas į Lososną - kaimą, esantį netoli Gardino, kur jo didenybės sąskaitą jau beveik yra baigti konstruoti tai paskirčiai tinkami pastatai.²⁴⁵

Coxe'o kelionių aprašyme Tyzenhauzas minimas tik kaip Gardino grafas ir Lietuvos vicekancleris. Informacijos apie jį, kaip manufaktūrų steigėją ar reformų vykdytoją, nėra. Pagrindiniu herojumi anglų keliautojo pasakojime tampa tuometinis ATR valdovas Stanislovas Augustas. Galima tik spėti, ar užrašydamas ir vertindamas LDK gyvenimos faktus Coxe'as pasikloviė savo įžvalgomis, ar rėmėsi karalių garbinusiais lenkiškais šaltiniais. Neatmestina ir asmeninės simpatijos karaliaus personai įtaka (Coxe'as žavėjosi paskutiniu oju Respublikos valdovu, gyrė jo manieras, išsilavinimą, rašė, kad buvo itin maloniai priimtas karaliaus rezidencijoje Varšuvoje)²⁴⁶.

XVIII a. pabaigos Gardino miesto tekstą skaito ne tik iš tolimų kraštų atvykę memuaristai, keliautojai, bet ir iš LDK regionų kilę veikėjai, poezijos autoriai (antrąją LDK sostinę besitituluojantį Gardiną dažniausiai stebintys iš konkuruojančio Vilniaus). Keletą tyrimui aktualių atgarsių apie karaliaus Stanislovo Augusto išpuoselėtą seimų miestą randame 1779 m. Vilniuje leistoje pjjorų proginės poezijos antologijoje *Zebranie rymów*. Šiose tradicinės

²⁴⁵ William Coxe, *op. cit.*, p. 264.

²⁴⁶ *Ibid.*, p. 205-209.

apimties epigramose, eiliuotose eleginiu distichu,²⁴⁷ naujojo Gardino kūrėju laikomas Stanislovas Augustas, seniūno Tyzenhauzo vardo nemini nei vienas rinktinės autorius. Tokią poziciją turėjo įtakoti ne tik panegirinio kūrinio paskirtis – šlovinti savo herojų (daugeliu atvejų Stanislovą Augustą), bet ir sąmoningas apsisprendimas nekalbėti apie itin kritiškai tuo metu vertintą Gardino manufaktūrų steigėją. Lotynų ir lenkų kalbomis rašiusio poeto Wykowskio epigrame, dedikuotoje “Do Nayjaśnieyszego Pana Stanisława Augusta” (“Šviesiausiajam Valdovui Stanislovui Augustui”), aukštinamas mokslo, kultūros, amatų ir prekybos globėjas karalius, o abejojantiems jo pastangomis ir prieš akis atsiveriančiais pasiekimais siūloma apsilankyti klestinčiame Gardine:

Kas be apgaulės geidžia išvyst menus skirtingus, teaplanko Gardino
manufaktūras,
Pamatys ten ūkišką valdžią, sergstinčią, kad reikalingas skatikas veltui
iš šalies neišeitų.
Tikras lenkas žino, kokie tai laikai,
Kai namai pilni persiškų ir paryžietiškų juostų,
Tokios kaip Londone kariatos, šilkai kaip Toskanoj,
Ir galionai kaip Lione - tokių ten pilna,
Čia gi pilnai pasotinamą smalsumą žadina.
Šiandien krašte matoma daug merginų ir jaunuolių,
Į tvarkingas eiles surikiuotų,
Išmintingo manufaktūrininko rankos palaikomų.²⁴⁸

Paskutinę cituotos ištraukos eilutę galima skaityti kaip metonimiškai saugią nuorodą į pagrindinį XVIII a. antros pusės Gardino teksto autorių, sykiu ir jo veikėją Tyzenhauzą.

²⁴⁷ XVIII a. LDK kurtų epigramų meninės raiškos bruožai išsamiau aptariami Astos Vaškeliienės straipsnyje “Lotyniškosios XVIII amžiaus epigraminės poezijos ypatumai” (žr. Asta Vaškeliene, “Lotyniškosios XVIII amžiaus epigraminės poezijos ypatumai”, in: *Žmogus ir žodis: Literatūrologija*, t. 8, nr. 2, Vilnius: VPU leidykla, 2006, p. 38).

²⁴⁸ Felicjan Wykowski, „Do Nayjaśnieyszego Pana Stanisława Augusta“, in: *Zebranie rymów*, op. cit., p. 204.

Wykowskio epigramoje Gardino meno ir pramonės klestėjimas siejamas su “protingai apgalvota nauda” miesto ir jo apylinkių gyventojams, su jų kasdieniais poreikiais ir asmenine laime:

Tačiau ne tuo pasibaigia praktiškas mokslas,
Ten amatai ir menas keičia prigimtį,
Kam smalsu kur kitur akis nukreipti,
Išvysta, kaip stovintis vanduo keičias upėj,
Mato ežere stebuklus neregėtus;
Visuomet mielai duodama, ko tik gyventojams reikia,
Bet mylimos žmonijos stebuklai – reikalas kitas.
Tvarkingai kaimuose išdo namai stovi;
Ten miestietis ir žemdirbys džiaugiasi,
Matydamas, kaip sūnus skaito, rašo ir skaičiuoja;
Ne vienai vargšei motinai linksmumas kyla,
Kad duktė skaito, gerai siūna, lygiai audžia.
Protingai apgalvoti tie pirmieji pradmenys,
Žmogiška laimė šalies turtus gausina.²⁴⁹

Stanislovui Augustui dedikuotas kūrinys netampa vien jo didybės, asmeninių savybių šlovinimu – pasakojimas apie karaliaus išmintį ir darbus skatina pažvelgti į atokiausias jo valdas, išvysti itin margos visuomenės veidą. Skirtingas erdves aprėpiančio žvilgsnio aprašyme nebelieka dedikato vardo – įvairūs užmojai, įgyvendinti sumanymai priskiriami numanomam asmeniui. Pažinus XVIII a. antros pusės Gardino miesto istoriją, numanomą asmenį galima nesunkiai identifikuoti (nors tam tikros paklaidos tikimybė visuomet išlieka):

Kaimo mokyklos sąskaitininkus prekybai ruošia,
Rankos prie verpsto verpinį glotnų verpia,
Anksčiau nualintas ūkis,

²⁴⁹ *Ibid.*, p. 206.

Menką derlių išspausdamas,
Dabar sumaniai dirbant,
Dešimteriopomis gėrybėmis naudą neša.²⁵⁰

Gyvenimą Gardine Wykowskiis vaizduoja kaip trokštamą idilę. Laimę čia patiria ne tik naujausios mados vėjus besivaikantys kilmingieji, bet ir eiliniai savo vaikais ir jų gražia ateitimi besidžiaugiantys gyventojai. Ir nors Gardino seniūno įrašus pajorų poetas priskiria karališkajam Stanislovo Augusto tekstui, tam tikri tų įrašų fragmentai liudija sunkiai nuginčijamą Tyzenhauzo autorystę.

Kalbant apie Tyzenhauzo rašymą Gardino miesto palimpseste svarbus yra ne tik daug žadėjusios pradžios, bet ir pabaigos momentas. 1780 m. Gardino ekonomijos administratoriumi paskyrus karūnos dvaro maršalką Franciszeką Rzewuskį (1730-1800), penkiolika metų Tyzenhauzo kurtos, prižiūrėtos ir karališkąjį išdą pildžiusios manufaktūros buvo uždarytos vos per keletą dienų, be darbo liko keli tūkstančiai darbininkų. Išbuvęs Gardino seniūnu nepilnus dvejus metus, Rzewuskis išgrobstė didžiąją dalį Tyzenhauzo sukaupto turto ir pabėgo į užsienį.

Šaltiniuose nurodomos įvairios priežastys, sužlugdžiusios grandiozinius Tyzenhauzo planus. Kai kurios iš jų yra minimos ir nešališko vertintojo, vokiečių keliautojo Schulzo kelionių įspūdžiuose:

Gardine vienas žmogus, Tyzenhauzo iškviestas iš Šveicarijos prižiūrėti manufaktūros, man sakė, kad didžiausia Tyzenhauzo klaida buvo ta, kad jis neturėjo kantrybės palaukti, kol pradėtasis darbas ims sektis, o iškart imdavosi naujo. Todėl jo įmonėse atsirado netvarka, o galų gale viskas žlugo. Tyzenhauzas buvo Lietuvos išdininkas, turėjo didelę karaliaus malonę ir būtų sutvarkęs finansus, padidinęs

²⁵⁰ *Ibid.*

valstybės pajamas, pristeigęs Lenkijoje fabrikų bei manufaktūrų, bet jį pražudė kitų pavydas. Užpuolė kreditoriai, ir viskas žuvo.²⁵¹

Schulzas nekalba apie Gardino seniūno pasaulėžiūrą, daugeliu aspektų praaugusią to meto ir vietos visuomenės požiūrius bei lūkesčius. Metaforiškas brandaus grūdo kritimas į neišplėštą dirvoną tiksliausiai įvardintų Tyzenhauzo pastangų rezultatus.

3.1.3. Mokslo ir kultūros žymenys

Sekdamas karališkojo dvaro pavyzdžiu (kaip žinia, jo šeimininkas karalius Stanislovas Augustas garsėjo įvairių menų mecenatyste), Tyzenhauzas rėmė ne tik knygų leidybą, mokslo tyrimus, jo iniciatyva į Gardiną buvo kviečiami ir čia kūrė žinomi to meto menininkai, kompozitoriai, teatro trupės. Bogušui Tyzenhauzas rašė²⁵², kad švietėjiška paskata plėsti akiratį ir leisti vietos žmonėms pažinti tai, ką jau seniai žino ir nepralenkiamai išpuoselėjo kitos tautos, ragina jį iš Paryžiaus į Gardiną kviestis patį garsiausią tų laikų baleto pedagogą Françoisą Gabrielių Ledouxą (1755-1823) ir steigti baleto mokyklą (mokiniai, surinkti iš Alytaus ir Gardino ekonomijų, vadovaujami Ledouxo, sudarė pirmąją baleto grupę). Greičiausiai dėl tos pačios priežasties buvo įkurta ir matininkų mokykla, o joje įdarbintas vienas žymiausių to meto matematikų Pranciškus Ksaveras Norvaiša (1742-1819), amžininkų vadintas Tyzenhauzo dvaro matematiku. Šaltiniuose nurodoma²⁵³, jog Tyzenhauzas Norvaišą išsiuntė į Angliją, kad šis susipažintų su technikos naujovėmis ir į

²⁵¹ Friedrichas Schulzas, „Mokytojo Frydricho Šulco 1793 metų kelionės įspūdžiai“, in: *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV-XIX a.)*, Vilnius: Mokslas, 1988, p. 118.

²⁵² Antoni Tyzenhauz, *List Antoniego Tyzenhauza do księdza Ksawerego Michała Bohusza*, op. cit.

²⁵³ *Polski słownik biograficzny*, t. 22, Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977, p. 579-581; Tomasz Życki, „Wiadomość o życiu i pracach uczonych F. Narwoysza“, in: *Dziennik Wileński*, nr. 3, Wilno, 1820, p. 1-16.

Gardiną parvežtų modernių astronominių prietaisų²⁵⁴. Veik nekyla abejonių, kad dėl švietėjiškų ambicijų Gardino seniūnas savo dvaro kapelai siųsdinosi vadinamų Vienos kompozitorių Franzo Jozefo Haydno (1732-1809) ir Mozarto naujausius kūrinis. Smalsumas, moksliniai interesai, atsivėrimas plačiajam pasauliui skatino domėtis tuo, kas vadintina „nesava kultūra“. Šitaip mėginta prisijaukinti pasaulį, vis labiau įsisąmoninant, kad jame esama ne tiek priešininkų, kiek bendraminčių. Tokias pastangas galėtų paliudyti ir Tyzenhauzo laiškas, adresuotas to meto prancūzų filosofui Rousseau²⁵⁵: kviesdamasis į Gardiną²⁵⁶ jau tuo metu garsų rašytoją ir politikos teoretiką, Tyzenhauzas kreipiasi į jį, kaip į artimą, savo patarimais ir patirtimi galinti pasidalinti bičiulį. Laiške dėstomi svarstymai apie būtinas reformas, antrinimas prancūzų švietėjo mintims leidžia daryti prielaidą, kad Tyzenhauzui buvo žinomos 1772 m. Rousseau parašytos „Pastabos apie Lenkijos valdymą ir siūlomą jo reformą“ (prancūzų kalba išleistos 1782 m.). Šį veikalą būtų galima pavadinti tam tikru ugdymo projektu, skirtu gelbėti anarchijos smaugiamą ATR. Svarbus „Pastabų“ akcentas – gambiausi piliečiai privalo gauti geriausias tarnybas, o pačiam geriausiam turi būti suteikta teisė užsidėti karūną. Šitaip Rousseau projektavo demokratinės valstybės santvarkos modelį. Anot jo, kiekvienas individas yra ne tik valstybės prievartos, įstatymų leidimo ir jų taikymo objektas, bet sykiu ir subjektas, o vienintelis bei neribotas suverenas yra vieninga, į visumos gerovę nukreipta visuotinė valia. Tačiau visuotinė valia nėra identiška kokios nors daugumos valiai. Greičiau ji prilygsta suvokčiai, kuri gali būti pasiekta auklėjant bei skatinant asmenį kelti visuotinį interesą

²⁵⁴ Pats Tyzenhauzas savo dvare buvo įrengęs astronomijos, fizikos kabinetus, svečiams demonstruodavo iš įvairių šalių parsivežtas įdomybes.

²⁵⁵ Antoni Tyzenhauz, *List Antoniego Tyzenhausa do Jeana-Jacques'a Rousseau, op. cit.*

²⁵⁶ Kai kuriuose šaltiniuose nurodoma, kad Tyzenhauzas kvietėsi Rousseau atvykti į Gardiną ir net liepęs Horodnicoje specialiai jam pastatyti namą. Vaclovas Biržiška pažymi, kad Rousseau kvietėsi artimas Tyzenhauzo bičiulis, drauge su juo keliavęs po Sileziją, Čekiją, Vokietiją, Olandiją, Angliją, Prancūziją bei jam vertėjavęs Pranciškus Ksaveras Mykolas Bagužis. Pasak Biržiškos, „Bagužis raginęs J. J. Rousseau atsikelti į Lietuvą, kur jam Baltvydžių girioje būsią pastatyti atitinkami namai ir aprūpintas jo pragyvenimas, tačiau šis išvykęs kitur“ (žr.: Vaclovas Biržiška, *op. cit.*, p. 163).

(respublikoniško pilietiškumo akcentas) aukščiau už asmeninį²⁵⁷. Būtent šios sampratos akstinamas Tyzenhauzas vykdo reformas, akcentuodamas mokslo, žinių reikmę, savo darbais liudydamas išprususio žmogaus pranašumą. Su šiomis paskatomis glaudžiai susijęs ir naujos terpės pakitusiam sąmoningumui ieškojimas. Išskirtinį dėmesį ima pelnyti dalykai, sąlygoti švietėjiškos etikos, savo uždavinį mėginusios įžvelgti visose srityse ir sluoksniuose. Tokios pastangos XVIII a. tampa universalios, būdingos įvairiems kraštams ir net už Europos ribų nutolusiems regionams. Kaip nurodo Hofas:

Kiekvienas šeimos tėvas Tėvynės gerovę kelia tinkamai auklėdamas vaikus; kiekviena motina – palaikydama tvarką namų ūkyje; jaunuoliai – pagarbumu ir paklusnumu; vyriausioji karta – patirtimi ir geru pavyzdžiu; šeimininkas – rūpestinga priežiūra; samdiniai – darbštumu; mokslininkas – skleisdamas naudingas mokslo žinias savo veikalais ir išradimais; dvasininkas – mokydamas doros ir pats pamaldžiai gyvendamas; vyresnybė – vadovaudamasi teisingumu ir valdydama šalį pagal įstatymus.²⁵⁸

Skirtingos veiklės – mokslinės, meninės, dvasinės, politinės – bendrasis vardiklis yra darbas. Darbas traktuojamas kaip viena iš žmogaus dorybių, skatinančių asmens saviraišką, moralinį augimą, jis tampa ne tik ekonominiu veiksmu, bet ir dorovės norma. Žvelgiant iš tokios perspektyvos, suprantamesnis atrodo kone paranoiškas Tyzenhauzo požiūris į darbą. Amžininkų liudijimais, jis temiegodavo vos tris valandas per parą, visą laiką skyrė savo užmojų įgyvendinimui: įkūrė pirmąjį LDK botanikos sodą, teatrą, spaustuve, medicinos akademiją, prekybos mokyklą, kadetų korpusą, iš Italijos parsivežė orkestrą, iš Paryžiaus – baletą, iš Čekijos – aludarių ir vaistininkų.

²⁵⁷ Ernst von Aster, *Filosofijos istorija*, iš vokiečių k. vertė Loreta Anilionytė, Vilnius: Alma littera, 1995, p. 198.

²⁵⁸ Ulrich Im Hof, *op. cit.*, p. 182.

Tai galima sieti su naujos sąmonės formavimosi procesu, turėjusiu įtakos interesų bei akiračio plėtimui.²⁵⁹

XVIII a. 7-8 dešimtmečiais Gardine išryškėjusios nediskursyvinės patirtys esti tie tekstai, kuriuos įmanu priskirti hermeneutikos objektui, ir kurie neabejotinai reikalauja vienokio ar kitokio paaiškinimo. Reikalaujantys paaiškinimo bei užkoduotos prasmės perskaitymo yra ir dar keli Tyzenhauzo įrašai Gardino palimpseste – miesto kapinių ir protestantų bažnyčios steigimas. Kalbėdamas apie Europos kapinių atsiradimą, jų bruožus ir kiekvienam kraštui individualią reikšmę antropologas Philippe‘as Arièsas esė rinkinyje *Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje* pažymi, kad „Viduramžiais ir net XVI–XVII a. nebuvo itin svarbi tiksli laidojimo vieta, ganėjo, kad mirusieji pasiliktų šalia šventųjų arba bažnyčioje, prie Švenčiausiosios Mergelės Marijos arba Švenčiausiojo Sakramento“²⁶⁰. XVIII a. ir ypač jo pabaigoje situacija iš esmės pasikeičia:

Dabar [XVIII a. antroje pusėje – J. G.] pageidaujama žinoti tikslią palaikų palaidojimo vietą ir taip pat norima, kad ši vieta, kaip nuosavybė, teisėtai priklausytų velioniui ir jo šeimai. Tuomet nupirkta vieta kapinėse ir tapo savotiška nuosavybe, nepardavinėjama, bet priklausančia amžinai. Tai labai didelė naujovė. Vadinasi, galėjai aplankyti brangaus asmens kapą, kaip aplankomas giminaitis arba savi, kupini prisiminimų namai.²⁶¹

²⁵⁹ Akiratį tuo metu plėtė ir suintensyvėjęs domėjimasis kitų šalių naujais išradimais. Štai XVIII a. gamtos mokslams, medicinai ir technikai Europoje tapus reikšmingu tyrinėjimo objektu, jų svarba reflektuojama ir to meto lenkų kalba leidžiamuose periodiniuose leidiniuose:

Politinėse žiniose paminėtas gudraus laikrodininko iš Paryžiaus išradimas sukėlė mūsų nemenką nustebimą ir žingeidumą. Tas nagingas amatininkas stengėsi perteikti pasaulio planetų sukimąsi ir taip meistriškai aną mechanizmą sukonstravo, jog vienas jo tvarkingas apsisukimas didžiųjų planetų sukurius tolygiai atspindi. („Wiadomosci Literackie“, in: *Kuryer Litewski*, Wilno, 1761, Nr. 3)

²⁶⁰ Philippe Ariès, *Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje*, iš prancūzų k. vertė Birutė Gedgaudaitė, Dalia Šarkūnaitė, Vilnius: Baltos lankos, 1993, p. 33.

²⁶¹ *Ibid.*, p. 67.

Kapinių atsiradimas mieste reikštų mirusiųjų integravimą į gyvųjų bendruomenę. Be kita ko, tai ir aiškus istorinės atminties reikšmingumo paliudijimas, įgalinantis reflektuoti modernėjančios sąmonės konfigūracijas. Modernėjančios sąmonės bruožu laikytume ir tikėjimo laisvės pripažinimą skirtingas religijas išpažįstantiems žmonėms. Gardine šalia katalikų ir stačiatikių bažnyčių pastatyti Dievo namus protestantams Tyzenhauzas nusprendė tuomet, kai į jį kreipėsi keli Horodnicos manufaktūrose dirbę vokiečių kilmės amatininkai: jie prašė išleisti atostogų, idant galėtų „Viešpaties Gimimo šventę Vilniaus bažnyčioje sutikti“²⁶². Suskatęs ieškoti lėšų protestantų bažnyčios statybai, Gardino seniūnas kartu pratęsė nuo seno LDK egzistavusią religinės tolerancijos tradiciją.²⁶³ Tam tikra prasme tai buvo ir prisidėjimas prie jau aptartos Kontrapšvietos programos, skelbusios toleranciją įvairių tikybų žmonėms. Ši įžvalga yra reikšminga, rodanti ne tik platų seniūno interesų lauką, bet ir išskirtinį jo gebėjimą savo ir visuomenės poreikiams pritaikyti daugeliu atvejų priešiškas Apšvietos ir Kontrapšvietos idėjas.

Nuo bendresnės apžvalgos, pristatančios svarbesnius Tyzenhauzo žygius mokslo ir kultūros labui, toliau pereisime prie detalesnės Gardino seniūno veiklos konkrečiose srityse analizės.

3.1.3.1. Gardino karališkoji medicinos mokykla

Vienas iš reikšmingiausių Tyzenhauzo įgyvendintų užmojų buvo Gardino karališkosios medicinos mokyklos įkūrimas. Medicina tuo metu laikyta bene pasaulietiškesniu²⁶⁴ mokslu. Vilniaus universitete per 1781-1803 m. medicina

²⁶² Stanisław Kościałkowski, *op. cit.*, t. 1, p. 460.

²⁶³ LDK religinę toleranciją kai kurie mokslininkai sieja su pagoniška religijos samprata, pagal kurią net monoteistu save laikantis žmogus iš esmės pripažįsta, kad greta gyvenančios tautos gali turėti savo tikėjimą, ir nėra prasmės jo neigti (žr. Jevgenij Dikij, „Religinės tolerancijos dilemos“, in: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-12-26-jevgenij-dikij-religines-toilerancijos-dilemos/74020>, žiūrėta 2013 02 06).

²⁶⁴ Europos universitetuose iš dominuojančių pozicijų išstumiami scholastinės filosofijos kursai buvo keičiami pasaulietinėmis disciplinomis: matematika, politika, istorija, medicina. Vilniaus universitete taip pat skatintas pasaulietinių mokslų dėstymas (tam uoliai pritarė jėzuitų konkurentai – pijorų vienuolių mokyklos) (žr. *Porządek i ustawy Collegii Nobilium Akademii Wileńskiej Societatis Jesu dla informacyi tak ichmościów rodziców, iako też*

ir su ja susijusios biologija bei chemija buvo sparčiausiai progresuojančios mokslo šakos, iš esmės neturėjusios jokių stipresnių tradicijų. Tokių intensyvių jų augimą ir populiarėjimą sąlygojo didelė medicinos specialistų stoka (dar XVII a. pirmoje pusėje LDK šviesuomenė mėgino šią problemą spręsti, inicijuodama medicinos mokyklos steigimą)²⁶⁵, vaikų, jaunų žmonių mirtingumas, sunkiai gydomų ligų, epidemijų gausa. Medikų ir tinkamų medicinos institucijų trūko ne tik LDK, Lenkijos Karalystėje, bet ir pažangesnės civilizacijos kraštuose. Įpusėjus XVIII a., naujais išradimais ir reformomis garsėjusioje Anglijoje nebuvo ligoninės (jos dažniausiai steigtos pasiturinčių asmenų lėšomis našlaičiams, neturtingoms gimdyvėms ir skurstantiems darbininkams), kuri turėtų vidaus tualetą.²⁶⁶ Į kibirus rinktos ligonių ir juos slaugančių asmenų išmatos iš ligoninės patalpų buvo nešamos ir pilamos į netoliese iškastą griovį (nuo jo karštomis dienomis smogiantis tvaikas pasiekdavo ir ligonių palatas). Tokie atmatų grioviai teršė vandenį ir gyvulių ganyklas. Apskritai supratimas apie sanitariją ir higieną Apšvietos amžiuje buvo gana menkas: ligoninėse, kalėjimuose, kareivinėse, neturtėlių, taip pat ir didikų namuose knibždėte knibždėjo parazitų (dažniausiai utėlių ir blakių), ligoniai ir net patys gydytojai ar jiems padedantys asmenys retai kada plaudavo rankas ir taip platino įvairias infekcijas (net maistas imtas ne stalo įrankiais, bet nešvariomis rankomis), ligonių patalynė būdavo keičiama tik retsykiais (už naują reikėdavo susimokėti, o sergantys varguoliai tam pinigų neturėjo), patalpos beveik nevėdintos (ypač šaltaisiais sezonais, kuomet taupyta brangiai kainavusi šiluma).²⁶⁷ Ligos plisdavo dėl nevirinto vandens, pieno, prastai paruoštos mėsos vartojimo. Nuo bakterinių infekcijų (vidurių šiltinės, dizenterijos) daugiausia kentėjo neturtėliai, kareiviai ir kaliniai. Kaip

samychże ichmościów panów konwiktarów oraz dla pospolitej wszystkim wiadomości zebrane i do druku podane roku Pańskiego 1762, w Wilnie: w Drukarni J. K. Mici Akademickiey Societatis Jesu, 1762, p. 3-5).

²⁶⁵ Arnoldas Piročkinas, Algirdas Šidlauskas, *Mokslas senajame Vilniaus universitete*, Vilnius: Mokslas, 1984, p. 119.

²⁶⁶ Kirstin Olsen, *op. cit.*, p. 295.

²⁶⁷ *William Hunter and the Eighteenth-Century Medical World*, red. William Bynum and Roy Porter, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, p. 112.

nurodo XVIII a. Vakarų Europos periodiką analizuojantys tyrinėtojai²⁶⁸, to meto periodiniuose leidiniuose būta itin daug pranešimų apie mirusius vaikus ir gimdyves. Tokie įrašai liudija, kad minėtoji visuomenės dalis buvo silpniausia ir sunkiai (o neretai ir atsainiai) gydoma. Jei moteriai grėsdavo priešlaikinis gimdymas ar kūdikis būdavo pernešiojamas, tiek gimdyvę, tiek kūdikį išgelbėti retai kada pavykdavo. Akušerijos mokslo ragavusioms pribuvėjoms, taip pat ir gimdyves prižiūrintiems bendrosios praktikos gydytojams kartais pasisekdavo pakeisti netaisyklingą vaisiaus padėtį gimdoje, tačiau neretai tokios praktikos baigdavosi priešlaikiniu gimdymu, vaisiaus netektimi ar pačios gimdyvės mirtimi. Natūraliai pagimdyti negalinčioms moterims Cezario pjūvis dažniausiai baigdavosi pilvo infekcija (dėl nesterilizuotų instrumentų naudojimo), nukraujavimu, kvėpavimo ir širdies veiklos sutrikimais, naujagimio traumomis, motinos ir kūdikio mirtimis.²⁶⁹

Įvairias chirurgines intervencijas XVIII a. atlikdavo ne chirurgijos specialistai²⁷⁰ (jų ruošta labai mažai, be to, kone visi siųsti į kalėjimus, karo stovyklas, laivus), bet bendrosios praktikos gydytojai. Nepaisant menko profesinio pasirengimo, chirurginės procedūros buvo gana sudėtingos: be įprastesnių kraujo nuleidimo ar žaizdų siuvimo, praktikuota trepanacija (kaukolės arba kaulo ertmės atvėrimo operacija), tonzilektomija (migdolų pašalinimas), litotomija (akmenų šalinimo iš šlapimo pūslės operacija), odos ir krūtų piktybinių auglių pjovimas, amputacija.²⁷¹ Vadinamieji chirurgai (LDK ir Lenkijoje žinomi kaip „barzdaskučiai“ ir „cirulnikai“) taip pat traukė bei gydė dantis. Kadangi trūko patikimų anestetikų, pacientams duotas alkoholis arba opijus. Tam, kad ligoniai nenukraujuotų ar kad ištvirtų menkai malšinamą skausmą, operaciją reikėdavo atlikti per labai trumpą laiką. Štai XVIII a.

²⁶⁸ Wilfrid Hindle & Wilfrid Hope Hindle, *The Morning Post, 1772-1937: Portrait of a Newspaper*, Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group, 1974; Jeremy Black, *The English Press in the Eighteenth Century*, op. cit.; Geoffrey Cornfield, *The Development of the Provincial Newspaper, 1700-1760*, Oxford: Oxford University Press, 1962.

²⁶⁹ Kirstin Olsen, op. cit., p. 296.

²⁷⁰ Iki pat 1731 m., kuomet Prancūzijos karalius Liudvikas XV Paryžiuje įkūrė Karališkąją chirurgijos akademiją, chirurgo profesija nebuvo deramai vertinama: chirurgo darbas prilygo pribuvėjų, slaugytojų, gydytojų padėjėjų teikiamoms paslaugoms.

²⁷¹ *William Hunter and the Eighteenth-Century Medical World*, op. cit., p.122-125.

garsiausias anglų chirurgas, anatomijos dėstytojas ir kelių veikalų apie žmogaus kūno anatomiją ir osteografiją autorius Williamas Cheseldenas (1688-1752) akmenis iš šlapimo pūslės pašalindavo greičiau nei per vieną minutę, amputuodamas koją užtrukdavo ne ilgiau kaip keturias minutes. Tačiau net ir išskirtinis šio chirurgo profesionalumas negalėjo garantuoti sėkmingos operacijų baigties: beveik kas penktas Cheseldeno operuotas pacientas mirdavo dėl infekcijos ar kilusių komplikacijų.²⁷²

Kalbant apie XVIII a. LDK ir Lenkijos Karalystėje medicininės paslaugas teikusius asmenis, jų visuomeninę ir turtinę padėtį, dera pažymėti, jog dauguma jų buvo vertinami ir gerbiami (tiesa, universitetinį išsilavinimą įgiję gydytojai chirurgų-barzdaskučių sau lygiais nelaikė; diplomuoti medikai neužsiėmė ir chirurgija, nes manė, jog fizinis rankų darbas nėra garbingas), palaikė ryšius su įtakingais LDK žmonėmis (dvariškiais, didikais), miestų elitu, kai kurie net buvo priskiriami turtingiausiems miestiečiams (chirurgų-barzdaskučių darbas buvo labai paklausus ir gerai apmokamas).²⁷³ Ne tik XVIII a., bet ir ankstesniais amžiais chirurgai-barzdaskučiai buvo kone vieninteliai pagalbininkai ištikus traumai ar susirgus. Vykde traumatologų, odontologų, karo ir teismo medikų darbą, vadinamieji barzdaskučiai būrėsi į cechus²⁷⁴

²⁷² William Hunter and the Eighteenth-Century Medical World, op.cit, p. 117-120.

²⁷³ Викторас Генахович Мицельмахерис, *Очерки по истории медицины в Литве*, Ленинград: Медицина. Ленинградское отд-ние, 1967, p. 145-200.

²⁷⁴ Cechai – nuo XV a. veikę tos pačios specialybės (siuvėjų, audėjų, kurpių, kalvių, odos išdirbėjų, mėsininkų, stiklių, puodžių ir kt.) laisvųjų miestų amatininkų susivienijimai, turėję vidaus tvarką reguliuojančius nuostatus (statutą) ir monopolinę teisę gaminti gaminius ir jais prekiauti ar teikti tam tikras paslaugas. Šią teisę cechams suteikdavo miesto magistratas ar valdovas (išleisdamas privilegiją). LDK chirurgų-barzdaskučių cechų teisės ir veikla ne vieną kartą buvo tvirtinamos specialiais karalių ir bažnytinės valdžios aktais. Dar Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Žygimanto Augusto (1520-1572) privilegija numatė teisę bausti gydančius, bet nepriklausančius barzdaskučių cechui asmenis. Kiek vėliau karaliaus Stepono Batoro (1533-1586) privilegija taip pat uždraudė gydyti tiems, kurie nepriklausė barzdaskučių cechams ar neturėjo medicinos daktaro laipsnio (žr. *Akty cechów wileńskich*, 1495-1759, t. 1-2, Wilno, 1939). Aukščiausią padėtį cechuose užėmė meistrai, žemesnėje pozicijoje buvo pameistriai (meistrų padėjėjai), o žemiausioje – mokiniai. Iš meistrų vieneriems metams buvo renkami du arba keturi senjorai, sudarę cecho valdybą. Meistrai atliko medikų darbus, ruošė pameistrius ir būsimus barzdaskučius. Jaunuoliai, norintys tapti cecho mokiniais, privalėjo sumokėti nustatytą mokesį, įrodyti savo kilmę ir pasižadėti dirbti jį sutinkančio mokyti meistro dirbtuvėse. Mokiniai, prieš tapdami pameistriais, meistriui dirbdavo tris metus (už darbą atlyginimo negaudavo, dar privalėjo mokėti meistriui už mokslą). Meistro vardą gaudavo tik ypatingą darbštumą ir gabumus parodę, puikiai egzaminus išlaikę pameistriai (žr. *Spoleczno-ideowe aspekty medycyny i nauk przyrodniczych*

(brolijas), taip sukurdami didžiulę medicininių paslaugų monopoliją. Medicinines paslaugas barzdaskučiai teikė ir savo dirbtuvėse, vadinamosiose oficinose (jas buvo galima atpažinti iš barzdaskučių cecho emblemos – prie durų pakabintos varinės lėkštės), ir turgavietėse, ir gatvėse. Nors universitetus baigę medikai dažnai kritikuodavo barzdaskučių gydymo metodus, jų profesinį neišprusimą, šie turėjo mokytis beveik dvylika metų, išlaikyti teorinius bei praktinius egzaminus²⁷⁵, kad įgytų teisę savarankiškai gydyti žmones

Žemiausią pakopą iš medicininės paslaugas teikusių asmenų užėmė vaistininkai, medicinos seserys ir pribuvėjos. Darbininkai, menkas pajamas gaunantys žmonės, neįstengdami susimokėti už gydytojo konsultacijas, pagalbos dažniausiai kreipdavosi į didesniame LDK centre²⁷⁶ dirbusį vaistininką („aptekorių“). XVIII a. farmacininkai vaistus gamindavo pagal diplomuotų medicinos daktarų nurodymus, paisydami medikamentų receptūros ir gamybos taisyklių.²⁷⁷ Dažnai bendraudami su vietos gydytojais, vaistininkai įgydavo nemažai žinių apie ligų diagnostiką, terapiją, anatomiją, chirurgiją. XVIII a. būsimi farmacininkai buvo ruošiami didesnę patirtį turinčių vaistininkų, paprastai tose pačiose vaistinėse, kuriose ir likdavo dirbti.²⁷⁸ Nors

XVIII-XX wieku (Studia z dziejów kultury medycznej, t. 5), red. Bożena Płonka-Syroka, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2002, p. 95-145).

²⁷⁵ Būsimus chirurgus egzaminuodavo cecho meistras. Buvo laikomi anatomijos, patologijos, chirurgijos ir farmakologijos teoriniai egzaminai, po jų reikėjo parodyti praktinius sugebėjimus: išgaląsti žirkles, skustuvą, paruošti flebotomą (prietaisą kraujui nuleisti), pagaminti kelių rūšių tepalus, balzamus, miltelius, pleistrus. Išlaikęs egzaminus, naujasis chirurgas gaudavo brolijos antspaudu patvirtintą diplomą, prisiekdavo miesto rotušėje, jo vardas ir pavardė buvo įrašomi į miesto piliečių knygą (*Společno-ideowe aspekty medycyny i nauk przyrodniczych XVIII-XX wieku*, op. cit., p. 102-189).

²⁷⁶ Vilniuje, Kaune, Gardine įpusėjęs XVIII a. vienu metu veikė net po kelias vaistines.

²⁷⁷ XVIII a. pabaiga yra farmacijos mokslo susiformavimo metas. Tuo metu imta standartizuoti vaistininkų ruošimo ir jų darbo organizavimo tvarką, pradėtos siaurinti vaistinių teikiamos paslaugos (iki pat XVIII a. tiek LDK, tiek kituose Europos kraštuose miesto valdžia farmacininkams leisdavo prekiauti ne tik medikamentais, bet ir bakalėjos prekėmis, taip pat įvairiais parfumerijos produktais, alkoholiniais gėrimais).

²⁷⁸ Vaistininko profesiją pasirinkę jaunuoliai (dažniausiai tokį jų pasirinkimą lemdavo tėvų noras) vaistinėse mokėsi apie 7 metus, vėliau dar tiek pat metų turėjo išdirbti vaistininkų padėjėjais. Kaip ir chirurgai-barzdaskučiai, vaistininkai buvo įkūrę savo cechus, kurių nariai (skirtingai nei kitų cechų) privalėjo mokėti lotynų kalbą, taigi ir jų mokiniai, be chemijos, anatomijos, vaistų gamybos žinių, turėjo skaityti ir rašyti lotyniškai. Pasitaikydavo, kad mokiniai savo mokytojų būdavo mušami, marinami badu, verčiami dirbti iki išnaiktų. Vaistininkų mokiniai dažniausiai gyveno vaistinės dirbtuvėse, ten, kur laikytos įvairios

vaistinės ir nesuteikdavo akademinio išsilavinimo ar mokslinio laipsnio²⁷⁹, bet jose buvo galima rasti nemažai medžiagos apie mediciną, chemiją, naujausius vaistus ir jų gamybą (kai kurių LDK regionuose veikiančių vaistinių bibliotekose buvo literatūros, iš kurios mokėsi Europos universitetų medicinos studentai), taip pat iš kitų kraštų atsiųstų mokslinės profesinės spaudos leidinių²⁸⁰. Kiekviena vaistinė turėjo ir svarbiausias farmacininko darbui knygas – vaistų sąvadus, kitaip dar vadinamus dispensatoriumus ir farmakopėjas (viena iš Gardino vaistinių, įkurtų Tyzenhauzo lėšomis, turėjo net kelis egzempliorius populiariausių to meto Europoje farmakopėjų²⁸¹).

Nepaisant to, kad vaistininko profesija buvo gerbiama ir teikianti gana dideles pajamas (jas duodavo vienam vaistininkui priklausęs vaistinės, parduotuvės ir smuklės verslas), jaunuoliai iš kilmingų šeimų jos nesirinkdavo. Dar mažiau vertintas akušerių (pribuvėjų) ir medicinos seserų, slaugytojų darbas – šios profesijos atstovės dažniausiai būdavo iš neturtingų šeimų kilusios moterys²⁸². To meto laikraščiuose nemažai publikuota pranešimų apie girtaujančias, vagiančias ir paleistuvaujančias slaugytojas, išjuoktas jų darbas, menki gebėjimai, neišsiauklėjimas (iki pat XVIII a. pabaigos mokslas moteriai

vaistinės medžiagos ir ruošti medikamentai (*Making Medicines: A Brief History of Pharmacy and Pharmaceuticals*, London: Pharmaceutical Press, 2005, p. 89-91).

²⁷⁹ Tik XVIII a. pabaigoje Europos universitetuose atsirado farmacijos katedros, greta jų kūrėsi farmacininkų mokslinės draugijos, mokslinė profesinė periodinė spauda. Lietuvos farmakologijos mokslo pradžia laikomi 1795 m., kuomet iš Italijos atvykęs profesorius Josephus Gerardus Sartorius (? - 1799) Lietuvos Vyriausios mokyklos Medicinos kolegijoje pradėjo skaityti farmacijos kursą. Šio mokslininko pradėtą veiklą tęsė chemijos ir medicinos profesorius, Medicinos draugijos įkūrėjas ir maištingosios Nenaudėlių (Šubravcų) draugijos pirmininkas Andrius Sniadeckis (1768-1838).

²⁸⁰ Lietuvoje pirmasis periodinio leidinio farmacininkams „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński“ numeris išėjo 1820 m. Leidinį redagavo Vilniaus universitete farmakologijos ir farmacijos kursą skaitęs vokiečių profesorius Johannesas Friedrichas Wolfgangas (1776-1859), kuris greta mokslinės ir pedagoginės veiklos dar vadovavo ir universiteto vaistinei (žr. Halina Lichocka, *Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński 1820-1822. Bibliografia analityczna zawartości*, Warszawa: Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN, 1981).

²⁸¹ Turimos omeny Vokietijoje tuolaik populiarios, profesoriaus Johanno Zwelferio (1618-1668) parengtos ir garsaus prancūzų chemiko Nicolaso Lemery (1645-1715) sudarytos farmakopėjos (Stanisław Kościalkowski, *op. cit.*, t. 1, p. 330). Beje, lietuviška farmakopėja pasirodė tik 1938 m.

²⁸² XVIII a. antros pusės Anglijoje pribuvėjas ėmė keisti vyriškos lyties akušerijos specialistai. Jie turėjo medicininį išsilavinimą (dažnai ir universitetinį), tad dirbo daug profesionaliau (žr. Kirstin Olsen, *op. cit.*, p. 128).

buvo sunkiai pasiekiamas²⁸³, tinkamo medicininio išsilavinimo neturėjo nei pribuvėjos, nei medicinos seserys). Bijant sergančių namiškių priežiūrą patikėti nepadoraus elgesio moterims, dažnai juos imdavo slaugyti motinos, dukterys, neturtingos giminaitės. Tokios jų pareigos neprieštaravo ir XVIII a. priimtinam moters socialiniam vaidmeniui, matytam tik aiškiai apibrėžtoje šeimos ar giminės erdvėje.

Su tam tikra gydymo praktika XVIII a. antroje pusėje buvo susiję ir po Lietuvos kaimus keliavę svetimšaliai, vadinti „vengrais“. Jie daugiausiai užsiėmė vaistų (itin paklausūs buvo vaistai nuo gumbo ir macicos), liaudies medicinos žinynų prekyba.²⁸⁴ „Vengrų“ platintuose žinynuose (tie, kuriuos parduodavo LDK ir Lenkijos Karalystės gyventojams, buvo išversti į lenkų kalbą) publikuoti ne tik sveikatai naudingi, bet ir pavojingi gydymo metodai. Pavyzdžiui, nuo pilvo skausmų rekomenduota valgyti muilą, norint atsikratyti gūžio (strumos, skyd liaukės padidėjimo) ar išsigydyti anginą, nurodyta liesti pakaruoklį, krečiant drugiui, turėjo padėti gudobelės arbata, asilės pienas, mažo vaiko šlapimas, nuo išdygusio miežio gelbėjo akies trynimasis juodo katino uodega, nuo apopleksijos – karvelių kraujas, nuo epilepsijos – vėžlio kraujas, nuo danties skausmo – lydekos akys, o nuo bronchito – iš pelėdos mėsos išvirtas sultinys. XVIII a. antros pusės liaudies medicinos žinynuose dažnai minimi metodizmo įkūrėjo Wesley'aus patarimai, padedantys ištiesinti susisukusias žarnas ir išgydyti geltą. Pirmuoju atveju reikėdavo praryti tris gramus gyvsidabrio, o antruoju - po pėdomis laikyti ugniažolės lapus. Kai

²⁸³ Paskutiniaisiais ATR gyvavimo dešimtmečiais merginų išsilavinimas buvo tik pradinis, ir dažniausiai už savas lėšas jį gaudavo vien bajorų luomo atstovės. Jos mokėsi privačiuose pensionuose, prie vienuolynų įsteigtose mokyklose arba namuose prižiūrimos gubernančių. Mokyta religijos, lenkų ir prancūzų kalbų, aritmetikos, šokio meno. Veikė ir laisvųjų valstiečių vaikams (tiek berniukams, tiek mergaitėms) skirtos pradinės mokyklos, tačiau mergaitės jas lankydavo itin retai. Savo krašte aukštesnio už pradinį išsilavinimą nei bajorės, nei juolab valstietės siekti negalėjo (vyrai aukštąjį išsilavinimą įgydavo tiek tuometiniame Vilniaus universitete, tiek kituose Europos universitetuose). Tam įtakos turėjo ir to meto visuomenės palaikyta nuomonė, kad mokslas tvirkina moters asmenybę, kad jis yra žalingesnis net už kūno paleistuvystę (išsamiai moterų švietimą XVIII a. pabaigos Lietuvoje aptaria Olga Mastianica knygoje *Pravėrus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012).

²⁸⁴ *Historia Medycyny*, red. Tadeusz Brzeziński, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 2004, p. 89-120.

kurie žinyuose rekomenduoti vaistai (pvz., digitalis (rusmenės lapų glikozidas), skirtas širdies ligoms gydyti, ar chininas²⁸⁵ - karščiui ir skausmui malšinti, maliarijos simptomams slopinti) pasveikti padėdavo, juos pripažino ir medicininį išsilavinimą turintys specialistai.²⁸⁶

Mėginant šviesti visuomenę ir kartu ją apsaugoti nuo įvairaus plauko gydytojų bei jų siūlomų medicininių paslaugų, Vilniaus universitete skaitytos viešos paskaitos iš medicinos, anatomijos, farmacijos sričių. Paskaitos buvo nemokamos, apie jų laiką ir vietą pranešdavo to meto spauda²⁸⁷.

XVIII a. antroje pusėje trūkstant medicinos specialistų, itin aktualus tapo jų ruošimo klausimas, parūpęs ir Gardino seniūnui. 1775 m.²⁸⁸ Gardine nusprendęs įkurti karališkąją medicinos mokyklą, Tyzenhauzas kviečia joje dirbuotis tuo metu jau žinomą medicinos profesorių Jeaną Emmanuelį Gilibertą (1741-1814), Liono medicinos kolegijoje dėščius anatomiją, chirurgiją ir gamtos mokslus (Lione jis buvo įkūręs ir botanikos sodą). Net ir Prancūzijoje Giliberto ir kitų profesorių dėstomi dalykai bei siūlomi gydymo metodai buvo nauji, keliantys nepasitikėjimą ir baimę. Iki tol čia gyde chirurgai-barzdaskučiai menkai išmanė mediciną bei anatomiją ir bet kokias naujoves vertino itin skeptiškai. Pasklido gandai, kad Liono apylinkėse be

²⁸⁵ Tyrinėdamas chininą (chininmedžio žievėje randamą organinį junginį) žymus XVIII a. a. p. vokiečių medikas Samuelis Hahnemannas (1755-1843) pastebėjo, kad jis sukelia į maliariją panašius simptomus. Pats paragavęs chininmedžio žievės, pajuto tuos pačius negalavimus, kuriais skundžiasi maliarija užsikrėtę pacientai. Šis atradimas paskatino Hahnemanną pradėti taikyti visiškai naują to meto medicinoje gydymo metodą: skirti ligoniams tokius medikamentus, kurių sukelti simptomai prilygtų gydomai ligai. Tokia praktika davė pradžią homeopatijai.

²⁸⁶ Bronisław Seyda, *Dzieje medycyny w zarysie*, t. 2, Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1965.

²⁸⁷ Daugiausia skelbimų apie rengiamas viešas paskaitas Vilniaus universitete publikuota jėzuito Stefano Łuskinos (1725-1793) redaguotame laikraštyje „Gazeta Warszawska“. Nors laikraštis buvo leidžiamas Varšuvoje, tačiau jame spausdinta daug informacijos apie Vilniaus universitetą. Tam įtakos turėjo paties redaktoriaus sentimentai jį išugdžiusiai mokyklai ir artimi ryšiai su universiteto rektoriumi Martynu Počobutu (1728-1810) (juodu siejo ne tik draugystė, bet ir bendri interesai, ypač domėjimasis astronomija).

²⁸⁸ 1774 m. vyskupas Masalskis Vilniuje jau buvo įkūręs medicinos mokyklą, kurios profesoriais chirurgijai, anatomijai ir akušerijai dėstyti 1775 m. paskyrė savo dvaro gydytoją prancūzą Nicoląsą Regnierį (1746-1800) (žr. Arnoldas Piročkinas, Algirdas Šidlauskas, *op. cit.*, p. 119). Tais pačiais 1775 m. Regnieris įsteigė pirmąjį Lietuvoje gimdymo skyrių (prie Šv. Roko ligoninės Vilniuje) ir Akušerių mokyklą. Jis taip pat prisidėjo prie Gardino medicinos mokyklos įkūrimo.

žinios dingsta vaikai. Kalbėta, kad juos grobia medicininius eksperimentus darantys Liono profesoriai. Kalbas galėjo pakurstyti ir minėti vietos barzdaskučiai, suvokę, kad artėja jų karjeros pabaiga. Buvo nusiaubta, vėliau iki pamatų sudeginta Liono medicinos kolegija. Žuvo biblioteka, retos augalų ir mineralų kolekcijos, anatomijos preparatai, meno kūriniai. Tik atvykusi kariuomenė išvaikė vis didėjančią įnirtusių fanatikų ir suklaidintų žmonių minią.²⁸⁹

Atstačius Liono medicinos kolegiją, Gilibertas toliau dirbo profesoriumi, įkūrė botanikos sodą. Savo straipsniuose ir knygose jis aštriai kritikavo gydytojų neprofesionalumą, tamsumą, atgyvenusius medikų ruošimo ir darbo metodus. Pašiepęs chirurgus-barzdaskučius ir jų globėjus, Gilibertas pateko į sunkią materialinę padėtį. Nepatenkinti vietos gydytojai visai šaipėsi iš botanikos sodo ir jo šeimininko propaguojamų vaistinių augalų, vadino profesorių žolininku, šluotrišiu, raganiumi, nuteikinėdavo prieš jį pacientus.

1775 m. Tyzenhauzui pasiūlius atidaryti medicinos mokyklą Gardine, Gilibertas nedvejodamas sutiko ir, palikęs gimtinę, su jauna žmona, daugybe knygų ir didžiuliu herbarijumi (apie 3 000 augalų rūšių) atkako į Gardiną. 1776 m. Gilibertas pasirašė su Tyzenhauzu sutartį, kuriai pritarė ir ją finansiškai rėmė karalius Stanislovas Augustas. Be sodo plėtimo, bibliotekos įkūrimo ir kitų darbų, prancūzų mokslininkas įsipareigojo Gardine organizuoti medicinos bei akušerių mokyklas, dirbti medicinos inspektoriumi regione ir vyriausiuoju gydytoju ligoninėje, taip pat atlikti medicininius tyrimus visoje LDK teritorijoje, rengti ir publikuoti mokslinius straipsnius. Mokyklai steigti buvo paskirtas didžiulis žemės sklypas Horodnicoje. Sekant Vakarų Europos kraštuose įkurtų medicinos mokyklų pavyzdžiu, įrengtos patalpos kabinetams, klasės užsiėmimams, mokinių bendrabučiui ir ligoninei. Gardino karališkoje mokykloje mokėsi apie 12-15 mokinių, daugiausia iš bajorų ir miestiečių šeimų, keli – karališkųjų dvarų valstiečių vaikai iš Gardino, Alytaus, Brastos, Šiaulių ekonomijų.²⁹⁰

²⁸⁹ Александр Иванович Герасимов, *op. cit.*, p. 48-63.

²⁹⁰ Федор Игнатович, *op. cit.*, p. 28.

Gardino seniūno ir pažangiomis idėjomis besivadovaujančio Liono mokslininko bendradarbiavimas truko ne vienerius metus. Dažnai su kitais konfliktuojantį Tyzenhauzą tenkino išskirtinis Giliberto darbštumas ir paisymas 1776 m. sutartyje numatytų įsipareigojimų, iš kurių kone visi buvo įvykdyti: sumaniai vadovauta įkurtoms mokykloms, jose dėstyta botanika ir veterinarija, rinkta, sisteminta ir aprašyta krašto augmenija (Gilibertas pirmasis pradėjo sistemingus vietinės floros tyrimus, atskleidusius iki tol nežinomas augalų, ypač vaistinių, savybes), tirtos užkrečiamos gyvulių ligos, sukaupta vertinga mineralų kolekcija, parengtas penkių tomų veikalas *Flora Lituanica inchoata (Lietuvos floros pradmenys, pirmas tomas išspausdintas 1781 m.)*. 1777 m. Giliberto įkurtame botanikos sode jau buvo apie 1500 svetimų kraštų augalų rūšių. Čia besilankantys svečiai ir kitų šalių mokslininkai Gardino botanikos sodą laikė vienu iš turtingiausių, įdomiausių ir geriausiai sutvarkytų Europoje.²⁹¹

3.1.3.2. Gardino spaustuvė ir jos leidiniai: knygos, kalbos ir pamokslai, periodika

Šalia minėtų Tyzenhauzo darbų, priskirtinų reikšmingiems XVIII a. antros pusės Gardino įrašams, svarbiu laikytinas ir spaustuvės įsteigimas.²⁹²

²⁹¹ Bartłomiej Kaczorowski, *op.cit.*, 1991, p. 34.

²⁹² Gardino spaustuvės istorijoje, be steigėjo Tyzenhauzo, svarbi ir kita, deramo XVIII a. tyrėjų dėmesio nesulaukusi figūra – poetas, Gardino dominikonų gimnazijos filosofijos mokytojas, vėliau jos rektorius, Gardino spaustuvės prefektas (nuo 1781 m.), buvęs ATR karaliaus Stanislovo Augusto nuodėmklausys Tadas Jurevičius (~1740-1806, V. Biržiška mėgindamas nustatyti Jurevičiaus gimimo datą, remiasi 1793 m. vizitacijos aktu, kuriame teigiama, kad Jurevičius turįs 53 metus, žr. Vaclovas Biržiška, *op. cit.*, p. 147). Spėjama, kad po Tyzenhauzo atstatydinimo iš Gardino seniūno pareigų, spaustuvės priežiūra buvo patikėta Jurevičiui (paskutiniaisiais XVIII a. metais jis buvo paskirtas ir visų Gardino srityje spausdinamų leidinių cenzoriumi). Tikėtina, kad mokytojaudamas vienoje mokykloje su Tyzenhauzo sekretoriumi Bogušu, žinomas Gardino dvasininkas Jurevičius bendravo ir su pačiu Gardino seniūnu. Neradus amžininkų liudijimų, galima tik spėlioti – draugyste ar priešišku buvo grįsti judviejų ryšiai. Skirtingas prielaidas inspiruoja tyrėjų (pvz., to paties V. Biržiškos) užfiksuoti duomenys apie Jurevičiaus rašytus, tačiau nei Gardino, nei Vilniaus spaustuvės neišspausdintus poetinius tekstus. Kai kurie XVIII a. antros pusės LDK nežinomų autorių rašyti eilėraščiai priskiriami eksjėzuitui Jurevičiui (pvz., V. Biržiška Bogušo studijoje *O początkach narodu i języka litewskiego* publikuotus anoniminius lietuviškus eilėraščius

Kaip pažymi Tyzenhauzo veiklą tyrinėjęs Jevstafijus Orlovskis²⁹³ bei kiti šaltiniai²⁹⁴, 1774 m. gavęs karališkąją privilegiją steigti spaustuvę, Tyzenhauzas nepraėjus nė metams ją atidarė. Iš anksto pasirūpino, kad būtų išlieti spaustuvės spaudmenys ir darbai paruošta dešimties žmonių grupė. Yra duomenų²⁹⁵, kad vos atvykęs į Gardiną Tyzenhauzas iš Vilniaus perkėlė dalį jėzuitų spaustuvės įrenginių.

Karališkoje privilegijoje buvo nuoroda, pažyminti, jog Gardino spaustuvė gali spausdinti tik lenkiškus elementorius ir religinę literatūrą²⁹⁶, tačiau publikuoti tekstai buvo itin įvairūs: oficialūs juridiniai dokumentai, Gardino seimuose sakytos kalbos, įvairios brošiūros, tuo metu itin populiarių Tyzenhauzo teatro, baleto repertuarai. Pasirodė ir skirtingos tematikos knygų: Jano Borzęckio *Zbiór historyi Egipskiej i Kartagińskiej (Egipto ir Kartaginos istorijos rinkinys, 1776)*, nežinomo autoriaus *Prezent dla żon z przydatkiem niektorych reflexyi (Dovana žmonoms su kai kuriais apmąstymais, 1776)*, Berkeley'aus *Informacya a cnotach y skutkach wody żywiczney (Informacija apie sakų vandens vertybes ir naudą, 1781)*, Giliberto *Flora lituanica (Lietuvos flora, 1781 m. ir kt.)*, nemažai publikuota grožinės literatūros vertimų iš prancūzų²⁹⁷ (Molière'o, Voltaire'o) į lenkų kalbą bei originalių lenkiškų kūrinių (Ignaco Krasickio, Konstancjos Benislavskos). Taigi reikalavimo spausdinti vien religinius tekstus bei elementorius nebuvo paisoma. Kai kurių tyrinėtojų²⁹⁸ atliktais paskaičiavimais, per XVIII a. 7-8 dešimtmečius pasaulietinio turinio leidinių Gardine buvo išspausdinta daugiau nei pusė (peržvelgus tuo pat metu Lenkijoje pasirodžiusius tekstus, taip pat matyti, kad pasaulietinė literatūra ima

priskiria kunigui Jurevičiui), tačiau jo autorystė tėra spėjama, paties poeto pasirašytų kūrinių nei publikuotuose, nei rankraštiniuose šaltiniuose kol kas nėra rasta.

²⁹³ Филаретович Орловский, *op. cit.*, p. 51.

²⁹⁴ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959, p. 102-103.

²⁹⁵ *Ibid.*, p. 94-101.

²⁹⁶ Ирина Викторовна Починская, *Старообрядческое книгопечатание XVIII-первой четверти XIX веков*, Екатеринбург: УрО РАН, 1994, p. 43.

²⁹⁷ Daugiausia versta iš prancūzų kalbos, nes ja parašyti tekstai buvo prieinamiausi. Kaip nurodo Czesławas Miłoszas *Lenkų literatūros istorijoje*, Europa tapo „be galo kosmopolitiška dėl naujos universalios prancūzų kalbos, kuri pakeitė lotynų kalbą“ (Czesław Miłosz, *Lenkų literatūros istorija*, iš anglų k. vertė Kornelijus Platelis, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 179).

²⁹⁸ *Гродно: Исторический очерк, 2-е изд.*, Минск: Госиздат. БССР, 1964, p. 22-25.

stelbti konfesinio pobūdžio raštus). Sunku nustatyti tikslų skaičių aptariamam laikotarpiu Gardino spaustuvėje išleistų leidinių²⁹⁹, kadangi nemažą jų dalį sudarė įvairios diplomatinės notos, replikos, įmokų kvitai, skelbimai - nesutariama, ar juos priskirti prie spaustuvėje leistų knygų, pamokslų bei kalbų, ar vertinti kaip kitokio pobūdžio leidinius ir skaičiuoti skyrium³⁰⁰.

Atsižvelgiant į Gardino spaustuvėje leistų spaudinių išliekamąją vertę, juos galima būtų suskirstyti į tris stambesnes grupes: knygas (originalus lenkų kalba ir vertimus), kalbas ir pamokslus, periodinius leidinius. Anksčiau išsamesnių tyrimų akiratin nepatekę spaudiniai ne tik fiksuoja XVIII a. visuomenės gyvenimo ir jos kultūros atspindžius, bet ir suteikia galimybę nūdienos tyrėjui reflektuoti praeities stebėtojo poziciją, jo sąmonėje susiformavusius stereotipus, Apšvietos amžiaus koreguojamus ar net iš esmės keičiamus požiūrius ir įsitikinimus. Toliau ir aptarsime šias tris pagrindines Gardino leidinių grupes.

Knygos. XVIII a. LDK ir Lenkijos Karalystėje pasirodžiusi skirtingo pobūdžio literatūra dažnai traktuota kaip senų literatūrinių pavyzdžių (daugiausia prancūzų) sekimo ir kopijavimo apraiška. Perdirbinių ir adaptacijų nevengė net ir tokie žinomi to meto autoriai kaip dramaturgas Franciszekas Bohomolecas (1720-1784), savo moralistinėse pjesėse varijavęs Molière'o komedijų siužetus, ar satyrikas Franciszekas Zabłockis (1754-1821), kopijavęs prancūzų švietėjo Dideroto, *Figaro vedybų* autoriaus Pierre'o Augustino Carono de Beaumarchaiso (liet. Bomaršė, 1732-1799) dramos kūrinis.³⁰¹ Iš atliktų bibliografinių tyrimų³⁰² matyti, kad Gardino spaustuvėje verstinių knygų buvo išleista daugiau nei originalų. Iš pastarųjų populiariausi buvo karaliaus Stanislovo Augusto favorito, poezijos ir prozos kūriniių autoriaus Ignaco

²⁹⁹ Estreicherio bibliografijoje nurodyta, jog 1775-1783 Gardino spaustuvėje buvo išleisti 38 leidiniai (žr. Karol Estreicher, *Bibliografia polska*, Kraków: Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 9, 1888, p. 428-517), tačiau į sąrašą nėra įtrauktos kai kurios kalbos, notos, peticijos, vadinamieji „skraidantys“ raštai (pranešimai, skelbimai, įvairios brošiūros).

³⁰⁰ *Drukarze dawnej Polski*, op. cit., p. 95.

³⁰¹ Czesław Miłosz, op. cit., p. 172, p. 186.

³⁰² *Белоруссия в печати XVIII столетия. Библиографический указатель на иностранных языках*, составитель М Василевская, Минск, 1985; Karol Estreicher, op. cit.; *Drukarze dawnej Polski*, op. cit.

Krasickio (1735-1801) herojinės poemos parodija *Monachomachia albo wojna mnichów* (*Monachomachija arba vienuolių karas*, 1778), žmogiškąsias ydas išjuokiančios *Satyry* (*Satyros*, 1779), religinių eilėraščių autorės Konstancijos Benisławskos (1747-1806) *Pieśni sobie śpiewane* (*Dainos dainuotos sau*, 1778; 1776 m. buvo išleistos Vilniuje), Gardino mokyklų moksleivių įvairiomis progomis (Stanislovo Augusto vardinių, gimimo dienos, jo apsilankymo Gardine, Tyzenhauzo vardinių ir pan.) rašytos eilės, anoniminė literatūra: dokumentinio pobūdžio pasakojimas apie valstiečių baletu trupės pasirodymus Tyzenhauzo įkurtame teatre *Balet wieśniacki na theatrum Tyzenhauza, podskarbego W.X.Lit... w Grodnie* (*Valstiečių baletas LDK iždininko Tyzenhauzo teatre Gardine*, 1778), kelis kartus perleistas pamokymų jaunoms žmonoms rinkinys *Prezent dla żon z przydatkiem niektorych reflexyi* (*Dovana žmonoms su kai kuriais apmąstymais*, 1776, 1778, 1780).

Išsamiau derėtų aptarti nežinomo autoriaus knygelę *Prezent dla żon*. Ji išsiskiria tiek pasakotojo balsu (*mes*, t.y. vyrai), tiek tematika, taip pat yra vienas iš charakteringiausių XVIII a. tekstų, kalbančių apie to meto pasaulėžiūrą, įsitikinimus, vertybes.

Bendriausi Apšvietos diskurso bruožai - vyriškumas ir racionalumas, adresatai - dažniausiai vyrai, moterys tik tuomet, kai siekiama jas pamokyti, įteigti vyriškos racijos motyvuotus elgsenos modelius. *Prezent dla żon* kalbantysis pasakoja vyrų giminės vardu. Atpažįstamos prancūzų filosofų, enciklopedistų, mintys, jų *vyriški* įsitikinimai, aiškiai disonavę su vis svarbesnes pozicijas užėmusia moterų veikla: filosofinių, literatūrinių salonų steigimu, mokslinių ir grožinių knygų vertimais (Voltaire' o širdies draugė Émilie du Châtelet (1706-1749) į prancūzų kalbą išverčia Newtono *Principia Mathematica*) bei leidyba (prancūzų astronomė ir matematikė, Prancūzijos mokslų akademijos narė Nicole-Reine Lepaute (1723-1788) parašo mokslinį traktatą *Table des longueurs de pendules*, poezijos, prozos ir dramos kūrinis pradeda publikuoti anglų rašytoja Charlotte Lennox (1730-1804)), įvairių menų puoselėjimu (ryškiausias būtų vaško skulptūrų autorės ir vaško muziejaus Londone įkūrėjos Annos Marijos Tussaud (1761-1850) pavyzdys).

Vyriškame XVIII a. diskurse subjektas visuomet vyras, objektas – irgi vyras, retsykais moteris. Moteris paprastai traktuojama kaip kitos (ne vyriškos) pusės atstovė, apie ją dažniausiai kalbama daugiskaitos pirmuoju asmeniu *mes*, siekiant pademonstruoti jos gebėjimų, pašaukimo, moralės, vertybių nepriekaištingą pažinimą. Panašūs siekiniai funkcionuoja ir anoniminėje Gardino spaustuvės leistoje knygelėje *Prezent dla żon*. Savitai modeliuojant XVIII a. anatomų ir filosofų populiarintą mintį apie moterį kaip netobulą vyrą ar vyro „kitą“³⁰³, taip pat pavyzdžiu imant Šventąjį Raštą, teigiantį nuo pat žmonijos pradžios egzistuojančius hierarchinius patriarchalinius santykius, neabejojama, kad moteris vyrui (ir ne atvirkščiai) visuomet privalo paklusti. Norint sukurti darnią šeimą, būtina subordinacija, nieko nesiskirianti nuo tos, kuri veikia bet kurioje visuomeninėje, politinėje organizacijoje:

Negalimas dalykas, kad koks susirinkimas galėtų be pavaldumo vykti. Ten, kur kiekvienas nori vadovauti, nebelieka noro paklusti, ir iš to nieko kito, išskyrus sumaištį ir pragaištingą pasileidimą, negali būti. Kada žmonės, neturintys vieni į kitus jokių teisių, geidžia susituokti ir sudaryti bendrą sąjungą, jie privalo susitarti, kuris iš jų bus viršesnis, kitaip sakant, vadovas; to reikia tam, kad jų reikalai sėkmingai klostytųsi.³⁰⁴

[...]

Dėl viso to yra atsakingos moterys, turinčios taip kurti santykius, kad vadovaujama būtų tik vienos pusės, o pagarba eitų iš abiejų. [...] Neabejojant tokia tiesa, reikia pasakyti, kad dėl darnos reikalingas vadovavimas daugiau priklauso vyrams nei jų žmonoms. Taigi privalu gerbti ir paisyti, kam gamta tą viršenybę priskyrė, ir ką Dievo įstatymai dėl to reikalo byloja. (p. 6)

³⁰³ Apšvietos amžiaus filosofų svarstymai apie moterį, jos padėtį šeimoje ir visuomenėje nuodugnai aptarti žymios XX a. prancūzų mąstytojos, feminizmo teoretikės Simone de Beauvoir (1908-1986) knygoje *Antroji lytis*. Autorė analizuoja moters kitoniškumą, mitus, paverčiančius ją objektu, įvirtinančius jos menkumą ir pasyvumą santykiuose su vyru (žr. Simone de Beauvoir, *Antroji lytis*, iš prancūzų kalbos vertė Violeta Tauragienė ir Diana Bučiūtė, Vilnius: Margi raštai, 2010).

³⁰⁴ *Prezent dla żon z przydatkiem niektórych reflexyi*, w Grodnie w Drukarni J. K. Mosci, 1780, p. 3 (toliau puslapiai nurodomi šalia cituojamo teksto).

Beveik trys knygelės lapai skirti įrodinėjimams, kad moterys ir vyrai esą genetiškai užprogramuoti atlikti skirtingus vaidmenis, kad natūrali tvarka priklauso nuo lyčių hierarchijos, kurioje nuo seniausių laikų dominuoja vyrai. Pasitelkiant to meto filosofų švietėjų (Locke'o, Rousseau) nuostatas bei gamtos ir visuomenės dėsnių interpretacijas, daroma išvada, kad moterys visais atžvilgiais yra silpnesnės už vyrus:

Taigi būtina išaiškinti, ar gamta moterims suteikė tas pačias, kaip ir vyrams, kūno ir proto galias; to reikia, kad tinkamai būtų atlikti laukiantys darbai. Reikalas aiškus – vyriškų užduočių moterims neįvykdyt. Jei taip, tuomet kam gi jas derėtų paskirti, jei ne vyrams, pačios gamtos apdovanotiems galia juos atlikti?.. Vadinasi, galima daryti teisingą išvadą – veltui neeikvojant moteriškų gebėjimų, vyriškas pareigas priskirti vyrų viršenybei. (p. 8)

Apie moterų fizinį silpnumą kalba ir žymus to meto prancūzų švietėjas Voltaire'as. 1764 m. išleistoje enciklopedinio pobūdžio studijoje *Dictionnaire philosophique (Filosofinis žodynas)* jis rašo:

Dažni moteris varginantys negalavimai, atsirandantys dėl pasitaikančio jų engimo, sekinančio nėštumo, būtinybės žindyti ir be atokvėpio prižiūrėti vaikus, taip pat jų kūno gležnumas daro jas netinkamas alinantiems karams ir nuožmiems mūšiams. Tiesa, kaip jau pastebėjome, beveik visais laikais ir visose šalyse būta moterų, kurias gamta apdovanojo ypatinga jėga bei drąsa ir kurios grūmėsi su vyrais ir dirbo sunkiausius darbus; betgi tokie pavyzdžiai yra reti.³⁰⁵

Solidarizuodamasis su racionaliai mąstančia vyrija (ją atpažįstame iš numanomo veiksnio *mes*), panašiai reflektuoja ir *Prezent dla żon* autorius:

³⁰⁵ Voltaire, „Women. Physical and Moral“, *A Philosophical Dictionary*, in: <http://ebooks.adelaide.edu.au/v/voltaire/dictionary/chapter481.html#chapter481>, žiūrėta 2011 03 21.

Pripažinkime, kad atsirastų labai daug moterų, už kurias vyrai tiek kūno, tiek proto galiomis, tiek įvairiomis prigimtinėmis savybėmis būtų silpnesni; tačiau nei kada buvo, nei gali būti toks didžiulis stiprių moterų skaičius, kuris galėtų mus įtikinti, kad gamta tai lyčiai viršenybę prieš vyrus būtų norėjusi suteikti. (p. 9)

Moteris privalo ugdyti tokias vertybes, kurios skatintų nepriekaištingai atlikti žmonos, motinos, namų šeimininkės vaidmenis. Su šeimos židinio saugojimu nesusijusi veikla netoleruojama ne tik vyro, bet ir visuomenės:

Kai kurios moterys elgiasi netinkamai, siekdamos gero išsilavinimo ar pavyzdinių mokslo žinių. Išsimokslinimas, tegul ir pats geriausias, tikrai nepadedą įvykdyti tų, taip reikalingų ir visuomenės pagarbą pelnančių pareigų. (p. 9)

Gardine leistoje knygelėje yra kai kurių panašumų su anglų filosofo Locke'o veikaluose plėtotais samprotavimais apie moters padėtį šeimoje ir visuomenėje. Locke'as pirmasis iš Apšvietos filosofų ėmė kritikuoti patriarchalinės teisės ir valdžios pamatus.³⁰⁶ Skirtingai nei patriarchalinės teorijos šalininkai³⁰⁷, jis manė, kad moterys turi tas pačias prigimtines teises kaip ir vyrai. Savo traktatuose Locke'as aiškino, kad tėvų autoritetas vaikams nėra pagrįstas jokiais prigimtais hierarchiniais santykiais, tad abu tėvai traktuotini vienodai. Moderniai anglų filosofo galvota ir apie moterų švietimą: jis buvo įsitikinęs, kad nėra esminių skirtumų tarp berniukų ir mergaičių protinių gebėjimų, filosofo manymu, protas yra belytis. Locke'as sustiprino moters

³⁰⁶ Džonas Lokas, *Esė apie tikrąją pilietinės valdžios kilmę, apimtį ir tikslą (Antras traktatas apie valdžią)*, iš anglų k. vertė Algirdas Degutis, Vilnius: Mintis, 1992, p. 46-152.

³⁰⁷ Pavyzdžiui, anglų politikos teoretikas, vienas iš žinomiausių patriarchalinės teorijos kūrėjų Robertas Filmeris (1588-1653) svarbiausiame savo darbe *Patriarcha, or the Natural Power of Kings* (1680) politinę valdžią kildina iš tėvo valdžios ir teigia, kad visi procesai, kurie vyksta šeimoje, yra politiniai. Vyrą jis laiko visavaldžiu patriarchu, kuriam privalo paklusti ir žmona, ir vaikai (žr. Sir Robert Filmer, *Patriarcha, or the Natural Power of Kings*, in: http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=221&Itemid=27, žiūrėta 2013 02 15).

autoritetą šeimoje, aktualizodamas motinos svarbą auginant ir auklėjant vaikus. Būtent Apšvietos amžiuje motinos ir vaiko ryšys įgijo iki tol ignoruotą vertę. Motinystė tapo vienintele sritimi, kurioje moteris be didelių pastangų nurungdavo nuolat pirmaujantį vyrą. Štai Voltaire'as, akcentuodamas motinystės svarbą, tvirtino, kad įvairių tautybių moterys nugyvena daug ilgesnį gyvenimą nei vyrai. Pasak prancūzų mąstytojo, šitaip pati gamta atsilygina moterų giminei už kantrybę ir vargus gimdant ir auklėjant vaikus.³⁰⁸ Amžius, skelbęs ateizmo pasaulėžiūrą, propagavęs dechristianizacijos žygius, ima sakralizuoti motinos kultą. Švietėjiškame XVIII a. vyrų diskurse tėvystės sąvoka (kiek ji susijusi su vaikų ruošimu savarankiškam gyvenimui) praranda savo svabą. Vaikų auginimas ir auklėjimas tampa išskirtine motinystės prerogatyva.

Prezent dla żon moterims taip pat rekomenduoja puoselėti motiniškus ir šeiminkavimo gebėjimus, o Locke'o pripažintą laisvę lavintis, siekti mokslo atmeta. Apskritai Locke'o samprotavimai apie moterį kaip laisvą pilietę to meto visuomenei buvo ne tik nauji, bet ir sunkiai suvokiami: nelengva buvo įsivaizduoti, kaip tenkindamasi ribotomis teisėmis ir pareigomis, negalėdama ištrūkti iš privataus šeimos gyvenimo, moteris galėjo būti laisva. Panašūs klausimai žmonoms skirtoje patarimų knygoje nekeliami. Iš anksto numaldant galimas dvejonės, kelis sykius pakartojama, kad geriausiai pritaikyti savo protinius gebėjimus moteris gali (ir privalo) atlikdama tradicinį žmonos ir motinos vaidmenį. *Prezent dla żon* autorius perima patriarchalines Locke'o nuostatas (nors jis ir propagavo modernios visuomenės modelį, tačiau šeimoje pirmenybę teikė patriarchaliniams santykiams), aiškinamas istoriškai ir grindžiamas tvarkos poreikiu:

Kai kurios tautos kadaise ne tik nepripažino moterų lygių vyrams, betgi dar neskyrė jų nuo vergų ir tarnų. [...] Pasirodo, kad visų laikų papročiai ne itin nuolaidžiauja moterims, priešingai, jie liepia, kad jos visiškai paklustų savo vyrų valdžiai. (p. 12)

³⁰⁸ Voltaire, *op. cit.*

Ir Locke'o samprotavimai:

Tačiau vyras ir žmona, kad ir turėdami vieną bendrą rūpestį, vis dėlto skiriasi mąstymo būdu, todėl neišvengiamai kartais skiriasi ir valia. O kadangi būtina, kad kas nors turėtų galutinį sprendimą (t.y. vadovautų), tai pagal prigimtį vadovauja vyras kaip gabesnis ir stipresnis.³⁰⁹

Į Gardine leistų pamokymų rinkinį įkomponuojamas Locke'o požiūris dėl moterų laisvos valios priešintis įvairioms blogio ir neteisybės apraiškoms. Tai būtų kone vienintelis atvejis, kai moteriai suteikiama teisė nepaklusti vyrui:

Žmona neprivalo paklusti vyrui tada, kai jis savo elgesiu nusižengia Dievo arba žmonių įstatymams; nei vyro įsakymai, nei jo rodomas piktas pavyzdys negali priversti žmonos paniekinti Dievo įsakymus ir padarumo taisykles; tokiu atveju jokio paklusnumo jam [vyrui – J. G.] neturi būti, kadangi jis pats sukelia Viešpaties ir Valdovo pyktį ir verčia savo žmoną sunkiai nusidėti. (p. 14)

Knygoje *Prezent dla żon* yra atgarsių ir iš Rousseau romano-traktato *Émile ou de l'éducation (Emilis, arba apie auklėjimą, 1762)*³¹⁰, ypač iš penktosios dalies, kurioje pasakojama Emilio ir Sophie istorija. Tiek viename, tiek kitame veikale panašiai suvokiamas moters gerumas: ji gera tuomet, kai yra anapus politikos, ir jos gerumas būtinas, norint išsaugoti kultūros ir vyro savastis. Rousseau pasisako už moters, kaip ydų ir pagundų įkūnytojos, nuolat provokuojančios vyrų paleistuvystę ir net agresiją, pašalinimą iš politinės bendruomenės. *Emilio* autorius kalba apie pagarbą motinai, auklėjančiai patriotiškus piliečius, tačiau toji pagarba nesuteikia jai jokių teisių būti lygiaverte vyro partnere politinėje ar visuomeninėje veikloje.

³⁰⁹ Džonas Lokas, *op. cit.*, p. 73.

³¹⁰ Jean Jacques Rousseau, *Emile or on Education*, in <http://www.archive.org/details/RousseausemileOrOnEducationbloom.htm>, žiūrėta 2012 02 15.

Pamokymuose žmonoms atskiras dėmesys skiriamas ištikimybei. Šios dorybės reikalaujama vien iš moterų, argumentuojant, kad moters neištikimybė ardo ne tik šeimos, bet ir visos visuomenės pamatus. Pateikiamas ir detalesnis šios minties aiškinimas: vyras, abejodamas dėl savo vaikų tėvystės, negali tinkamai jų auklėti (neturi tam teisės) ir praranda tėvišką interesą materialiai juos remti. *Prezent dla żon* nurodoma, kad vaikai, užaugę „neištikimybėje suteptose“ šeimose, kenčia ne tik nepriteklių, bet ir menkai pažįsta moralines bei dvasines vertybes. (p. 12)

XVIII a. europinės literatūros kontekste *Prezent dla żon* funkcionuoja kaip vienas iš daugelio gana tipiškos vyriškos autorystės didaktinių tekstų, skirtų moterims ar apie moteris. Pakartotiniai leidimai rodo, kad tokio pobūdžio literatūra buvo aktuali ir skaitoma. Nelygybės santuokoje klausimas Apšvietos epochoje buvo ne mažiau svarbus už tuo laiku itin populiarias liberalizmo idėjas. Manyta, kad demokratiški santykiai tarp vyro ir moters bei darnus santuokinis gyvenimas yra nesuderinami dalykai. Švietėjiškos minties paradoksas - santuoka suvokiama kaip laisva valia dviejų asmenų sudaryta sąjunga, kurios privaloma sąlyga yra subordinacija.

Kaip jau minėta, didžioji dalis Gardino spaustuvės leistų knygų buvo verstinės. Išskirtinio skaitytojų dėmesio sulaukė anglikonų vyskupo, filosofo Berkeley'aus *Informacya a cnotach y skutkach wody żywicznejey* (*Informacija apie sakų vandens vertybes ir naudą*, 1781)³¹¹ ir prancūzų teologo Nicolaso Bergierio (1715-1790) traktatas *Traktat dziejowego i dogmatycznego prawdziwej religii*³¹² (*Tikros religijos istorinis ir dogmatinis traktatas*, 1795). Norint išsiaiškinti, kokios priežastys nulėmė šių veikalų populiarumą, dera žvilgtelėti į jų turinį ir plėtojamą tematiką.

Ne vienoje Apšvietą LDK ir Lenkijos Karalystėje analizuojančioje studijoje pažymima, kad intelektualiai to meto visuomenė rodė didžiulį

³¹¹ Versta iš anglų k. *Siris: Philosophical Reflexions and Inquiries Concerning the Virtues of Tar-water, and Divers Other Subjects Connected Together and Arising from One Another*, 1744. 1781 m. pakartotas leidimas turi ir kitą pavadinimą: *Woda żywiczna na wszystkie choroby ludzkie doświadczona* (*Sakų vanduo visoms žmogaus ligoms išmėgintas*).

³¹² Versta iš prancūzų k. *Traité historique et dogmatique de la vraie religion* (1780).

susidomėjimą Vakarų Europoje populiariomis švietėjų (ypač prancūzų enciklopedistų) idėjomis. Įvairiuose sambūriuose buvo diskutuojama apie naujai pasirodžiusius švietėjų straipsnius, siūlytas ir įgyvendintas reformas, aktualias epochos temas gvildenančius veikalus. Visgi išlikusios, Gardino spaustuvėje leistos XVIII a. verstinės knygos liudija, kad daugiau skaityta ne švietėjiška enciklopedistų literatūra (nerasta nei vieno prancūzų *Enciklopedijos* vertimo į lenkų kalbą), bet vienaip ar kitaip jai oponavę Kontrapšvietos programos tekstai. Vienu iš jų buvo kelis kartus perleista Berkeley'aus *Informacya a cnotach y skutkach wody żywiczney* - neįprasto turinio ir tematikos knygelė, pristatanti plataus spektro filosofinius svarstymus (pradedant pušų sakų gydymosiomis galiomis ir baigiant Šv. Trejybės samprata). *Informacya a cnotach y skutkach wody żywiczney* galima pavadinti jatrochemijos³¹³ traktatu, aiškinančiu iki tol nežinomą sakų vandens ruošimo metodą ir pristatančiu kone stebuklingas šio gydomojo produkto savybes. Berkeley'us savo veikalė aptaria ir kitus, tiesiogiai su pagrindine (pušies sakų vandens) tema nesusijusius dalykus: Romos istoriko Suetonijaus (69-122) istorines išvalgas, neoplatonizmo pradininko Plotino (~205-~270) idėjas, olandų filosofo Wilhelmo Hombergo (1652-1715) teorines nuostatas, alkoholinių gėrimų žalą kūnui ir sielai, kosmologijos ir metafizikos klausimus. Plačiame svarstymų lauke ryškėja ir pagrindinis traktato tikslas - padėti skaitytojams išsaugoti (o praradus ir susigrąžinti) kūno ir dvasios sveikatą.

Berkeley'aus veikalas pradedamas intriguojančiu pasakojimu apie sakų vandens teikiamą naudą. Toliau paeiliui grupuojamos kontempliacijos, būtinos sielos skaidrinimui, o sunkesniais atvejais ir gydymui. Mąstymo trajektoriją patariama brėžti nuo apačios (mąstant apie krūmus, medžius) į viršų (kontempliuojant orą, ugnį, šviesą, dvasią). *Informacya a cnotach y skutkach wody żywiczney* nurodoma, kad visapusiškai sveikas žmogus gali būti tik tuomet, kai nusistovi dermė tarp jo sielos ir kūno (kitai dar vadinamo

³¹³ Jatrochemija, kitaip dar vadinama medicinine alchemija, atsirado XVI a. kaip nauja alchemijos kryptis. Jos pradininku laikomas šveicarų gydytojas ir filosofas Paracelsas (1493-1541), teigęs, kad svarbiausias alchemijos uždavinys turėtų būti vaistų gamyba.

mikrokosmoso) ir visatos (makrokosmoso) struktūrų.³¹⁴ Šią dėmę Berkeley'us prilygina trilypiam izomorfizmui. Pasak filosofo, sielos ir kūno struktūras suformuoja Dievas, ir jei jos esti tinkamai prižiūrimos, saugomos nuo žalingų įpročių ir įtakų, ilgą laiką išlieka geros formos.³¹⁵

Berkeley'ui svarbi ir krikščionybės tema. Jis atkreipia dėmesį į tai, kad krikščionybės tiesų akivaizdumą liudija ne tik jos doktrinų kilnumas, bet ir apeigų paprastumas, tiesa, tuos liudijimus geba pastebėti tik tie, kurie yra nesutepti nuodėmės, neapakinti prietarų, kurių neslegia kvailo užsispyrimo ir klaidingų įsitikinimų našta. Filosofas teigia, kad kiekvienas žmogus gali rasti begales įrodymų, jog paskutinę dieną Dievas savo vaikus prikels, tuo, esą, galima neabejoti taip, kaip neabejojama, kad drugelio lėliukė virsta plaštakė.³¹⁶ Kiek neįprasta, kad tokias mintis eskaluojantis veikalas tampa populiarus ir noriai skaitomas XVIII a. antroje pusėje - laiku, kuomet vis dažniau neigiamos Apreiškimo dogmos bei tradicijos ir vis entuziastingiau imamas šlovinti empirizmas (kaip vienintelis būdas pažinti tiesą), deizmas, ateistinė pasaulėžiūra. Manytina, kad veikalo populiarumą galėjo įtakoti kelios priežastys: rūpestis krikščioniškos dorovės nuosmukiu, abejonės, kad moralė gali būti atskirta nuo tikybos (sekant Shaftesbury'io grafo nuostata, jog doru galima būti ir netikint Dievą, neišpažįstant jokio tikėjimo) ir galiausiai transcendentinio Dievo (užgožto gamtos – bedvasio mechanizmo) ilgesys. Patrauklus Apšvietos dilemas gvildenančiam skaitytojui turėjo būti ir Berkeley'aus siūlymas gręžtis į antikos laikus, kuomet žmonės, užuot kliojęsi prietarais, visais įmanomais būdais veržėsi Dievop, nepaisydami to, kad Evangelijos šviesa jų kelio dar nebuvo nušvietusi.

Panašios priežastys galėjo lemti ir uolaus katalikybės gynėjo, enciklopedistų kritiko Bergierio veikalo *Traktat dziejowego i dogmatycznego prawdziwej religii* populiarumą. Prisdėjo ir tai, kad amžininkai, neišskiriant ir

³¹⁴ Jerzy Berkley, *Informacya a cnotach y skutkach wody żywiczney*, Grodno, 1781, p. 16-58.

³¹⁵ *Ibid.*, p. 95.

³¹⁶ *Ibid.*, p. 115.

Bergieriui oponavusių prancūzų švietėjų (Voltaire' o ar Rousseau), laikė šį teologą garbingu ir vienu iš labiausiai išprususių katalikybė apologetų.³¹⁷

Dvylikos tomų Bergierio traktatas skiriamas katalikų religijos apgynimui ir pasipriešinimui tiems, kurie diskredituoja krikščionybės tiesas ir vertybes. Žvelgdamas iš filosofinių, istorinių ir teologinių perspektyvų, autorius išsamiai aptaria, kur glūdi katalikybės stiprybė ir kaip ją derėtų saugoti. Nurodoma akylai stebėti, kad katalikybė nedegeneruotų į deizmą. Bergieris įspėja, kad deizmui būdingas nepastovumas, dėl kurio jis dažnai suka ateizmo ar agnosticizmo (neigiančio galimybę pažinti objektyvią tikrovę, dažnai sutampančio su ateizmu) keliu. Krikščionybės, kaip apreikštosios religijos, stiprybę autorius regi Dievo ir žmogaus bendrystėje. Krikščionybę raginama priimti ne kaip išorinių formų ir bedvasių formulių rinkinį, bet kaip Kristų, kuriame atsiveria triasmensio Dievo paslaptis. Anot Bergierio, krikščionybė yra amžina Kristaus meilė žmogui ir amžina žmogaus meilė Kristui.³¹⁸ Atremdamas dvasininkams metamus kaltinimus, prancūzų teologas tvirtina, kad krikščionybė, kaip ir Bažnyčia, yra žmonių organizacija, o žmonės visuose sluoksniuose ir padėtyse yra veikiami savanaudiškos, ribotos ir klaidingos savo prigimties. Ir nepaisant to, kad Šventoji Dvasia lydi Bažnyčią, kad joje gyvena Kristus, jos nariai turi daug silpnybių, kurių nesunaikina net sakramentų priėmimas.³¹⁹

Daugiausia Gardino spaustuvės leidimų sulaukusios originalios ir verstinės knygos nūdienos mokslinių tyrimų lauke funkcionuoja kaip reikšmingi XVIII a. visuomenės interesų, poreikių, o neretai ir pomėgių liudijimai. Jais remdamiesi galime kalbėti apie skaitančią, taigi kultūringą (knyga – neabejotinas kultūros atributas), demonstruojančią savo kitoniškumą ar modernumą visuomenę, suvokiančią vertybinių orientacijų, leidžiančių susisteminti įgytas žinias, prisiimtas nuostatas, elgesio normas, svarbą. Aptartų

³¹⁷ Avery Cardinal Dulles, *A History of Apologetics*, San Francisco: Ignatius Press, 2005, p. 200.

³¹⁸ Nicolas Bergier, *Traktat dziejowego i dogmatycznego prawdziwej religii z odparciem błędów, które jej rozmaitych przedstawiano wiekach*, Grodno, t. 10, 1795, p. 142.

³¹⁹ *Ibid.*, p. 56.

knygų populiarumas rodo ir dar vieną XVIII a. antros pusės LDK skaitančios visuomenės ypatybę – gebėjimą rinktis. Tai – demokratiškos visuomenės bruožas, Apšvietos išskeltas, tačiau pradėtas įteisinti kiek vėliau jai oponavusios Kontrapšvietos. Kita vertus, daugkartinė pasirinktų knygų leidyba leidžia kalbėti apie LDK visuomenės praktikuotą *intensyvųjį* skaitymą (tokį, kai tas pats tekstas skaitomas daug kartų). *Intensyvaus* ir *ekstensyvaus* (kai skaitoma greitai ir kuo daugiau) skaitymo sąvokas plačiau išplėtojo XVIII a. prancūzų kultūros epizodus tyrinėjęs Harvardo profesorius Robertas Darntonas. Savo knygoje *Didžiosios kačių skerdynės ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*³²⁰ autorius kalba apie XVIII a. pabaigoje vykusią *skaitymo revoliuciją* – fenomeną, kai visi (net moterys ir vaikai) pradėjo skaityti. Tokio visuotinio skaitymo apogėjus sietas su vokiškuoju *Leselust* (*skaitymo džiaugsmu*), vartotojiškos visuomenės laikytu liguistu užsiėmimu, manija ar apsidimu.³²¹ Darntonas mano, kad vadinamą skaitymo revoliuciją sukėlė būtent ekstensyvaus skaitymo proveržis, kuomet skirtingo pobūdžio knygos „ryte rytos“, ne tiek kreipiant dėmesį į jų turinį, kiek į perskaitytų puslapių skaičių.³²² Vertinant XVIII a. antros pusės Gardino spaustuvės leidinius, tenka grįžti prie jau išsakytos minties, kad Apšvietai išibėgėjus, LDK skaitanti visuomenė (Gardine spausdintos knygos pasiekdavo skirtingus LDK regionus) dažniau praktikavo intensyvųjį skaitymą, Vakarų Europoje sparčiai keičiamą ekstensyviuoju. Galima daryti prielaidą, kad intensyvaus skaitymo įprotis buvo susijęs su daugeliui įprastu kartotiniu religinių tekstų skaitymu.

Kalbos ir pamokslai. Gardine spausdinti ir čia gyvenusių ar kuriam laikui atvykusių LDK Vyriausiojo Tribunolo maršalkų, Seimo deputatų, pamokslininkų pranešimai ir kalbos. Remiantis *Drukarze dawnej Polski* duomenimis, vienas iš pirmųjų Gardino spaustuvėje leistų veikalų buvo Lietuvos vyriausiosios mokyklos profesoriaus, žymaus LDK pamokslininko

³²⁰ Robert Darnton, *Didžiosios kačių skerdynės ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*, iš anglų k. vertė Osvaldas Aleksa, Vilnius: Baltos lankos, 2002.

³²¹ Lynne Tatlock, “Introduction: The Book Trade and ‘Reading Nation’ in the Long Nineteenth Century”, in: *Publishing Culture and the ‘Reading Nation’: German Book History in the Long Nineteenth Century*, New York: Camden House, 2010, p. 6.

³²² Robert Darnton, *op. cit.*, p. 240-259.

Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus (1744–1803) 1775 m. pamokslas dedikuotas „Šviesiausiajam Tribunolui“³²³. Po metų išleista Mikalojaus Tado Lopacinskio (1715–1778), LDK Vyriausiojo Tribunolo maršalkos, įtakingo, palaikiusio artimus ryšius su karaliumi Stanislovu Augustu³²⁴ veikėjo kalba. Trumpai aptarsime šį tyrinėtojų akiratin nepakliuvusį tekstą.

1776 m. išleistoje Lopacinskio kalboje iš pradžių deklaruojama tradicinė pasaulio valdžios hierarchija. Ji pradeda nuo Dievo - Pasaulio Kūrėjo, Globėjo ir Viešpaties, toliau minimi Jo vietininkai žemėje – karaliai, tvarkantys visus žemiškus reikalus bei sprendžiantys mirtingųjų likimus:

Yra Dievas, teisingiausias paslapčių mūsų tyrėjas ir vienintelis žmogiškų kančių liudininkas. [...] Yra gerasis karalius – duok, Dieve, ilgaamžio viešpatavimo mūsų Šviesiausiajam Stanislovui Augustui.³²⁵

Įvardinta ir ne ką menkesnės svarbos „piliečių visuomenė“, užimanti ne pasyvaus stebėtojo, bet reiklaus vertintojo ir teisėjo pozicijas: „Yra pagaliau ir piliečių visuomenė – įžvalgios ir budrios akys mūsų bičiulių, kuriems visi darbai, šalies valdžios sumanomi, negali likt nematomi“³²⁶. Dėmesys skiriamas ir asmens ryšiams su bendruomene bei valstybe: „Ar nuopelnai galimi tik pas Dievą, ar, mylėdami ir garbindami karalių ir tėvynę, jų neužsitarnaujame, ar tuo nenusipelnome mūsų piliečių pagarbos“³²⁷. Apskritai konfesinės pakraipos dogmatika, įvairūs religiniai įsitikinimai tampa ne tiek svarbūs, kiek bendras švietėjiškas pamaldumas, klausant sąžinės balso, vadovaujantis etiniais principais:

Savo dorybes ir gerus darbus turime labiau gerbti nei didžiausius apdovanojimus, brangiausią turtą ar garsų vardą; juk pats žmogus,

³²³ *Drukarze dawnej Polski, op. cit.*, p. 102.

³²⁴ *Polski słownik biograficzny*, t. 18, *op.cit.*, p. 401.

³²⁵ Mikołaj Thadeusz Łopaciński, *Mowa J.W. Im. P. Mikołaja Thadeusza Łopacińskiego Marszałka Trybunału Głównego y Pisarza Wielkiego W.X.Lit. miana. Żegnając Trybunał przy limicie kadencyi Ruskiej*, Grodno, 1776, p. 15, НББ, ОФХ-40.

³²⁶ *Ibid.*, p. 12.

³²⁷ *Ibid.*, p. 11.

gerai pagalvojęs, suvokia, kad tiesa ir dorybė esti tolimos nuo visų privilegijų ir malonumų.³²⁸

Net ir kritiniu momentu (praradus savarankiškumą) vienintelė sąlyga išlaikyti savo autonomiškumą ir tuo pačiu garbę – būti doram: „Laisvai lenkų tautai, gyvenančiai engiamoje savo tėvynėje, viskas yra leista, tik dėl jų pačios garbės nedorai būti uždrausta“³²⁹.

Tais pačiais 1776 m.³³⁰ Gardino spaustuvė išleidžia to meto visuomenei gerai žinomo publicisto, Gardino teisėjo Jono Kżyvkovskio (apie 1752–1814³³¹) svarstymus *Myśl Obywatela nad tym: Jeśli ma bydź u nas Sukcessya lub Elekcyja Tronu?* (*Piliečio mintijimas apie tai, ar mūsųose sostas turi būti paveldimas ar renkamas*). Čia kontempliuojama buvimo doru prielaida skatina žvelgti į priekį, o ne atgal, o jei atgal, kaip sektinas pavyzdys prisimenama garbinga istorija, protėvių narsa bei jų žygiai:

Dar karštas kraujas mumyse neataušo ir dorybės mūsų protėvių didžiųjų, kurie ištikimai Jogailaičių namus sergėjo, pasimiršti nespėjo. Liko ir mumyse dalelė tos genties kraujo. [...] Ir jeigu mes savo seną Lenkijos istoriją atminsime, tai dar liks vietos ir geroms mintims, ir darbui.³³²

Istorinė nostalgija, praeities prisiminimas turėjo išbudinti nacionalinę savigarbą bei moralinį solidarumą, siekta ieškoti naujos terpės sąmoningumo formavimui, iškeliant garbingas tautos istorijos patirtis. Tačiau sykiu tuose pačiuose tekstuose, deklaruojančiuose nepretenzingą pasitikėjimą praeitimi, ima ryškėti ir abejonės adoruojamam istoriniam pasakojimui:

³²⁸ *Ibid.*, p. 10.

³²⁹ *Ibid.*, p. 12.

³³⁰ 1791 m. Kżyvkovskio kalbą perleido Varšuvoje įsikūrusi Petro Zavadskio spaustuvė.

³³¹ *Polski słownik biograficzny* (t. 15, p. 581) nurodo tik apytikrias šio veikėjo gimimo ir mirties datas.

³³² Jan Krzywkowski, *Myśl Obywatela nad tym: Jeśli ma bydź u nas Sukcessya lub Elekcyja Tronu?*, Grodno, 1776, p. 15, ЦНБ, f. 26.

Nukreipkime gi pagaliau akis nuo tų kraupių mūsų piliečiams istorijos vaizdų, juk mūsų kraštas ir taip yra didžiai pažemintas, nuskurdęs ir silpnas. Tai kiekvienas regi ir regėdamas didžiai dejuoja.³³³

Aktuali tampa ir saviidentifikacijos problema. Mėginama gretinti dvasinio ir materialaus gyvenimo formas su panašiomis kitų tautų savastimis. Kžyvkovskio kalboje, pateikiant Austrijos, Vengrijos, Čekijos, Nyderlandų politinio bei ekonominio gyvenimo pavyzdžius, vardijamos savo krašto blogybės ir iškeliami kitų kraštų akivaizdūs privalumai. Paskata plėsti akiratį, stengiantis sukaupti kuo daugiau informacijos apie esančius šalia ir svetur, įgalina kritiškai lyginti bei naujai apmąstyti savo turimas ir prarastas vertybes.

Dar vienas 1776 m. Gardine publikuotas leidinys yra Kazimiero Koščialkovskio³³⁴ kalba Gardino Tribunole. Šiame pasisakyme nurodomos būtinos teisėjų priedermės, aktualizuojamos esančios blogybės. Kalbama apie dalykus, turinčius orientuoti į radikalų senos sistemos pertvarkymą, sąžiningą, taip pat ir naudingą veiklą:

Teisėjas įsitikinęs, kad bedieviškų minčių tinkamas įtaigumas klausantiems esti teisėjavimo svarbiausias tikslas. Tačiau taip manyti nedera. Nusizengimai, kuriems apginti pasitelkiama klastinga gražbylystė bei mūsų krašte plačiai pasklidęs tuščiažodžiavimas, dažnai taip ir lieka neišaiškinti, o jų kaltininkai – nenubausti.³³⁵

³³³ *Ibid.*, p. 5.

³³⁴ Gimimo ir mirties datos šaltiniuose tiksliai nėra nurodomos, fiksuojami tik metai, kuomet jis buvo Seimo nariu ir Vyriausiojo Tribunolo patarėju (plačiau žr. *Polski słownik biograficzny*, t. 18, p. 101).

³³⁵ Kazimierz Kościółkowski, *Mowa przy limicie trybunału w Grodnie JW. JP. Kazimierza Kościółkowskiego Deputata Wilkomirskiego miana w czasie iego delegacyi od Trybunału W.X Lit. z rekognicyą do N.Pana z wielką odprawioney zaletę*, Grodno, 1776, p. 35, НББ, ОФХ-14.

Savo veikale autorius mini ir tuo laiku vykusį kultūrinį bei ekonominį Gardino sustiprėjimą. Pasitelkęs vaizdingus palyginimus, jis iškelia žmogaus, gebančio savarankiškai mąstyti ir veikti, vertę:

Baigiu savo žodį, tardamas: laimingi valdovai, kurių garsumo, žvilgesio spinduliai, panašūs į paties Gardino puikybę, taip aiškiai suspindo! Laimingi piliečiai, kurie likimus savo taip įžvalgiai patikėjo vertoms to asmenybėms!³³⁶

Estreicherio *Bibliografija polska* duomenimis³³⁷, 1778 m. Gardino spaustuvė išleidžia dar vieną (pirmasis išspausdintas 1775 m.) tais pačiais metais Karpavičiaus sakytą pamokslą³³⁸. Prieš dvejus metus Koščialkovskio ir Lopacinskio kalbose kelti dalykai akcentuojami ir Karpavičiaus tekste: svarstoma apie teismų teisingumą („Teisingumas šalies teismuose yra toks ypatingas dalykas, kad apie jį neįmanoma per daug kalbėti, nes jis daro esminę įtaką tėvynės gerovei ir atneša tikrą laimę piliečiams [...]“³³⁹), mėginant pateikti kuo tikslesnę protingos laisvės apibrėžtį, keliami švietimo, doros, tinkamų papročių puoselėjimo svarba („Tautos laisvė be švietimo – tai pavojingas kalavijas, kuris [anksčiau ar vėliau] perskros pačios tėvynės vidurius. [...] Kadaisė mūsų tėvynė mėgavosi tokia protinga laisve, kadaisė buvo tokie laimingi tautai laikai, kai vien teisė valdė mus, kai dora buvo laisvės pagrindas, kai nepriekaištingi papročiai buvo saldžiosios laisvės atrama [...]“³⁴⁰). Kaip ir kituose Karpavičiaus pamoksluose, aktualizuojant istorinę atmintį, sektiniais

³³⁶ *Ibid.*, p. 3.

³³⁷ Karol Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 9, *op. cit.*, p. 466.

³³⁸ Analizuojant pamokslą, remtasi Kristinos Mačiulytės vertimu, žr: Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, pradedant LDK Vyriausiąjį Tribunolą [sakytas] 1778 [m.] gegužės 1 dieną Gardine, prieš paskiriant [maršalkos] lazdą prakilniajam JM ponui grafiui Mykolui Rokickiui, Minsko kaštelionui, Šv. Stan[islovo] ord[ino] kav[alieriui] [Apie protingą tautos laisvę ir tikrąjį kilmingumą]“, in: *Rinktiniai pamokslai*, sudarė, iš lenkų k. vertė Kristina Mačiulytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 252–264.

³³⁹ *Ibid.*, p. 255.

³⁴⁰ *Ibid.*, p. 258.

pavyzdžiais laikomi garbingos praeities epizodai bei literatūriniai siužetai (perimti daugiausia iš Antikos ir Šventojo Rašto)³⁴¹:

O maloni, protinga, paklūstanti įstatymui šalių laisve, kokiais darbais ir nuopelnais tave įtvirtino šlovingos tautos protėviai! Tautos laisvė visuomet buvo taurių ir dorybingų širdžių tikslas, tautų laisvė buvo vadinama teisingumo ir teisės dukra, dora ir įstatymais pagrįsta laisvė visuomet buvo mokslinių išradimų, menų ir visokių naudingiausių amatų motina; protinga tautos laisvė, derinama su [valstybine] valdžia ir skrupulingu įstatymų laikymusi, visuomet duodavo amžiais lauktus didvyrius. Laisvė skatino romėnų drąsos ir kilnumo stebuklus, laisvė pažadino anuos nuostabą keliančius graikų vyrus: Aristidus, Solonus, Likurgus, Fokionus.³⁴²

Istorijos mokslas, kadaise buvęs tik dalis retorikos, skirtos didingam karaliaus šlovinimui, pradedamas suvokti kaip mokslas apie žmogų ir jo elgseną amžių tėkmėje. Tokia suvoktis suponuoja ne tik adoracinį, bet ir kritišką požiūrį į šlovintą praeitį. Antrindamas Kžyvkovskiui, dabarties negeroves Karpavičius traktuoja kaip istorinių klaidų padarinius:

Tačiau veltui būtume šaukęsi tų laikų [tada], kai sugadinti papročiai parodė mums kitokio pavidalo laisvę, kuri pastūmėjo mus į pražūtį ir dėl kurios iki šiolei dar tebedūsauja kai kurie mažai apsišvietę piliečiai! Prisiminkim ne tokius tolimus amžius, kai lengvabūdiškos ramybės letargas užliūliavo mus greitesnei pražūčiai, bet jie ir dabar prisimenami kaip didžiausio laisvės klestėjimo [laikai]!³⁴³

³⁴¹ Plačiau apie tai žr. Kristina Mačiulytė, „Religinė ir pilietinė tapatybė LDK Apšvietos pamoksluose“, *op. cit.*, p. 104.

³⁴² Mykolas Pranciškus Karpavičius, *op. cit.*, p. 255-256.

³⁴³ *Ibid.*, p. 258-259.

Tyzenhauzo laikais veikusioje Gardino spaustuvėje buvo išleista ir daugiau dėmesio vertų tekstų. Publikuotos literatūros tematika, jos įvairumas bylojo apie kintančius visuomenės poreikius, glaudžiai susijusius su XVIII a. antroje pusėje prasidėjusiais modernizacijos procesais. Pastarieji subrandino naujas visuomenės grupes, vienijamas ne kilmės, tęstinumo, specifinių teisių ar privilegijų, bet bendrų interesų, patirčių ir raiškos būdų.

Periodika. Naujos XVIII a. antros pusės LDK ekonominės, politinės realijos kūrė naują refleksijų lauką. Skirtinguose visuomenės sluoksniuose dar gyvavo požiūris, leidžiantis nekeisti senosios tvarkos ir tradicinės mąstysenos, tačiau kartu augo pastangos, įgalinusios kritiškai vertinti esamą padėtį. Tokių vertinimų liudijimai įamžinti toliau aptariamuose to meto periodiniuose leidiniuose.

Ne vienas Apšvietos epochos peripetijas analizavęs tyrėjas³⁴⁴ pažymi, kad XVIII a. antroje pusėje visoje Europoje ženkliai suintensyvėjo įvairių periodinių leidinių spausdinimas. Išaugo ne tik jų skaičius, bet pasikeitė ir pats formatas, turinys, kas liudijo kitokios skaitytojų auditorijos formavimąsi. Tuomet jau ne tik mokslininkai reprezentavo raštingumą puoselėjančią bei vertinančią publiką - eilinis skaitytojas tapo pagrindiniu periodinių leidinių pirkėju, prie kurio poreikių įžvalgūs leidėjai ir ėmė derintis.

Tepraėjus vos keliems mėnesiams po to, kai buvo įsteigta Gardino spaustuvė, Tyzenhauzo iniciatyva imtas leisti laikraštis *Gazeta Grodzieńska* (*Gardino laikraštis*). Šis periodinis leidinys pasirodydavo kiekvieną savaitę ir ėjo iki 1783 m. Iš viso buvo išleista apie 400 numerių³⁴⁵. Tyzenhauzas *Gazeta Grodzieńska* leidybą organizavo negavęs karališkosios privilegijos, turėjusios garantuoti leidybos teisę. Ji buvo suteikta tik Vilniuje spausdinamam

³⁴⁴ Jeremy Black, *Eighteenth-Century Europe*, New York: St. Martin's Press, 1999; Jeremy Black, *The English Press in the Eighteenth Century*, *op. cit.*; Elizabeth Lewisohn Eisenstein, *The printing revolution in early modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999; Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob, *op. cit.*, Danuta Hombek, *Prasa i czasopisma polskie XVIII wieku w perspektywie bibliologicznej*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych "Universitas", 2001; Ulrich Im Hof, *op. cit.*

³⁴⁵ Beveik visuose *Gazeta Grodzieńska* numeriuose nurodyta, kad laikraštį leido Sobolewskis (vardas nežinomas) Tyzenhauzo lėšomis.

laikraščiu *Kuryer Litewski (Lietuvos kurjeris)*³⁴⁶. Pastarojo leidinio didžiąją dalį užėmė įvairūs teismo skelbimai (duodantys leidėjams geras pajamas) bei surinktos žinios iš kitų laikraščių. Taigi Tyzenhauzas naujo laikraščio *Gazeta Grodzieńska* leidimą inicijavo kaip savotišką atsvarą gana nuobodžiai kompiliacijai. Pradėti publikuoti straipsniai apie baletą, teatrą, kitų šalių kultūrą, politiką, istoriją, spausdintos Gardino piliečių kalbos ir kt.³⁴⁷ Apskritai įvairios periodikos skaitymas, jos populiarumas XVIII a. antroje pusėje suponavo naują žmonių suvokimą – vis dažniau pripažinta, kad „gyvenimai teka lygiagrečiai su kitų gyvenimais vientisame laiko sraute, kuris matuojamas laikrodžiais ir kalendoriais, o ne pagal santykį su išgelbėjimu ar pomirtiniu gyvenimu“³⁴⁸. Lemtingus *šventosios istorijos* momentus pakeitė pasaulietinė linijinė periodizacija. Būtent dabar ėmė ryškėti naujas asmenybės tipas: nenuolaidus ir bet kokią valdžią įtariai vertinantis individas, labiau besirūpinantis savo asmenybės savitumu ir materialia pažanga nei tradicijos išsaugojimu, reiklus sau ir kitiems, romanų, laikraščių, slaptų rankraščių skaitytojas³⁴⁹.

Tuo metu didelis dėmesys skirtas ir kalendorių, visuomenei suprantamiau ir glausčiau perteikusių aktualiausias politines, ekonomines, kultūrinės žinias, leidybai. Pakeisdami pranašysčių almanachus³⁵⁰, XVII a. Vakarų Europos kraštuose pasirodė pirmieji politiniai ir geneologiniai kalendoriai, kiek vėliau filosofiniai bei literatūriniai. XVIII a. paskutiniaisiais dešimtmečiais jų įvairovė ir skaičius dar labiau išaugo. Vien Lenkijoje įvairiausios tematikos kalendorių spausdinta per kelias dešimtis. Daugiausia jie leisti Varšuvoje, Krokuvoje, Poznanėje, Torunėje, Liubline, Kališe (kalendorių titulinuose puslapiuose nurodytos jėzuitų, pijorų, karmelitų spaustuvės).

³⁴⁶ *Kuryer Litewski* (kai kuriuose šaltiniuose rašoma ir *Kurier Litewski*) laikomas pirmuoju Lietuvos laikraščiu. Šį savaitinį leidinį kartu su trimis jo priedais: „Uprzywilejowane Wiadomości“ („Privilegijuotos žinios“), „Wiadomości Literackie“ („Literatūros žinios“) ir „Supplement do Gazet Wileńskich“ („Priedas prie Vilniaus laikraščių“) nuo 1760 iki 1763 m. Vilniuje leido ir redagavo Pranciškus Paprockis (1723-1805).

³⁴⁷ *Gazeta Grodzieńska*, wyd. Sobolewski, nakł. Antoniego Tyzenhauza, Grodno: Druk. JKMci, 1775-1783.

³⁴⁸ Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob, *op.cit.*, p. 61.

³⁴⁹ *Ibid.*, p. 47.

³⁵⁰ Nuo XVI a. antros pusės itin populiarūs buvo Prancūzijoje leisti Nostradamio almanachai.

LDK politinių kalendorių leidyba taip pat pradėta XVII a.³⁵¹. Parašyti lenkų kalba, jie rengti sekant Europoje vis populiarėjančiais leidiniais. Tai buvo pavieniai, dažniausiai iš Lenkijos atvežti egzemplioriai. Tik nuo XVIII a. LDK prasidėjo sistemingas kalendorių leidimas. Nuo 1735 m. juos rengė ir Vilniaus akademijos spaustuvėje leido žymus jėzuitų istorikas, literatas Jonas Pašakauskis (1684-1757). Buvo išspausdinti: *Kalendarz polityczny na rok pański 1737 (Politinis kalendorius 1737 Viešpaties metams)*, *Kalendarz polityczny y historyczny na rok pański 1738 (Politinis ir istorinis kalendorius 1738 Viešpaties metams)*, *Kalendarz historyczny y polityczny na rok pański 1739 (Istorinis ir politinis kalendorius 1739 Viešpaties metams)*. Iš viso Vilniaus akademijos spaustuvė išleido 19 Pašakausko kalendorių³⁵². Jau pirmuosiuose jų numeriuose buvo nurodyta, kad, pritariant Apšvietos amžiaus nuostatoms, mėgėjiškai nebeaiškinama astrologija, įvairios pranašystės bei dangaus kūnų konsteliacijos įtaka žmogaus likimui. Kaip spėja Pašakausko gyvenimą ir veiklą tyrinėjęs Petras Juknevičius, tikriausiai tokie koteroriški tvirtinimai bus sukėlę oponentų pyktį, pasireiškusį vos išleistų kalendorių naikinimu.³⁵³ Tematiniu aspektu Pašakausko rengti kalendoriai buvo gana įvairiopi. Štai 1737 m. išspausdinto kalendoriaus pirmoji dalis skirta atskiroms Šventojo Rašto ir Lietuvos istorijos temoms. Teigiama, kad „pirmasis pasaulio istorijos periodas, trukęs 1656 metus, prasidėjo jo sukūrimu ir baigėsi pasauliniu tvanu“, kad „nuo pasaulio sukūrimo iki Kristaus gimimo praėjo 4000 metų“³⁵⁴. Iš istorinių įvykių paminėti: Liublino unija, Vilniaus akademijos įkūrimas, turkų sutriuškinimas prie Vienos ir Stanislovo Augusto išrinkimas ATR valdovu. Antrame pirmosios dalies skyrelyje išvardyti Romos katalikų bažnyčios suvažiavimai, trečiame – bažnytinės erezijos, ketvirtame – vienuolių ordinais ir jų įkūrimo datos, penktame skyriuje pateiktas Lenkijos karalių ir

³⁵¹ LDK jau nuo XV amžiaus buvo platinami lotyniški kalendoriai.

³⁵² *Polski słownik biograficzny*, t. 27, *op. cit.*, p. 704–707.

³⁵³ Petras Juknevičius, „Garsus jėzuitas Jonas Pašakauskis“, in: *Jais garsus Daugyvenės kraštas*, Panevėžys: Daugyvenės kultūros istorijos muziejus - draustinis, 2008, p. 4-9.

³⁵⁴ *Kalendarz polityczny na rok pański 1737*, w Wilnie: w drukarni J.K.M. i Akademickiey Soc. Jesu, 1736, p. 34.

Lietuvos didžiųjų kunigaikščių sąrašas, prasidedantis nuo legendinio Lecho³⁵⁵. Antroje kalendoriaus dalyje publikuota bendriausia informacija apie Respubliką ir didžiąsias Europos valstybes.

1738 m. kalendoriuje pakartotos tos pačios religinės ir istorinės žinios.

Rengdamas *Kalendarz historyczny y polityczny na rok pański 1739*, Pašakauskis įtraukė naują istorinę dalį „Historia uniwersalna od stworzenia Świata do narodzenia Chrystusa“ („Visuotinė istorija nuo pasaulio sukūrimo iki Kristaus gimimo“). Čia dėmesį patraukia savita pasaulinės istorijos periodizacija:

Kaip savaitė turi 7 dienas, taip ir pasaulio istoriją patogiausia dalyti į 7 stadijas (stades mundi). Pasaulio istorijos suskirstymas į atskiras stadijas padeda geriau ją įsiminti. Čia trumpai aprašysime šešias stadijas, o septintoji šiuo metu tęsiasi.³⁵⁶

Tokia periodizacija rodo, kad XVIII a. pirmoje pusėje scholastiniai principai dar buvo gajūs (istorikas Algirdas Šidlauskas rašo, kad šiuo atveju Pašakauskis žengė atgal į viduramžius)³⁵⁷. Pasak kalendoriaus leidėjo, pasaulis buvęs sukurtas spalio 28 dieną, 4000 metų prieš Kristaus gimimą. Pirmoji stadija trukusi 1656 metus: nuo pasaulio sukūrimo iki tvano; antroji tęsėsi 426 metus: nuo Nojaus išlipimo iš arkos iki Abraomo laikų; trečioji – 430 metų: nuo Abraomo iki izraelitų išėjimo iš Egipto; ketvirtoji – 480 metų: nuo izraelitų išėjimo iš Egipto iki Saliamono šventyklos pamatų statybos; penktoji – 776 metus: nuo Saliamono šventyklos pamatų statybos iki Babilono nelaisvės, ir pagaliau šeštoji stadija trukusi 531 metus: nuo Babilono nelaisvės iki Kristaus gimimo. Septintoji stadija – tai laikotarpis nuo Kristaus gimimo iki kalendoriaus autoriaus dienų.

³⁵⁵ Lechas – legendinis lenkų protėvis, Lenkijos (poetiškai vadinamos Lechija) ikūrėjas.

³⁵⁶ *Kalendarz historyczny y polityczny na rok pański 1739*, w Wilnie: w drukarni J.K.M. i Akademickiey Soc. Jesu, 1738, p. 21.

³⁵⁷ Algirdas Šidlauskas, *Istorija Vilniaus universitete XVI a. pabaigoje – XIX a. pradžioje*, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 62–64, p. 124.

1740-aisiais minint jėzuitų ordino 200 metų jubiliejų, Pašakauskis išleido *Kalendarz jezuicki większy na rok przestępny 1740 (Didesnysis jėzuitų kalendorius keliamiems 1740 metams)* ir *Kalendarz mniejszy jezuicki Prowincyi litewskiej na rok pański 1740 (Mažesnysis Lietuvos jėzuitų provincijos kalendorius 1740 Viešpaties metams)*. Jis taip pat parengė *Kalendarz prześwietnych dam na rok pański 1741 (Šviesiausiųjų damų kalendorius 1741 Viešpaties metams)*, kur prie kiekvienos mėnesio dienos nurodytos žymiausios savo kilme, pamaldumu ir stebuklais moterys.

Po Pašakauskio Vilniuje kalendorių leidimą tęsė istorikas, vadinamas Lietuvos periodinės spaudos pradininku³⁵⁸ Pranciškus Paprockis. Apie 1757 m. pasirodęs jo *Kalendarzyk polityczny (Politinis kalendorėlis)*, ta antrašte ėjo iki 1767 m., vėliau (nuo 1768 m. iki 1795 m.) - *Kalendarz Wileński (Vilniaus kalendorius)* pavadinimu.

Paskutiniaisiais XVIII a. dešimtmečiais LDK antrąja sostine tituluotame Gardine, Tyzenhauzo įsteigtoje spaustuvėje leistas *Kalendarz Grodzieński (Gardino kalendorius)*. Spausdintas iki 1781 m., kalendorius savo forma ir turiniu priminė *Kalendarz Wileński*. Dėl šio panašumo *Kalendarz Grodzieński* bus aptartas paraleliai su Vilniuje leistu kalendoriumi, fiksuojant tiek analogiškus šių leidinių bruožus, tiek lyginant išryškėjusias skirtynes.

Pasekus spaudos istoriją bei raidą, matyti, jog kalendoriai buvo vieni iš pirmųjų spausdintų periodinių leidinių, skirtų plačiajai visuomenei. Formos aspektu senuosius kalendorius galima būtų apibūdinti kaip tam tikrą pereinamąją grandį tarp knygos ir kitų spaudos leidinių rūšių, pavyzdžiui,

³⁵⁸ Be Vilniuje spaudai rengiamų kalendorių ir savaitinio laikraščio *Kuryer Litewski*, Paprockis rūpinosi ir kitų veikalų leidyba. 1754 m. Varšuvoje išėjo Paprockio sudaryta Europos istorijos kompiliacija *Europa z części świata nayprzednieysza (Svarbiausioji iš visų pasaulio kraštų Europa)*. 1760 m. Vilniaus akademijos spaustuvėje išleista jo parengta Alberto Kojalavičiaus-Vijūko istorijos santrauka *Domowe wiadomości o Wielkim Xięstwie Litewskim z przyłączeniem historyj tegoż narodu (Namų žinios apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją su pridėta tos pačios tautos istorija)*. Minėtini ir kiti Paprockio parengti ir išleisti veikalai: *Wiadomości o Xięstwie Kurlandzkim y Semigalskim z różnych dzieiopisów zebrana (Žinios apie Kuršo ir Žiemgalos Kunigaikštiją, iš įvairių istorikų surinktos, 1759)*, *Dzieje pretendentów Korony Angielskiej (Pretendentų į Anglijos Karūną istorija, 1758)*. Plačiau apie Paprockio parengtus leidinius žr.: Marija Ivanovič, „XVIII amžius Lietuvos lenkiškų knygų bibliografės akimis“, *Senoji Lietuvos literatūra* kn. 23, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, p. 117.

laikraščių. Kalendoriuose, taip pat kaip ir knygose, yra titulinis puslapis, kuriame publikuota informacija apie leidinį (laikraščiuose ji spausdinta pirmojo puslapio viršuje). Tyrimui pasirinktuose *Kalendarz Grodzieński* ir *Kalendarz Wileński* titulinuose puslapiuose nurodomas leidinio pavadinimas, leidimo metai, spaustuvė. Įrašyti ir leidinių sudarytojai: Vilniaus kalendoriuje – minėtasis Paprockis, o Gardino – mokytojas, jėzuitas Karolis Malinowskis (1741-?). Palyginus šiuos kalendorius su tuo pat metu leistais, gana populiariais ūkiniais kalendoriais³⁵⁹ (juose spausdinti straipsneliai apie ūkį, liaudies mediciną, publikuoti įvairiausi patarimai iš veterinarijos, miškininkystės, bitininkystės sričių), matyti, jog tiek savo formatu (apytikriai 7 × 10 cm.), apimtimi (dažnai virš 100 psl.), tiek medžiagos pateikimo tvarka bei pačia tematika aptariami rinkiniai labiau priminė maldaknygių knygeles nei periodinius leidinius. Veikiausiai neatsitiktinai kalendoriai panašėjo į maldaknyges - juk didžioji skaitančios LDK visuomenės dalis gerai pažinojo maldaknygių tekstus, vienokį ar kitokį jų išdėstymą. Šitoks visuomenei pažįstamas informacijos pateikimas turėjo sąlygoti didesnę periodinių leidinių pardavimą ir sykiu skatinti raštingumo plėtrą.

Nėra tiksliai žinoma, kiek kiekvienais metais išeidavo Vilniaus ir Gardino kalendorių. Sudarytojai kasmet leidimo tiražus derindavo su spaustuvininkais, tad per metus išleidžiamų egzempliorių skaičius dažnai keisdavosi.

Abiejų kalendorių pirmieji puslapiai buvo skiriami konkrečių metų mėnesiams ir dienoms surašyti. Dažniausiai šią kalendorių dalį sudarydavo dvylika lentelių, kiekviena iš jų spausdinta atskirame puslapyje. Laiko skaičiavimas teiktas pagal naująjį *Grigaliaus kalendorių*³⁶⁰. Kiekvienų metų

³⁵⁹ Tiek Gardine, tiek Vilniuje paskutiniaisiais XVIII a. dešimtmečiais (sunku nustatyti tikslus jų leidimo metus, nes ne visų metų egzemplioriai yra išlikę) buvo leidžiami laikraščius primenantys vadinamieji ūkiniai kalendoriai: *Kalendarz Gospodarski (Ūkio kalendorius)* – Gardine ir *Kalendarz Rolniczy i Gospodarski (Žemdirbystės ir ūkio kalendorius)* – Vilniuje.

³⁶⁰ Naujasis *Grigaliaus kalendorius* buvo pavadintas senojo *Julijaus kalendoriaus* reformatoriaus, popiežiaus Grigaliaus XIII (1572-1585) garbei. Nepaisant naujojo kalendoriaus paprastumo ir tikslumo, bendraeuropietiška laiko skaičiavimo reforma nekatalikiškose šalyse vyko sunkiai – naujasis kalendorius išsyk galėjo būti įvestas tik katalikų bažnyčioje, kitais atvejais jam turėjo pritarti valstybių valdžios. Neretai naujojo kalendoriaus pristatymas būdavo priimamas kaip viena iš priemonių kovai su reformacija, tad

Vilniaus ir Gardino kalendoriuose publikuoti keliamų švenčių sąrašai, įvairiuose dvaruose numatomų puotų datos, nurodytas laikas, kuomet leidžiasi ir teka saulė, žymėtos mėnulio fazės.

Kalendarz Grodzieński skaitytojams pateikdavo išsamią, su gausiomis nuorodomis informaciją (savotiškas geneologinių medžių³⁶¹ formas) apie svečių kraštų karalius, karalienes, jų palikuonis, garsiausius monarchus, publikuotos būtos ir nebūtos jų gyvenimo istorijos, dažniausiai perspausdintos iš kitų periodinių leidinių ar kalendorių sudarytojui pristatytos anoniminių autorių³⁶². 1781 m. sudarytame 1782-ųjų *Kalendarz Grodzieński*³⁶³ kone pusė leidinio užima pasakojimai apie įvairiausius pasaulio kraštus: Ameriką, Angliją, Čekiją, Daniją, Ispaniją, Italiją, Kurliandiją, Lenkiją, Malta, Olandiją, Portugaliją, Prancūziją, Prūsiją, Rusiją, Švediją, Šveicariją, Turkiją, Vokietiją ir kitus. Nepaisant to, kad tos žinios atspindėjo ne itin objektyvų aprašomų šalių vaizdą, jos buvo itin spalvingos, sudėliotos į įdomius siužetinius pasakojimus, oponuojančius fragmentiškam požiūriui į supantį pasaulį. 1779-ųjų *Kalendarz Grodzieński* straipsnelyje apie Bavarijos elektoriaus rinkimus nėra jokių faktinių duomenų – vardų, titulų, tikslios įvykių vietos ar laiko. Kuriant intrigą, pasakojama apie elektoriaus mirties priežastis, atskleidžiamos

ne vienoje šalyje jis buvo ignoruojamas ar ginčijamas. Dideliu išbandymu reformos vykdymas tapo ir ATR. 1584-1589 m. neramumai dėl naujojo kalendoriaus kilo liuteroniškoje Rygoje, tuomet priklausiusioje ATR, taip pat 1583-1585 m. prieš jį protestavo Lvovo, o 1584-1586 m. Vilniaus stačiatikiai. Protestantai galiausiai su juo susitaikė, tačiau stačiatikiai išsikovojo teisę laikytis senojo kalendoriaus. Dalinis *Grigaliaus kalendoriaus* priėmimas dar kartą patvirtino ATR konfesinę tautinę specifiką, sukėlė nemažai gyvenimiškų nepatogumų (pvz., katalikai dažnai skųsdavosi, kad dirbama per katalikiškas šventes).

Daugiau nei 100 metų skirtingose LDK dalyse galiojo abu kalendoriai: tiek senasis *Julijaus*, tiek naujasis *Grigaliaus*. Nepaisant to, kad *Grigaliaus kalendorius* LDK buvo įvestas 1586 m., nuo 1800 m. carinės Rusijos valdomoje Lietuvos dalyje vėl buvo grįžta prie *Julijaus kalendoriaus*, o Užnemunėje liko galioti patikslintas *Grigaliaus kalendorius*.

³⁶¹ Geneologinius medžius pradėta sudarinėti tik XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje. Ši veikla buvo inspiruota daugiausia praktinių tikslų, pavyzdžiui, tokių kaip turto paveldėjimas.

³⁶² Nors korespondentų pavardės ir jų informacijos šaltiniai nėra žinomi, galima spėti, iš kokių miestų kalendorių rengėjai gaudavo informaciją. Didžioji dalis visų pranešimų atkeliaudavo iš Lenkijos, dažniausiai Varšuvos. Tikėtina, jog antru informacijos centru buvo Dancigas. Šiame svarbiausiame ATR uoste ir viename iš didžiausių valstybės miestų cirkuliavo didžiausi pinigai, be to, tai buvo pagrindiniai vartai, per kuriuos bendrauta su Vakarų Europa.

³⁶³ *Kalendarz Grodzieński na rok pański 1782*, w Grodnie, w Drukarni J.K.Mci., 1781, p. 10-53.

siauram artimųjų ratui težinomos detalės, mėginama formuoti iš aprašytos istorijos išplaukiantį, į skaitytoją orientuotą didaktinį pamokymą:

Buvusio Bavarijos Elektoriaus, be palikuonių išėjusio anapilin, mirtis kone visoje Europoje sukėlė didžiulį sąmyšį. [...] Priežastis [mirties - *J. G.*] – turtas: pasikvietė į savo dvarą iš Italijos jauną damą, baisiųjų raupų užpultą. Tokios jos išvaizdos taip išsigando, kad ir pats pasijautė ta pačia liga, kuri jo giminės kunigaikštienėms ir kunigaikščiams didžiai žalinga buvusi, sergąs - su didžiule baime pelnytai gresiančią mirtį minėjo.³⁶⁴

Pateikiant išsamius svečių kraštų aprašymus, pačia pirma eilute įvardijama šalyje vyraujanti religija: Anglija – kalvinistų religijos karalystė, Austrija – katalikų religijos kunigaikštystė, Danija – liuteronų religijos karalystė ir pan. Čia galima įžvelgti jau ne sykį minėtos religinės tolerancijos užuomazgas, be didesnių trukdžių plitusias ir stiprėjusias daugiatautėje, skirtingus tikėjimus išpažinusioje valstybėje.

Peržvelgus Vilniaus ir Gardino kalendorius, matyti, kad pastarajame įvairių pasakojimų apie užsienio šalis, ten gyvenančias ar gyvenusias iškilias asmenybes yra gerokai daugiau. Dažnesni *Kalendarz Grodzieński* ir pasaulio politinės arenos įvykių (nors ir praėjusių) vertinimai:

Norėdamas sustabdyti slaptą prekybą, kurią amerikiečiai vedė su Prancūzija ir Ispanija, Parlamentas [Anglijos – *J. G.*] išsiuntė jūrų žvalgus, idant šie pasisukiotų netoli Amerikos krantų. Šitoks laisvės suvaržymas supykė amerikiečių kolonijas, ir tai tapo pagrindine nenumaldomo karo priežastimi. [...] Pitrūkusios tikrų pinigų, Amerikos kolonijos ėmė leisti popierinius. Anglija jais atsiskaityti uždraudė, reikalavo mokėti sidabru. Tai suezino per prievartą

³⁶⁴ *Kalendarz Grodzieński na rok pański 1779, 1778, p. 10.*

suburtuosius, apmaudą slepiančiuosius – ir šitai buvo antroji karo priežastis.³⁶⁵

Kalendarz Grodzieński aptariami ir to laikmečio ekonominiai pasiekimai. 1780-ųjų numeryje spausdinamas didžiulis straipsnis apie Anglijos manufaktūras. XVIII a. antroje pusėje Europoje (pirmiausia tokiose šalyse kaip Anglija, Prancūzija, Nyderlandai, Vokietija, Šveicarija) besikuriančios įvairios pramonės įmonės laikytos „veiksminga priemone siekiant ekonominės pažangos, mažinant žmonijos skurdą bei nedarbą, stabdant jos moralinį nuopoli“³⁶⁶. Tokia pažiūra, patvirtinta spausdintu žodžiu ir paskleista visuomenei, turėjo pateisinti ir sykiu paremti Gardino seniūno Tyzenhauzo vykdomas reformas, ypač manufaktūrų steigimą³⁶⁷. Minėtame straipsnyje apie Angliją skrupulingu tikslumu, numaldant bet kokias abejones, keliamas ekonominės pažangos keliu einančios šalies pavyzdys:

Garsi žemdirbyste, tačiau ne mažiau ir manufaktūromis Anglija! Tame krašte šio amžiaus [XVIII a. – J. G.] pradžioje priskaičiuota apie 12 milijonų avių. Skaičiuojant vien tik vilną, kiekvienos vidutinė kaina – 2 šilingai, taigi 20 avių jau sudarytų vieną svarą. [...] Norvičo vilnos manufaktūroje dirba 120 tūkstančių fabrikantų. Per metus gaminių parduodama ne mažiau kaip už 100 tūkstančių svarų sterlingų. [...] Lydo miestas ir jo apylinkės garsėja angliškos gelumbės manufaktūra. Kiekvieną savaitę vykstančiu prekymečiu ten per valandą gelumbės parduodama už 20, o kartais ir už 30 tūkstančių svarų. [...] Škotijoje ir Airijoje, ne Anglijoje, kur nedera linai, yra didžiai garsus drobės fabrikas. 1766 metais gautos drobės buvo priskaičiuota per 12 milijonų anglišku uolekčių.
[...]

³⁶⁵ *Kalendarz Grodzieński na rok 1784, 1783* (cituojama iš kalendoriaus priedo, kur puslapiu nėra sužymėti).

³⁶⁶ Ulrich Im Hof, *op. cit.*, p. 73.

³⁶⁷ Daug kas nepritarė manufaktūrų steigimui, atvirai kritikavo Gardino seniūno užmojus (plačiau apie tai kalbėta trečios darbo dalies skyriuje „Pasauliui atviro pramonės centro kūrimas“).

Be vilnos, Anglija daugiausia parduoda gaminių iš plieno, alavo, vario, žalvario, tobako. Iš viso šalies manufaktūrose dirba apie 400 tūkstančių asmenų. Iš ten į užsienį per metus išvežama prekių už 600 tūkstančių svarų sterlingų, iš jų už 150 tūkstančių siunčiama į Ameriką. Tačiau Anglija mažai turi geležies, be to, ji gana prasta, atvežta iš Švedijos, Sirijos, Korintijos, Kranjsko [Slovėnijoje – J. G.].
[...]

Prekybos mastai Britanijoje

Metinis Anglijos pelnas svarais sterlingais:

Portugalijoje - 2 000 000,

Ispanijoje – 1 600 0000,

Turkijoje (mažiausiai) – 400 000,

Olandijoje – 1 200 000.³⁶⁸

Pasaulis pažįstamas jį įvardijus, suskaičiavus, įvertinus. Toks pažinimas suponuoja kosmopolitinę jauseną, drąsą ištrūkti iš savų ir priimti kitus. XVIII a. neretai yra vadinamas kosmopolitizmo epocha - metu, kuomet svetimi, anksčiau net negirdėti pasaulio kraštai aptariami, vertinami tarytum gimti:

Niujorkas užima 10 000 kvadratinių mylių. [...] [Amerikos] Sostinėje yra 2 500 namų, ten gyvena 16 tūkstančių gyventojų. Provincijoje piliečių skaičius viršija 100 tūkstančių, iš jų yra priskaičiuojama daug olandų. [...] Naujasis Džersis užima 75 000 kvadratinių mylių, ir gyventojų skaičius siekia 75 tūkstančius. Nors derlingos žemės toje provincijoje ir apstu, tačiau prekiaujama nedaug.³⁶⁹

Pažinti pasaulį skatinama ne tik pasakojimais, bet ir pasitelkus vizualias priemones: 1774 m. *Kalendarz Wileński* spausdinamas žemėlapis³⁷⁰ su aiškiai

³⁶⁸ *Kalendarz Grodzieński na rok przestępny 1780, 1779*, p. 12.

³⁶⁹ *Ibid.*, p. 18.

³⁷⁰ Būtent XVIII a. viduryje ir antroje jo pusėje LDK pradėtos skleisti sistemingos geografinės idėjos, didelį dėmesį skiriant vienai svarbiausių ankstyvosios geografijos krypčių – kartografijai. Tuo metu Vilniuje pasirodė pirmieji universiteto profesorių parengti

pažymėtomis LDK sienomis ir arčiau bei toliau išsidėsčiusiomis užsienio valstybėmis. Taigi visuomenė, į kurią orientuota kalendoriuose pateikiama informacija, tarytum įkurdinama pasauliniame kontekste, tiksliai nurodant vietą, laiką, įvykių priežastis ir pasekmes.

Kalendoriuose publikuotos žinios skaitytojams padėdavo susivokti ne tik politikos, ekonomikos, bet ir kitose srityse. Štai į 1778-ųjų *Kalendarz Grodzieński* įtraukiama išsami tuometinės Europos periodinių leidinių klasifikacija. Vaizdingais palyginimais (pasitelkiant įvairiausias spalvines gamas, antikinius įvaizdžius) apibūdinama spaudinių forma ir tematika, išskiriami kiekvienam leidiniui būdingiausi bruožai:

1. Baltasis žurnalas arba laikraštis įvykius aprašo tik teisingai, sąžiningai, be jokios klastos ar apgaulingų vingrybių ir prasimanymų, kaip ir kur kas nutiko.[...]
2. Juodojo medžiaga įdomi, tačiau išdėstyta piktai, pridėdant savo nuodų svetimoms ydoms išjuokti.[...]
3. Rudasis artimas kaimyniniam juodajam, ir būtent naktį juos sunku atskirti. Visgi kitokia nei juoda, toji spalva sklinda šviesesniais spinduliais. Klastingų lupikautojų žodis tamsiausius nusikaltimus išguldo - žinoma, tokie visuomet pasirengę ne dorybes, o bjaurius nusidavimus pamatyti, kad tik įsiteiktų.[...]
[...]
8. Žydrasis žurnalas vien apie dangiškas laimes rašo, taip pat ir apie žemiškas, kurios į dangiškąsias esti panašios.[...]

geografijos vadovėliai (Kazimierz Hołowka, *Compendium geographiae*, 1743; Karol Wyrwycz, *Geografia czasów teraźniejszych*, 1768; Karol Wyrwycz, *Geografia powszechna czasów teraźniejszych*, 1770), kuriuose dėstyti ir kartografijos pagrindai. Po 1764 m. įvykdytos studijų reformos geografijos, o taip pat ir kartografijos, dėstymas dar labiau sustiprėjo. Didelę įtaką tuometinei taikomajai topografijai ir kartografijai darė Inžinierių korpuso įsteigimas Vilniuje. Korpusas rengė karo topografus, kurių atlikti darbai buvo svarbūs viso krašto kartografinio vaizdo patikslinimui (žr. Algimantas Česnulevičius, „Lietuvos kartografijos raida“, in: *Gimtasai kraštas*, t. 2, 2009, p. 112-116).

9. Galiausiai pilkasis³⁷¹ - itin savitas dienraštis, esantis vidury visų spalvų; jis kaskart neva vis puola žemyn, betgi tuo pačiu, nelyg koks Antėjas, vėlei į aukštumas kyla. Jis siekia apie viską ne tiek pagrįstai, kiek drąsiai pasakot.³⁷²

Atskiras dėmesys skirtinas ir kalendoriuose publikuotiems straipsniams apie mediciną, astrologiją, įvairias pranašystes – jau į tyrimų lauką įtrauktoms, tik kiek iš skirtingų perspektyvų vertinamoms temoms.

XVIII a. antroji pusė – lūžio medicinoje metas, sąlygotas tuolaik modernių mokslinės ir praktinės medicinos atradimų³⁷³. Aptariamam laikotarpiui išauga ir pačios visuomenės domėjimasis sveikata, jos saugojimo būdais.³⁷⁴ Į skaitančios auditorijos interesus reaguoja ir Vilniaus bei Gardino kalendoriai. 1771 m. *Kalendarz Wileński* spausdinamas straipsnis apie maro epidemiją³⁷⁵. Adresatui (lenkų kalbą mokančiam LDK piliečiui) gal kiek ir primityvia, tačiau suprantama kalba aiškinami ligos požymiai, jų atsiradimo priežastys:

Maras yra viena iš ūmiausių epidemijų, o ją sukelia užnuodyti, į mūsų kraštus iš rytų sklindantys oro garai. [...] Kaip byloja garsusis vokiečių gydytojas Hofmanas, kvėpuojant, o tai, beje, nutinka ir kitoms užkrečiamoms ligoms užpuolus, maro nuodai, įtraukti kartu su oru, susimaišo su seilėmis, užkrečia galvą, išsausina gyslas,

³⁷¹ Versta iš lenkų kalbos žodžio „izabellowy“ (pranc. *isabelle* – sartis) – šviesiai pilkas, turintis gelsvai rudų atspalvių. Pavadinimas kildinamas iš karalienės Izabelės vardo. XVIII a. lenkų kalboje atsirado daug gana komišškai skambančių, iš prancūziškų žodžių tarimo susikurtų spalvų pavadinimų, pavyzdžiui, „merdoa“ (pranc. *merde d'oe*), „verdepon“ (pranc. *vert de pomme*) ar „blamarant“ (pranc. *bleu mourant*).

Verčiant spalvų pavadinimus, remtasi: *Słownik terminologiczny włókiennictwa*, sud. Marta Michałowska, Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1995; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, sud. Stefan Kozakiewicz, Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1969.

³⁷² *Kalendarz Grodzieński na rok pański 1778, 1777*, p. 30.

³⁷³ Tadeusz Brzeziński, *Historia medycyny*, Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1995, p. 118.

³⁷⁴ Tai patvirtintų ir veikalų, gvildenusių sveikatos klausimus, populiarumas (pvz., jau aptartas Berkeley'aus traktatas *Informacya a cnotach y skutkach wody żywiczney*).

³⁷⁵ XVIII a. pradžioje nuo maro išmirė ištisi LDK kaimai ir miestai. Net tokiam gyventojų gausiam LDK mieste kaip Gardinas neliko daugiau nei pusės gyventojų, Vilniuje maro aukomis tapo apie 80 tūkstančių žmonių. Beje, tais pačiais 1771 m. (kuriems ir buvo skirtas cituojamas *Kalendarz Wileński*) Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis 12 bažnyčių tris mėnesius (po keturis kartus per savaitę) nurodė laikyti mišias už sergančiuosius maru.

išsunkia bet kokią gyvastį, sukelia galvos sunkumą, nejautrą, mieguistumą, ūmų skausmą.³⁷⁶

Po įžanginių, europinės patirties pavyzdžiais iliustruotų pastabų pereinama prie konkrečių, savo krašto visuomenei skirtų patarimų, kaip gydyti užsikrėtusius maru:

Kaip ir gydant raupus, veiksmingas [maro – *J. G.*] gydymas priklauso nuo kuo ankstyvesnio ligos sustabdymo medikų vadinamoje *primae viae* srityje; taip pat reikia spėriai mušti karštį bei padėti prasiveržti išbėrimui. [...] Kuomet liga pastebimai sumenksta, ligoniui, idant sustiprėtų jėgos, galima duoti išgerti degtinės.³⁷⁷

Ūkio kalendoriuose (jau minėtuose *Kalendarz Gospodarski* ir *Kalendarz Rolniczy i Gospodarski*) dažnai būdavo publikuojamos „astronominės žinios“. Rašyta apie kurios nors planetos daromą įtaką orams, derliui. Tokių pranešimų pagrindu paprastai tapdavo įvairūs mokslu nepagrįsti spėjimai. *Kalendarz Wileński* spausdinamos naujienos iš astronomijos skaitytojus pirmiausia pažindina su pačiu šio mokslo objektu:

Dangaus šviesuliai yra trijų rūšių. Pirmajai priklauso nejudančios žvaigždės arba dar vadinamos *stellae fixae* [...]. Antrąją sudaro planetos, kurios kitų šviesulių atžvilgiu pačios juda ir dar pritraukia nejudančias žvaigždes. Trečioji rūšis tai – kometos, šitaip pavadintos dėl šviesa plieskiančios savo uodegos.³⁷⁸

Svarbu ne tik priimti informaciją, bet ir pažinti jos kilmę, šaltinius, suvokti priežastis, gebėti jas sieti su kasdienio gyvenimo fragmentais.

³⁷⁶ *Kalendarz Wileński na rok 1771*, w Wilnie: w drukarni J.K.M. i Rzpltey Akademickiey Soc. Jesu, 1770 (cituojuama iš kalendoriaus priedo, kur puslapiai nėra sužymėti).

³⁷⁷ *Ibid.*

³⁷⁸ *Kalendarz Wileński na rok 1775, 1774* (cituojuama iš kalendoriaus priedo, kur puslapiai nėra sužymėti).

Naujai XVIII a. antros pusės LDK laikmačiuose yra traktuojamos ir pranašystės. Štai *Kalendarz Grodzieński* pradėjęs leisti jėzuitas Malinowskis nuo pat pirmųjų numerių (1776 m.) ima polemizuoti su garsaus tuo metu pranašo Zicheno, Zellerferdo evangelikų bendruomenės superintendente, pranašystėmis. Zichenas numatė didžulius žemės drebėjimus, 1783-1786 m. turėsiančius padalyti Europą į dvi dalis. Jo pranašystės, bauginusios Europą, pasiekė ir LDK. Ypač dažnai apie jas kalbėta, kuomet 1785-ųjų vasario 26-osios naktį Krokuvos apylinkėse įvyko žemės drebėjimas. Kaip tik tuo metu, siekiant sumažinti kilusią paniką, kalendoriuje ir buvo išspausdintas kritiškas straipsnis, aiškinantis žemės drebėjimų priežastis, jų tikimybę ir galimas pasekmes. Dėstytos mintys buvo grindžiamos kituose leidiniuose pasirodžiusiais pritariančiais teiginiais:

Baigsiu teisinga Supraslio³⁷⁹ kalendoriaus įžvalga, kad ne viskas išsipildo, ko bijomasi. Taip pat ne visi dalykai, kurie baugina, yra įdomūs, o tikėti paprasta tik tuo, kad Alboraka buvo Mahometo kumelė, kuria jis nujojo iki devinto dangaus, kad turkų vadas vadovauja 270 tūkstančių galvų, ir kad savaime iššauna ne tik kamštis iš butelio, bet ir pranašystė.³⁸⁰

Didžiąją LDK kalendorių dalį užėmusios žinios iš pasaulio pateikdavo gana įvairią, skirtingus dalykus aprėpusią, to meto skaitytojus dominusią informaciją. Peržvelgtos publikacijos įgalina kalbėti apie XVIII a. antros pusės LDK visuomenės poreikius, rūpesčius, netgi tam tikrą jos vaizdą pasauliniame kontekste. Tačiau kitas interpretacijas inspiruojantį, vaizdą žymia dalimi papildė ir kiek mažesnės apimties gimto krašto naujienos.

Gardino ir Vilniaus kalendoriuose išskirtinę vietą užėmė LDK ir Lenkijos Karalystės didikų, vyskupų, vaivadų, kaštelionų, ministrų, seniūnų, maršalkų,

³⁷⁹ Supraslio miestas yra šiaurės rytų Lenkijoje (lenk. *Supraśl*), netoli Balstogės. Dabar lietuvių kalbininkai transkribuoja *Supraslė*.

³⁸⁰ *Kalendarz Grodzieński na rok 1776, 1775* (cituojiama iš kalendoriaus priedo, kur puslapiu nėra sužymėti).

etmonų, raštininkų sąrašai. Kalendoriai funkcionavo kaip vieni pagrindinių visuomenės informacinių šaltinių, teikę žinias apie valstybės struktūrą XVIII a. antroje pusėje, aiškinę šalies valdymo ypatumus. Kiekvienų metų *Kalendarz Grodzieński* ir *Kalendarz Wileński* numeriuose spausdinti įvairiausių krašte veikusių departamentų (užsienio reikalų, karo, teisingumo), komisijų (išdo, edukacijos, teismo, pinigų kalimo), draugijų (elementorių leidybos) sąrašai, vardinti LDK ir Lenkijos Karalystės pavietai, kapitulos, aptarta LDK Vyriausiojo Tribunolo veikla. Visuomenė pažindinta su oficialiais potvarkiais, Seimo priimtais nutarimais (kai kuriuose *Kalendarz Grodzieński* numeriuose publikuotos net detalios Seimo dienotvarkės). Nemažai būta ištraukų iš konstitucinių straipsnių, aiškinusių viešųjų valdžių paskirtis, bajorų, miestiečių, valstiečių teises ir pareigas, bylų teisenos principus.

Iš publikuotų sąrašų Gardino kalendoriuose išskirtinę vietą užėmė Vilniaus universitete, 1781 m. pervadintame į LDK Vyriausiąją mokyklą (*Schola Princeps Magni Ducatus Lithuaniae*), dėsčiusių profesorių vardai ir pavardės (Georgas Forsteris, Stanislovas Bonifacas Jundzilas, Pranciškus Norvaiša, Jonas Sniadeckis, Mišelis Renje, Jeronimas Stroinovskis ir kt.), fakultetų bei katedrų pavadinimai (fizikos, moralės mokslų fakultetai, juose esančios matematikos, chemijos, astronomijos, mechanikos, teologijos, teisės, istorijos, retorikos, literatūros katedros). Informuota, kad Vyriausioje mokykloje ypatingas dėmesys skiriamas gamtos mokslų ir medicinos mokymui (atliepusiam Apšvietos epochos reikalavimus), kad joje veikia puikiai įrengtos laboratorijos ir kabinetai. Užsiminta, jog rektoriaus Martyno Počobuto (1728-1810) iniciatyva buvo perstatyta observatorija, aprūpinta moderniais prietaisais, taip pat kad sukaupta didžiulė biblioteka. Pranešama ir apie tai, jog studentai Vyriausioje mokykloje mokomi Niutono fizikos, pažindinami su Koperniko atradimais. Tokia informacija pirmiausia turėjo būti naudinga mokslo siekiančiai jaunuomenei. Darytina išvada, kad *Kalendarz Grodzieński* leidėjai buvo suinteresuoti į skaitytojų gretas įtraukti ir šią, paprastai aktyviausią, uoliausiai priimančią įvairias žinias visuomenės dalį. *Kalendarz Wileński* panašios informacijos nėra pateikta.

Kai kurių metų *Kalendarz Grodzieński* numeriuose spausdintos ir įvairios publikacijos apie Edukacinę komisiją, jos įkūrimo priežastis (1773 m. popiežiaus Klemenso XIV bule buvo panaikinta Jėzaus Draugija, tad kažkam reikėjo perimti jėzuitų administruotas mokyklas ir valdytą turtą) bei veiklą (valstybės švietimo reikalų tvarkymą). Aiškinta, jog Edukacinė komisija didžiausią dėmesį skiria vidurinėms ir aukštosioms mokykloms, į savo mokymo programas įtraukusioms gamtos ir tiksluosius mokslus.

Šalia krašto naujienų kalendoriuose viešintos ir skolininkų pavardės. Ankstesniais amžiais pasirodžiusiuose kalendoriuose skolininkų sąrašai užimdavo išskirtinę vietą. Juk ir pats žodis *kalendorius* kilo iš lotynų kalbos žožio *calendarium*, reiškusio *skolų knygelę*. Kitu giminingu lotynų kalbos žodžiu *calendae* buvo nurodoma kiekvieno mėnesio, kuomet mokėtos skolos, pirmoji diena. Senovės Romoje tokią dieną paskelbdavo žyniai (ilgainiui *calendae* arba *kalenda* imta vadinti pirmąją Naujųjų metų dieną). Beje, graikai kalendų neturėjo, todėl gana dažnai vartotas posakis „laukti iki graikiškų kalendų“ reiškė „laukti iki begalybės“.

XVIII a. paskutinių dešimtmečių LDK kalendorių publikacijose kritikuoti įvairių visuomenės sluoksnių atstovai. Neapeitas net ir dvasininkų luomas:

Mums buvo pranešta, kad kai kurie klebonai, turėdami padaryti aibę įrašų, skubotai pildo krikšto, santuokos ir mirties metrikų knygas; taigi atkreipiame į tai dėmesį ir dar primename, kad įrašų nevalia daryti ant bet kokių kortelių, kurios gali dingti ar užsimiršti.³⁸¹

XVIII a. pabaigoje kraštą neraminę įvairūs politiniai neramumai skatino bent jau tam tikruose visuomenės sluoksniuose laikytis tvarkos. Kaltininkų paviešinimas nemenka dalimi prisidėjo prie tos tvarkos sergėjimo. Apskritai Apšvietos laikų žmonės į įvairius reiškinius žiūrėjo per asmeninių intencijų, o ne socialinių procesų prizmę. Jiems rūpėjo klausimas „kas tai padarė“, o ne „kaip tai įvyko“. Akcentuojant visuomeninę tvarką, mėginta pagrįsti valstybės

³⁸¹ *Kalendarz Grodzieński na rok 1782, 1781*, p. 90.

ir pilietinės visuomenės pozityvios sąveikos, susikalbėjimo galimybę. Aptariamo laikotarpio kalendoriai buvo ta terpė, kurioje ne tik kreiptasi į visuomenę, bet kartu ir ją pačią stengtasi išgirsti:

Mes, teikdami pirmenybę kitokiam piliečių požiūriui, taip pat sutikus visiems luomams, savo noru dabartiniam Karališkojo sosto paskirtam Seimui pasiūlėme ir teisėtai to norime, kad bet koks turtas – kilnojamas ar nekilnojamas, bažnytinis ar pasaulietinis – pagal kaduko teisę³⁸² būtų skirstomas.³⁸³

Čia įmanu įžvelgti ir tam tikros komunikacijos, viešosios erdvės formavimosi pradžia – telkiama visuomenė skatinama kalbėti, priimamas ir skelbiamas jos žodis.

Iš *Kalendarz Grodzieński ir Kalendarz Wileński* nemažai galima sužinoti ir apie LDK paštą. Matyti, kad XVIII a. paskutiniaisiais dešimtmečiais paštas tarnauja ne tik valstybinėms institucijoms, bet ir privatiems, savo korespondenciją į įvairias šalis ir užsienio vietas siunčiantiems asmenims. Kalendoriuose skelbti ir įkainiai už siunčiamus laiškus bei siuntas, taip pat pašto trakto kryptys. Sužinome, jog generalinė pašto direkcija XVIII a. antroje pusėje buvo įsikūrusi Varšuvoje. Šiame mieste taip pat veikė karaliaus dvaro centrinis paštas, o stambesniuose administraciniuose centruose - svarbesnės pašto įstaigos. 1785 m. *Kalendarz Wileński* minimi trys dabartinėje Lietuvos teritorijoje veikę pašto skyriai: Vilniaus, Kauno ir Raseinių³⁸⁴. Iš kitų LDK miestų tokios įstaigos nurodytos Gardine, Minske, Mintaujoje, Naugarduke, Nesvyžiuje, Slanime. 1794-ųjų *Kalendarz Grodzieński* iš svarbesnių pašto skyrių pažymi Vilnių, Kauną, Raseinius, Merkinę³⁸⁵. Skelbta informacija ir apie

³⁸² Kaduko teisė (lot. *caducus* – išmarinis, bešeimininkis) – teisė į išmarinį turtą, likusį be teisėtų paveldėtojų.

³⁸³ *Kalendarz Grodzieński na rok 1779, 1778*, p. 84

³⁸⁴ *Kalendarz Wileński na rok 1785, 1784*, p. 204.

³⁸⁵ *Kalendarz Grodzieński na rok przestępnny1784, 1783* (cituojama iš kalendoriaus priedo, kur puslapiai nėra sužymėti).

laisvuosius pašto traktus (jais gabenta ne tik įvairi korespondencija, bet ir vežti privatūs asmenys) bei skirtingose vietovėse esančias pašto stotis³⁸⁶.

Vilniaus ir Gardino kalendoriai – vieni pirmųjų periodinės spaudos leidinių, XVIII a. antros pusės LDK skaitytojus pažindinę su švietėjiškos minties sklaida gimtam krašte ir pasauly. Šie lenkų kalba leisti laikmačiai buvo skirti ne tik metų mėnesiams bei dienoms žymėti, mėnulio ar saulės užtemimams ženklinti – juose publikuota informacija vedė į platų pasaulinių įvykių kontekstą, formavo skaitančios visuomenės supratimą apie mediciną, mitologiją, įvairias tikslųjų mokslų sritis. Kalendorių tekstų kalba, atitinkdama sakininės kalbos stilistiką, greičiau nei sudėtingos mokslo traktatų tezės pasiekdavo skaitytoją. Kita vertus, publikuojamų žinių svarba priklausė ne nuo įvykių reikšmingumo ar „didumo“, bet nuo to, kiek informacija buvo aktuali to meto LDK gyventojui, norinčiam žinoti savo teises bei priedermes ir išmintingai jomis naudotis. Be švietėjiškų paskatų, kalendorių leidėjai stengėsi inicijuoti ir pačios visuomenės aktyvumą, skatino ją prabilti, jos vardu viešumon kėlė aktualius klausimus, ragino svarstyti įvairių etinių normų būtinybę (kas vėliau ženkliai prisidėjo prie naujų visuomeninio diskurso formų atsiradimo).

Apžvelgus kalendoriuose publikuotų žinių, informacijos, pasakojimų pobūdį ir tematiką, galima įvardinti ir šių leidinių skaitytoją, detalizuoti dėstyje vartotas *skaitančios visuomenės* ar *eilinio skaitytojo* sąvokas. Vilniaus ir Gardino kalendoriai – miestietijos kultūros dalis. Manytina, kad kalendoriuose publikuota „supaprastinta“ informacija apie valstybės struktūrą, šalies valdymo ypatumus, pažindinimas (atsisakant mokslinio stiliaus) su medicina, menu, istorija buvo skirti LDK miestų gyventojams. Orientuotis į gausiausią visuomenės luomą leidėjus turėjo skatinti ir planuojamų pajamų klausimas – dažna XVIII a. šeima neįstengdama nusipirkti brangios grožinės ar populiarėjančios mokslinės literatūros, laikė pareiga įsigyti naujausią periodinį

³⁸⁶ Apie LDK pašto stotis XVIII a. pabaigoje nemažai rašyta to meto kelionių dienoraščiuose. Įdomios informacijos galima rasti ir Schulzo 1793 m. kelionės iš Mintaujos į Gardino Seimą aprašyme (Friedrichas Schulzas, „Mokytojo Frydricho Šulco 1793 metų kelionės įspūdžiai“, *op. cit.*, p. 108-124).

leidinį. Pastarųjų įvairovė liudijo ne tik to meto kultūrinį polifoniškumą, bet ir tam tikro tapatumo formavimąsi (pvz., kaimo skaitytojams leisti ūkiniai kalendoriai nebuvo aktualūs miestietišškai gyvenenai). Spaudinių diferenciacija reikštas daugialypis kultūrinis tapatumas leidžia išskirti aptariamo amžiaus miestietiškos ir agrarinės savivokos fragmentus. Tiesa, tų savivokų ypatumai aiškiau matomi gretinimų plotmėj: lyginant miestiečių ir kaimiečių aprangos, buities, gyvenimo nuostatų savitumus. Kalbant apie tyrinėtų kalendorių publikacijas, išskirtini daugiau miestietijos auditorijai adresuoti straipsniai apie valdžios struktūrą, įstatymus, piliečių teises ir įsipareigojimus. Darytina išvada, jog miestietiška savivoka ar miestietiškas mentalitetas pirmiausia atsiskleidžia pilietiniame mąstyme (plg. jau aptartos *miesto piliečio* sąvokos reikšmę). Problematiškiau kalbėti apie tautinį XVIII a. antros pusės Gardino ar Vilniaus miestiečio tapatumą. Abiejuose miestuose gyventojų daugumą sudarė kitataučiai, atvykę iš skirtingų pasaulio kraštų. Atvykėliai pakeitė karų ir marų išmarintus senuosius gyventojus. Be kita ko, spartus pramonės, prekybos augimas į miestus traukė ir tuos, kurie gyveno bei dirbo atokiuose kaimuose. Toks heterogeniškas XVIII a. antros pusės Gardino ar Vilniaus miestietijos kultūrinis tapatumas buvo apskliaustas konkretaus miesto erdvės, tautinės, etnines, socialines priešpriešas performavusios į ne tokią griežtą *savų* ir *svetimų* ar *kitų* skirtį. Detalesnę šio reiškinių, savitus įspaudus palikusio Gardino palimpseste, analizę pateiksime tolesniame skyriuje.

3.2. Paraščių fragmentai

Daugiaženklio XVIII a. antros pusės Gardino teksto įžanga, taip pat ir svarbiausia jo dalimi, be abejonės, laikytina Tyzenhauzo kurta Horodnica. Tačiau be jos, tiriamuoju laikotarpiu paliekami ir kiti, ne tokie ryškūs ir ne taip entuziastingai smalsių stebėtojų skaityti, bet esmingai miesto tekstūrą pildę įrašai. Reikšmingiausi iš jų – įvairiautės miestietijos būvio formos ir

savotiška XVIII a. antros pusės Gardino kultūrinio gyvenimo reziumė tapę LDK atstovų 1793 m. Gardino Seime politiniai liudijimai³⁸⁷.

3.2.1. Įvairiautės miestietijos koloritas

XVIII a. antroje pusėje išryškėjęs Gardino miestietijos veidas seimų miestui suteikė ne tik išskirtinės dvasinės kultūros, bet ir atvėrė jį kaip svetingą prieglobstį kitataučių bendruomenėms siūlantį LDK centrą. Kaip jau minėta, prie įvairiautės kolorito kūrimo didžia dalimi prisidėjo Tyzenhauzo kviečiami svetimšaliai manufaktūrų darbuotojai. Jų būta iš įvairiausių kraštų: Vokietijos, Anglijos, Prancūzijos, Italijos, Šveicarijos, Turkijos. Tačiau ne tik naujieji atvykėliai formavo kosmopolitišką miesto erdvę, tam įtakos turėjo ir kitų tautybių gyventojai, kurių protėviai dar ankstesniais amžiais atvyko į Gardiną. Daugiausia žinių randame apie žydus ir sentikius (dėl patikimų šaltinių stokos kitų Gardino miesto bendruomenių aptartys į tyrimą neįtraukiamos). Kalbant apie kitataučius Gardino miesto gyventojus, derėtų atkreipti dėmesį į terminų - tautinės ar etninės mažumos, grupės – vartosenas. Įvertinus skirtingas interpretacijas³⁸⁸, teigtina, kad *etninės grupės* sąvoka yra tinkamiausia apibrėžti XVIII a. antroje pusėje gyvenusioms kitataučių bendruomenėms ir universaliausia akademiniam diskurse. Šį sprendimą lėmė etninės grupės, kaip pakankamai lankstaus, korektiško ir palyginus neutralaus termino, specifika. Pavyzdžiui, sąvoka tautinė mažuma atsirado tik įsitvirtinus apibrėžtai piliečio, pilietybės sampratai ir šio termino vartojimui: Vakarų Europoje – po Prancūzijos didžiosios revoliucijos, Lietuvoje – atkūrus Lietuvos valstybę 1918 metais. Be to, vienašakniai žodžiai tautiškumas,

³⁸⁷ Dar kartą atkreiptinas dėmesys į tai, kad politika tyrime traktuojama kaip sudėtinis kultūros segmentas, funkcionuojantis ne tik valstybės, bet ir kiekvieno asmens gyvenime.

³⁸⁸ Žiūrėtos šios studijos: Petras Kalnius, „Etninės kultūros samprata Norberto Vėliaus darbuose“, in: *Tautosakos darbai*, t. XXXVI, 2008, p. 37-50; Aistė Račkauskaitė, „Tautinės mažumos samprata: tarptautinės teisės aspektai“, in: *Socialinių mokslų studijos*, nr. 1(5), 2010, p. 305-320; Evelina Stankevičienė, „Tautinė mažuma lauko perspektyvoje: Pierre'o Bourdieu ir Rogerio Brubakerio idėjų sandūra“, in: *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, nr. 1, 2004, p. 115-125.

tautybė inspiruoja klausimą, koks esti santykis su tauta, o tai jau atskira ir išties plati tema. Kita vertus, ar kiekviena grupė yra mažuma, ar įtakingą elitą galime vadinti mažuma (tarkime, kalbant apie XVIII a. žydų bendruomenes)? Tad manytume, jog pasirinktas etninės grupės terminas, tiksliausiai įvardija skirtingus tiriamo laikmečio antrosios LDK sostinės etninės kompozicijos segmentus.

Didelę dalį Gardino miesto gyventojų sudarė žydai. Neplėtojant istorikų³⁸⁹ aktyviai svarstomo LDK miestų bendruomenės, jų sudėties klausimo, kelios pastabos įtrauktinos dėl sąvokų *miestietis*, *miesto pilietis*, *miesto gyventojas* vartosenos. XVIII a. LDK miestiečių luomui ar miesto³⁹⁰ piliečiams buvo priskiriami tie mieste gyvenę asmenys, kurie turėjo nuosavybę arba vertėsi smulkiais verslais, amatais bei prekyba ir pakluso miesto teisei. Be jų, miesto bendruomenei priklausė miestėnai (mieste gyvenę ir miestietiškais verslais besivertę, bet ne visada nekilnojamojo turto turėję, miesto teisei paklusę, bet miesto piliečiais netapę jo gyventojai) ir marginalinės miesto gyventojų grupės (padieniai darbininkai, elgetos ir pan.).³⁹¹ Nekrikščionys iki pat XIX a. pradžios miestiečių luomui priklausyti negalėjo. Taigi žydai LDK miestuose gyveno socialinėje ir kultūrinėje atskirtyje ir turėjo ne miestiečio ar miesto piliečio, bet miesto gyventojų statusą. Apskritai žydai nepriklausė nei miestiečių, nei valstiečių, nei bajorų luomui³⁹², jie sudarė tam tikrą paraluominę

³⁸⁹ Zigmantas Kiaupa, „Miestietis, miesto pilietis ir miestėnas, in: *Mokslas ir gyvenimas*, 1989, nr. 6; Zigmantas Kiaupa, „Miestai“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius: Aidai, 2001; Zigmantas Kiaupa, *Lietuvos miestai*, Kaunas: Šviesa, 2006; Agnius Urbanavičius, *Vilniaus naujieji miestiečiai 1661-1795 metais: sąrašas*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2009.

³⁹⁰ Kiaupa miestą apibrėžia kaip „laisvų žmonių, gyvenančių daugiausia iš prekybos ir amatų, vėliau dar ir iš pramonės, piniginių operacijų ir laisvųjų profesijų (teisės, medicinos, menų)“, bendruomenę, kuriai priklauso jos gyvenama ir valdoma teritorija (Zigmantas Kiaupa, „Miestai“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius: Aidai, 2001, p. 351).

³⁹¹ *Ibid.*, p. 356.

³⁹² Išsakomi ir kiti požiūriai šiuo klausimu. Pavyzdžiui, kultūrologas Vytautas Rubavičius straipsnyje „Kultūrinė atmintis: lietuviybė ir Kitas“ teigia, kad „žydai jau LDK laikais buvo priskiriami miestiečių luomui, tai jų kolektyvinė atmintis siekė gilesnius laikus ir miestiško gyvenimo gebėjimai buvo gerokai labiau išlavinti nei lietuvių bendruomenės“ (Vytautas Rubavičius, „Kultūrinė atmintis: lietuviybė ir Kitas“, in: *Literatūra ir menas*, nr. 20 (3427), 2013). Visgi istoriniai faktai byloja ką kita: tik carinės Rusijos valdžia 1804 m. patvirtintomis

socialinę grupę, atskirai nuo kitų mokančių mokesčius valstybei, tiesiogiai iš valdovų gaunančių privilegijas ir viduje besitvarkančių pagal turimas teises.

Gardine žydų bendruomenės kūrėsi jau XIV a. pabaigoje³⁹³, po to, kai 1389 m. Vytautas Didysis jiems suteikė privilegiją.³⁹⁴ Anglikonų keliautojas Coxe'as nurodė, kad Gardine gyvena apie tris tūkstančius krikščionių (neskaitant dirbančių manufaktūrose) ir tūkstantis žydų. Jam net pasirodė, kad LDK antrąją sostinę vadintam mieste buvo įsikūręs didžiulis įvairia veikla besivertusių žydų (prekybininkų, vežikų, smuklininkų, vertėjų, žemdirbių) centras. Pasak Coxe'o, Gardine nebuvo tokio darbo ar paslaugos, kurios žydai neįstengtų atlikti:

Jei prašote vertėjo, bus pakviestas žydas, jei užėinate į smuklę, savininkas - žydas, jei ieškote pašto arklio, jį parūpina žydas, jei ką perkate, tai tik tarpininkaujant žydui; ir čia tikriausiai vienintelė vieta Europoje, kur žydai dirba žemę - važiuodami per Lietuvą, dažnai regėjome, kaip jie sėja, pjauna, nuima derlių ir dirba kitus žemės ūkio darbus.³⁹⁵

Coxe'as skiria miestietiškos (tipiškas miestietis užsiima amatais ir prekyba) ir kaimietiškos (susijusios su žemdirbyste, valstietiška kultūra) gyvenamos sampratas ir jas abi iliustruoja žydų veiklos pavyzdžiais. Nuostabą svetimšaliui

Žydų nuostatomis (Žydų statutu) integravo žydus į miestiečių luomą (tiesa, prieš jų pačių norą).

³⁹³ Istoriografijoje žinoma ir kita žydų įsikūrimo LDK data (tiesa, nepatvirtinta jokiais rašytiniais šaltiniais). Tai – laikas, kuomet Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas (1316-1341) parašė ir išsiuntė Vakarų Europos miestams laiškus (1323), kvietusius į Lietuvą atvykti pirkliai ir amatininkus bei laidavusius tikėjimo laisvę. Esą, žydai atsiliepė į Gedimino kvietimą ir kaip tik tuo metu (apytikriai XIV a. viduryje) ėmė kurtis LDK žemėse.

³⁹⁴ Tai - viena iš pirmųjų LDK privilegijų žydams, metais anksčiau tokią privilegiją Vytautas Didysis suteikė Brastos žydams. Abi privilegijos buvo lokaliai, t. y. teikiamos konkrečiame mieste įsikūrusiems žydams. Gardino privilegijoje išskirtos dvi straipsnių grupės: pirmoji leidžia laisvai išpažinti judaizmą, atlikti apeigas bei laikytis papročių, ji taip pat deklaruoja žydų apsaugą nuo nepageidaujamo krikščionių kišimosi ir smurto; antroje apibrėžiami žydų ir krikščioniškos LDK visuomenės tarpusavio santykiai. Be kita ko, Vytauto Didžiojo privilegija, kaip kiekvieno žydo teisę, įtvirtino tuos dalykus, kurie buvo neįprasti krikščioniškoje aplinkoje: leidimą statyti ir išlaikyti sinagogas, duoti priesaiką prie jos durų, įsirengti atskiras kapines, laidoti pagal savo apeigas, taip pat buvo įteisintas draudimas niekinti sinagogas ir kapines bei trukdyti žydus verslo reikalais Šabo dieną.

³⁹⁵ William Coxe, *op. cit.*, p. 270.

kelia tik Gardino žydams būdinga agrarinė veikla, kurią galima traktuoti kaip ne itin dažną žydų solidarizavimosi su čia buviais gestą. Tiek LDK, tiek kitų Europos kraštų žydai paprastai versdavosi amatais ir prekyba, o žemės ūkio reikalais jie domėjosi tik tos pačios prekybos sumetimais (pvz., iš ūkininkų supirktus javus, linus, kitus produktus eksportuodavo į Vokietiją, Rygą). Taigi žydai savo veikla ir gyvensena reprezentavo istoriškai susikločiusią miesto gyventojų, kaip amatininko ir prekybininko, sampratą. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, jog nemaža dalis pasiturinčios visuomenės prekybą ir amatus laikė žeminančia veikla (jei amatininkyste ar prekyba užsiimdavo bajoras, jis netekdavo bajorystės privilegijos³⁹⁶).

Daugiakultūris LDK tradicijos formas analizuojančiose studijose pažymima, kad LDK miestai išsiskyrė tolerancija ir pagarba, rodoma įvairioms konfesijoms. Su tam tikromis išlygomis pritarę šiai nuostatai (pvz., Maimono *Gyvenimo istorijoje* pateikti liudijimai verčia abejoti tokiu pakantumu; žr. p. 163), savitu pagarbos ženklu kitatikiams laikytume ir Gardino mieste didžiajai

Ordos pavaizduota Gardino didžioji (choralinė) sinagoga.

Antrojo pasaulinio karo metais Gardino choralinė sinagoga, iš pradžių glaudusi žydų pabėgėlius iš jau užimtos vakarinės Lenkijos, įsteigus Gardino getą, tapo išvežamų į Treblinką ir Aušvicą centrine surinkimo vieta.

(Гродно, синагога Главная, in:

<http://www.globus.tut.by/grodno/index6.htm#sinag>, žiūrėta 2014 06 12)

³⁹⁶ Antanas Smetona, „Lithuania Propria“, in: *Darbai ir dienos*, nr. 2 (11), 1996, p. 32.

(choralinei) žydų sinagogai išskirtą vietą – prie istorinę atmintį ir pasididžiavimą saugančio pilių (Senosios ir Naujosios) komplekso. Toks gestas gali turėti ir kiek kitaip formuluojamą paaiškinimą - tai, kad žydai buvo įkurdinti pilies, o ne miesto pavaldumo dalyje, reiškė jų teisinį bei socialinį išskirtinumą³⁹⁷.

Pakantumą žydams, įsikūrusiems Lietuvos ir Lenkijos žemėse, savo kelionių įspūdžiuose fiksuoja ir vokiečių tautybės mokytojas Schulzas:

Kadangi žydai Lenkijoje susirado antrą tėvynę, apskritai jie čia atrodo švaresni ir padoresni, yra labiau nei kur kitur išprusę. Ypač moterys išprususios daugiau, nei įprasta rytuose. Plaukai juodi, nosys vanagiškos, beveik visų gražios juodos akys, oda ypatingai, beveik liguistai švelni, kokios Lietuvoje niekur tarp krikščionių nepamatysi;³⁹⁸

arba:

Žydai sudaro gyventojų daugumą ir kaip niekur kitur pasaulyje yra pati garbingiausia jų dalis.³⁹⁹

Išskirtinio dėmesio vertas žydų moterų apibūdinimas. Moters išvaizdos ir ypač išprusimo akcentavimas buvo sąlygotas Apšvietos programos, be visuotinio švietimo propagavimo, inspiravusios ir ženklesnes moterų emancipacijos apraiškas. Ankstesniais amžiais ir net XVIII a. pradžioje žiūrėti su panieka į moterį buvo viešai pripažintas ir negėdingas reiškinys. Šviečiamosios epochos kartais pernelyg didelis pasitikėjimas protu bei pažanga lėmė naują žmogaus prigimties ir socialinės bei politinės santvarkos supratimą, grįstą iš prigimties laisvų individų, turinčių neatimamas teises, susitarimu. Šis poslinkis atskleidė

³⁹⁷ LDK žydų teisinės, socialinės ir ekonominės padėties savitumai, taip pat žydų ir krikščioniškosios (dažniausiai katalikiškosios) bei nekrikščioniškosios (totorių, karaimų) LDK visuomenės tarpusavio santykiai išsamiai analizuojami Jurgitos Šiaučiūnaitės-Verbickienės monografijoje *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai*, Vilnius: Žara, 2009.

³⁹⁸ Friedrichas Schulzas, „Mokytojo Frydricho Šulco 1793 metų kelionės įspūdžiai“, *op. cit.*, p. 110.

³⁹⁹ *Ibid.*, p. 109.

didžiules galimybes iš naujo įvertinti kiekvieno asmens, neišskiriant ir moters, padėtį tuometinėje visuomenėje.

Schulzo kelionių atsiminimuose aprašoma Gardino žydų gyvenamosios vietovės (žydų kvartalo) izoliacija ir skrupulingai ten palaikoma tvarka suvokiama kaip sąmoninga, jokios konfrontacijos nekurstanti atskirtis nuo krikščioniškų konfesijų (Gardine įsikūrusių sentikių, vokiečių pirklių ir amatininkų, etninių lietuvių ar lenkų):

Namus, stovinčius aplinkui ir sudarančius tvarkingą miestą su turgaviete, vadina žydiškais, nes juose gyvena vien žydai, kurių čia yra apie du tūkstančius ir kurie turi čia savo tvarkingą sinagogą.⁴⁰⁰

Tvarkos, kaip tam tikros struktūros, steigimu žydai mėgino išlaikyti savo tautinį identitetą, konfesinį tapatumą ir kurti savotišką dvasinį miestą ar minimiestą, kurio centru tapdavo kiekviename štetlyje (miestelyje mieste) statoma sinagoga. Sinagogos turėjo savitus siluetus (pvz., XVI a. statyta

Medinė Gardino sinagoga ir jos bima – šešiakampė pakyla, skirta Toros skaitymui.

Sinagoga nugriauta Pirmojo pasaulinio karo metais.

(Илья Карпенко, *Королевский город*, in:

<http://www.lechaim.ru/ARHIV/180/region.htm>, žiūrėta 2014 02 06)

⁴⁰⁰ *Ibid.*, p. 112.

Gardino medinė sinagoga), pagal kuriuos keliautojai jau iš toli galėdavo spėti vietovės pavadinimą. Kiekvienas žydas priklausė sinagogai, visas gyvenimas sukosi apie ją. Sinagoga buvo istorinių dokumentų, religinių daiktų, folklorinio meno ir knygų saugykla, pasakojanti žydų bendruomenės istoriją. Čia eita melstis ir studijuoti Toros. Sinagoga atlikdavo ir visuomeninio pastato funkcijas - joje vykdavo įvairūs susirinkimai, būdavo sprendžiami asmeniniai klausimai ar bendruomenės problemos. Prie šių maldos namų statytos mokyklos, ritualinės pirtys, vestuvių, iškilmių salės, ritualinės skerdyklos. Šitokiais simboliais, Anthony Coheno žodžiais tariant, žmonės konstravo bendruomenę darydami ją reikšmių kaupykla bei saugykla ir savo tapatumo referentu.⁴⁰¹

Grįžtant prie tolerancijos ir pakantumo klausimo, atkreiptinas dėmesys į Gardino gyventojų apraše *Wiadomość Osiedłości Miasta Stołecznego J. K. Mości Grodna obapoł Rzeki Niemna*⁴⁰² esantį fragmentą apie žydų teises, jų atsikėlimą ir gyvenimą LDK. Nedidelės apimties leidinyje minimi 1495 m., kuomet Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras (1461-1506) išvarė beveik visus LDK teritorijoje gyvenusius žydus. Aleksandro paskelbta banicija vertinama kaip išskirtinis nuožmios prievartos prieš žydus atvejis, kiek vėliau pelnęs kunigaikščiui pirmojo LDK antisemito vardą. Apraše *Wiadomość Osiedłości Miasta Stołecznego J. K. Mości Grodna obapoł Rzeki Niemna* nėra nurodomos priežastys, lėmusios tokį radikalų LDK valdovo sprendimą. Dabartinėje istoriografijoje šiuo klausimu plėtojamos kelios prielaidos, viena iš jų - esą, Aleksandras, išvarydamas žydus, bandė gryninti visuomenę, kurti religiškai vienalytę krikščionių valstybę. Tačiau neatmestinas ir finansinis veiksnys – LDK valdovas po pralaimėto karo su Maskva išvarė žydus, nes neįstengė (nenorėjo?) jiems gražinti skolas. Tiesa, 1503 m. Aleksandras iš

⁴⁰¹ Anthony Paul Cohen, *The Symbolic Construction of Community*, London, New York: Routledge, 1993, p. 118.

⁴⁰² *Wiadomość Osiedłości Miasta Stołecznego J. K. Mości Grodna obapoł Rzeki Niemna, tak co do obrębu Siedliska, Gruntow i Wsiow, iako też co do własności Rządu i pożytkow Uprzywilejowanych z strony Miasta okazana*, op. cit.

LDK ištremtiems žydams suteikė privilegiją, leidžiančią kurtis tuose pačiuose miestuose, kuriuose gyveno iki 1495 m. Ši privilegija žydų bendruomenėms suteikė teisę ne tik gyventi šalyje, bet ir čia plėtoti ekonominę veiklą. Taigi į Gardino gyventojų aprašą įtraukta informacija apie 1495 ir 1503 m. įvykius kiek koreguoja tolerantiškos ir visoms konfesijoms pakančios LDK charakteristiką.

Kontroversinių žinių apie XVIII a. žydų gyvenimą LDK ir Lenkijos žemėse pateikiama iš Gardino krašto (Sukoviborgo kaimo) kilusio žydų filosofo Maimono *Gyvenimo istorijoje*. Europinės Apšvietos garbintojas ir kartu aršus jos kritikas, Haskalos šalininkas Maimonas vokiečių kalba rašytoje autobiografijoje kritiškai žvelgia ne tik į savo bendruomenės gyvenimą (šeimyninius santykius, papročius, šventų raštų studijas), bet ir į ATR deklaruojamą religinę laisvę:

Tikriausiai nėra pasaulyje kitos tokios šalies kaip Lenkija, kur būtų tokie lygiaverčiai religinė laisvė ir religinis nepakantumas. Žydai čia turi visišką tikėjimo išpažinimo laisvę ir visas kitas miestiečių laisves, net savo teismus. Iš kitos pusės, religinis nepakantumas yra toks didelis, kad žydo vardas jau pats savaimė lygus paniekimui, o nuo barbarybės iki pat mano laikų išsaknijusi neapykanta dar prieš trylika metų buvo jaučiama.⁴⁰³

Viena iš dažniausiai minimų lietuvių, lenkų priešiško žydams priežasčių – priklausymas diametraliai skirtingoms dvasinės kultūros, jos organizavimo tradicijoms, iš esmės neturėjusioms jokių sąveikos taškų.⁴⁰⁴ Maimonas *Gyvenimo istorijoje* religinę laisvę ir kartu subrendusį nepakantumą pirmiausia sieja su politine ir ekonomine nauda:

⁴⁰³ Saliomonas Maimonas, *op. cit.*, p. 27.

⁴⁰⁴ Romualdas Grigas, „Lietuvos tūkstantmetis: raidos dramtizmas. II. Kokybinių virsmų negatyvas ir jų istoriosofinė interpretacija“, in: <http://www.savastis.lt/istorija/lietuvos-tukstantmetis-raidos-dramtizmas-ii-kokybiniu-virsmu-negatyvas-ir-ju-istoriosofine-interpretacija>, žiūrėta 2013 08 05.

Tas išsyk į akis krintantis prieštaravimas gali būti lengvai suprastas pagalvojus, jog Lenkijoje žydams pripažinta tikėjimo laisvė ir pilietinės teisės kyla ne iš pagarbos visuotinėms žmonių teisėms, o iš kitos pusės – religinė neapykanta ir persekiojimai yra padariniai ne kokios nors išmintingos politikos, kuri tai, kas kenkia žmonių, valstybės moralei ir gerovei, ketina pašalinti, bet abu šie dalykai yra šiame krašte viešpataujančių politinio nesąmoningumo ir tinginystės pasekmės. Kadangi kaip tik žydai, nežiūrint visokių jų trūkumų, yra beveik vieninteliai šiame krašte naudą nešantys žmonės, lenkų tauta buvo priversta savo pačios labui suteikti jiems visokių laisvių; tačiau, iš kitos pusės, pačių žydų moralinis tamsumas ir tingumas turėjo sukelti religinę neapykantą ir persekiojimus.⁴⁰⁵

Šiame fragmente svarbi paskutinė pastaba, įvardijanti iki tol slopintus bandymus objektyviai pažvelgti į žydų bendruomenę, jos uždarumą, nekintančius vidaus nuostatus. Toks kritiškas, XVIII a. saulėlydyje (knyga pasirodė 1792 m.) viešai pareikštas požiūris laikytas principine žydų rašytinės tradicijos naujove ir kartu ne visiems maloniu akibrokštu (žydai Maimono autobiografiją iš vokiečių kalbos į jidiš išvertė tik 1871 m.).

Maimono tekste rasime ir savitą XVIII a. pabaigos miesto gyventojų apibūdinimą:

Miestiečių luomas pats vargingiausias. Miestietis nėra baudžiauninkas ar koks nors vergas, turi šiokių tokių laisvių, netgi savo teismus. Tačiau jis dažniausiai neturi nei pajamas duodančių dvarų, nei nuolatinės profesijos, todėl vargsta ir yra niekinamas.⁴⁰⁶

Miestiečio ir žydo sąvokos Maimono pasakojime nėra sinonimiškos (LDK ir Lenkijos gyventojus autorius skirsto į šešias klases ar luomus: didikus šlėktas arba kilminguosius bajorus, žemesniuosius bajorus arba tiesiog šlėktas,

⁴⁰⁵ Saliamonas Maimonas, *op. cit.*, p. 27.

⁴⁰⁶ *Ibid.*, p. 25.

pusbajorius, miestiečius, valstiečius ir žydus)⁴⁰⁷, tačiau skaitant tiek vieno, tiek kito charakteristikas, matyti daugiau panašumų nei skirtumų.

Išskirtinę XVIII a. antros pusės Gardino miestietijos dalį (priešingai nei nekrikščioniškos bendruomenės, galėjusios priklausyti miestiečių luomui) sudarė iš Rusijos dėl religinių persekiojimų ir socialinės priespausdos pabėgę sentikiai. Jų emigracija į LDK žemes prasidėjo dar XVII a. paskutiniais dešimtmečiais, po to, kai patriarchas Nikonas (1605-1685) ir caras Aleksejus Michailovas (1629-1676) Rusijos stačiatikių bažnyčioje įvedė reformą, kuria siekta panaikinti skirtumus bažnytinėse knygose ir apeigose.⁴⁰⁸ Daugelis tikinčiųjų (tarp jų ir dalis hierarchų bei dvasininkų) šiai reformai nepritarė ir pasiliko prie senųjų religinių apeigų bei tradicijų: žegnojimosi dviem pirštais, lenkimosi iki žemės, senųjų ikonų ir tikėjimo knygų pripažinimo. 1667 m. Rusijos Stačiatikių Bažnyčios sobore Maskvoje senųjų apeigų šalininkai buvo prakeikti ir perduoti pasaulietinės valdžios teismui. Masinės represijos (trėmimai į Sibirą, mirties bausmės) juos vertė prieglobsčio ieškotis kituose kraštuose. LDK žemės sentikiams buvo vienos iš svetingiausių. Čia jie galėjo tikėtis ne tik Katalikų Bažnyčios, karaliaus, vietos bajorų palaikymo, bet ir siūlomos pastogės bei globos. Taip LDK teritorijoje ėmė kurtis svarbūs rusų disidentų religiniai centrai: Vetka (Minsko vaivadija), Gudiškių vienuolynas (dab. Ignalinos raj.), Degučiai (dab. Zarasų raj.). Manoma, kad apie 1791 m. Respublikoje galėjo gyventi iki 180 000 sentikių.

Gardine pirmieji sentikiai taip pat pradėjo kurtis XVII a. pabaigoje. Ir nors čia jų atvyko kur kas mažiau⁴⁰⁹ nei, tarkime, į Vilniaus kraštą, savo kultūrinį įspaudą paliko tokį pat ryškų, kaip ir ne visuomet jiems svetingoje

⁴⁰⁷ *Ibid.*

⁴⁰⁸ Išsami Lietuvos sentikių gyvenimo analizė pateikta 2006 m. išleistoje sentikystės tyrinėtojo, istoriko Grigorijaus Potašenkos monografijoje *Староверие в Литве: вторая половина XVII - начало XIX вв. Исследования, документы и материалы*, Вильнюс: Aidai, 2006.

⁴⁰⁹ Remiantis 1897 m. pirmojo visuotinio Rusijos imperijos gyventojų surašymo duomenimis, XIX a. pabaigoje Vilniaus gubernijoje gyveno 25 700 sentikių (iš 1 591 200 gyventojų), o Gardino – 513 sentikių (iš 1 509 728 gyventojų) (žr. “Виленская губерния”, “Гродненская губерния”, in: *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 4, 11, Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, 1897-1905).

LDK sostinėje⁴¹⁰. Kalbėdami apie sentikių kultūrinį palikimą, šios dienos analizėms įdomų ir svarbų įrašą, turime galvoje XVIII a. antroje pusėje – XIX a. pradžioje LDK gyvavusią kirilinių knygų leidybą. Daugiausia tokių knygų buvo leidžiama Starodube, Vilniuje, Supraslyje, Gardine. Sentikių leistus tekstus tyrinėjanti rusų istorikė Irina Pačinskaja pagrindiniais tos leidybos iniciatoriais laiko Starodubo pirklius, kurie rūpinosi ne tik šventų raštų užsakymais, jų spausdinimu, bet ir pristatymu bei platinimu.⁴¹¹ Šie pirkliai, LDK kraštuose žinomi kaip uolūs sentikystės tradicijų puoselėtojai ir gynėjai, ieškojo spaustuvių, kurios sutiktų spausdinti sentikių knygas. Kaip tik dėl šio reikalo apie 1779-1780 m. jie kreipėsi į Tyzenhauzą, prašydami, kad Gardino spaustuvė leistų jų užsakomus leidinius. Tiksliai nėra žinoma, ar Gardino seniūnas sutiko, ar ne, tačiau tais metais, regis, jokie sentikiams priskirtino veikalo Gardino spaustuvė neišleido. Tik 1781 m. (po 1780 m. Stanislovo Augusto priimto sprendimo iš Gardino seniūno pareigų atstatydinti jo ilgametį bičiulį Tyzenhauzą) pirklio iš Starodubo Piotro Iljičiaus Gubarevo (gimimo ir mirties datos nežinomos) užsakymu Gardino spaustuvėje išėjo 500 senojo (leisto dar prieš Nikono reformas) *Псалтырь* (*Psalmyno*) egzempliorių. Knyga spausdinta ant užsakovo popieriaus (kiekvienas spausdintas lapas kainavęs 28 zlotus)⁴¹², pasirūpinta ir reikalingais šriftais bei ornamentais (juos gamino vietiniai meistrai, remdamiesi prieš Nikono reformą išleistais raštais). Manytina, kad ir kitos, kiek vėliau leistos sentikių knygos buvo užsakytos to paties pirklio Gubarevo.

Nežinoma, kam po Tyzenhauzo atstatydinimo perėjo Gardino spaustuvė, nėra išlikusių (rastų) duomenų, kas nuo 1780 iki 1788 m. organizavo spaustuvės darbą. Istoriofrafijoje užfiksuoti tik 1788 m., kai Gardino spaustuvė išnuomojama žydai Baruchui Rommui⁴¹³. Ketverius metus čia buvo

⁴¹⁰ Kai kuriose sentikių gyvenimą ATR žemėse analizuojančiose studijose laikomasi nuomonės, kad Vilniaus krašte įsikūrę sentikių emigrantai sudarė izoliuotą politinių teisių neturinčią socialinę grupę. Nemaža dalis vietos gyventojų į sentikius žiūrėjo kaip į paslaptinius, didelio pasitikėjimo nekeliančius eretikus.

⁴¹¹ Ирина Викторовна Починская, *op. cit.*, p. 38.

⁴¹² Ирина Викторовна Починская, *op. cit.*, p. 44.

⁴¹³ *Drukarze dawnej Polski*, *op. cit.*, p. 94, 101.

spausdinamos ir lenkų, ir žydų, ir sentikių knygos. Tačiau 1792 m. Rommui nupirkus spaustuvę ir tapus vieninteliu jos savininku, sentikių raštų leidyba buvo sustabdyta.

Iš viso Gardino spaustuvėje buvo perleista apie 30 įvairių religinio-didaktinio (daugiausia senųjų, iki Nikono reformų publikuotų) bei poleminio pobūdžio sentikių tekstų.⁴¹⁴ Spausdinti psalmynai, triodai, horologinai (bažnytinių valandų knygos), bažnyčios

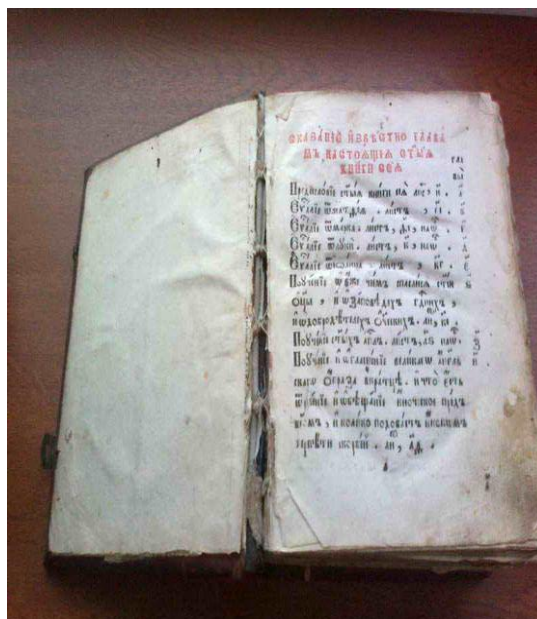
Псалтырь, Гродно: в типографии гроденской, 1795 (НББ, ОФХ-12РК28489).

tėvų pamokymai, šventųjų gyvenimų aprašymai. Gardino spaustuvė leido ir gana retus, kitų LDK spaustuvių (Supraslio, Vilniaus) nespausdintus sentikių raštus: *Книга о вере (Tikėjimo knyga, 1785)*, *Книга Кирилова (Kirilo knyga, 1786)*, *Служба всем святым российским чудотворцам (Mišios visiems šventiems rusų stebukladariams, 1786)*, *Служба в великую седмицу (Mišios Didžiąją savaitę, 1786)*, *Катехизис Лаврентия Зизания (Lavrentijaus Zizanijaus Katekizmas, 1783, 1787, 1788)*, *Цветник⁴¹⁵ Дорофея (Dorofėjaus pamokymų rinkinys, 1787, 1790, 1792)*, *Лимонарь⁴¹⁶ (Limonarionas, 1781)*, *Служба Тихвинской Божьей Матери (Mišios Tichvino Dievo Motinai, 1789)*. Iš Gardino spaustuvės šios knygos kontrabandos keliu keliaudavo į

⁴¹⁴ *Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – начала XIX века: Каталог*, Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1991, p. 124-127.

⁴¹⁵ Rusų kalbos žodis *цветник*, turintis *gėlyno* ar *gėlynėlio* reikšmę, buvo pasitelkiamas pavadinti labai skirtingo pobūdžio XVI-XVIII a. rankraštinių ir spausdintinių pasakojimų, istorijų, pamokymų rinkinius. Tokių rinkinių sudarytojai (lyginti su nektarą iš margų gėlių renkančiomis bitėmis) savo leidinius vadindavo ne tik *gėlynais*, bet ir *auksinėmis lankomis*, *bičių pievomis* ir pan. Krikščionių šv. Dorofėjaus (~620 m.) pamokymų rinkinys taip pat sudarytas iš tematikos ir stiliaus atžvilgiu labai įvairių tekstų.

⁴¹⁶ *Limonarionais* (arba *dvasios pievomis* iš gr. *leitōn* – pieva) vadinti šventųjų gyvenimų aprašymai, kartu su tikėjimo ir moralės tiesomis sudarę masyvius rinkinius.

Книга о вере, Гродно: в типографии Гроденской, 1785 (НББ, ОФХ-12РК28714К).

Цветник Дорофея, Гродно: в типографии Гроденской, 1792 (НББ, ОФХ-МФ09/486).

atokiausius Rusijos kraštus. Ir nors vienu sykiu buvo gabenama po kelis šimtus egzempliorių, muitininkai labai retai tokius vežėjus sugaudavo. Skrupulingo sentikių budrumo ir išmanių organizatorių (jų lyderiu Gardine laikytas jau minėtasis Gubarevas) dėka per nepilną dešimtmetį iš antrosios LDK sostinės buvo išvežtas ne vienas tūkstantis sentikių knygų.

Gardine leista religinė sentikių literatūra prisidėjo ne tik prie senosios stačiatikybės tradicijų, ideologijos palaikymo, bet ir tapo vertinga kultūros paveldo dalimi, įrašyta tiek sentikystės, tiek LDK istorijos puslapiuose. Šio lokalaus įrašo skaitymas, jo suvokimas ir aiškinimas, vis dar lieka tyrimų paraštėse (nors bendresnių apžvalgų apie sentikių kultūrą bei įvairias jos raiškos formas LDK, sakytume, netrūksta). Atskirų analizių reikėtų ir nevienareikšmiams sambūvio tarp LDK žemėse gyvenusių sentikių ir kitų gyventojų aspektams atskleisti (pagrindus panašioms analizėms galima rasti jau minėto Potašenkos darbuose). Pavyzdžiui, tyrinėtuose kelionių į Gardiną aprašymuose yra užuominų apie vietos miestiečių požiūrį į uždaras sentikių bendruomenes. Dažniausiai vertinta jų išvaizda, drabužiai, kai kurie papročiai

(vedybos, laidojimas). Beje, jau apžvelgtoje Maimono *Gyvenimo istorijoje* yra įrašytas žydo ir Rytų apeigų krikščionio – rusų stačiatikių dvasininko (nenurodoma sentikio ar naujatikio) palyginimas.⁴¹⁷ Žydo darbštumas, išmintis ir sąžinė priešpastatomi popo tingumui, kvailumui ir klastai. Toks antagonizmas, dažnai aštrinamas religinių nuostatų, sąlygoja ir jų tarpusavio santykius:

Žinai, jog žydai yra užkietėję užsispyrėliai ir todėl prakeikti amžinai. Tai jie nukryžiavo mūsų [kalba popas – J. G.] Viešpatį Jėzų Kristų ir dar iki šiol vis tebetrokšta krikščionių kraujo.⁴¹⁸

Daugiau šaltinių, leidžiančių pažinti savitą Rytų apeigų krikščionių, ypač sentikių, gyvenimą LDK tėra vos vienas kitas. Šis stygius tikriausiai atsirado dėl itin uždaro senosios stačiatikių tradicijos sergėtojų būdo, taip pat ir dėl baimės, kurstytos atmintyje išlikusių persekiojimų ir bausmių.

3.2.2. LDK atstovų 1793 m. Gardino Seime politiniai liudijimai

Greta įvairiautės miestietijos įrašų vienoje verčių paradigmoje matytini ir respublikonišką pilietiškumo sampratą, akcentuojančią visuomeninių interesų svarbą, bendros visuomenės valios raišką (*volonté générale*)⁴¹⁹, liudiję LDK pavietus 1793 m. Gardino Seime atstovavusių parlamentarų pasisakymai. Vadinamo *gėdingojo* Seimo fone šios LDK atstovų kalbos tapo tam tikrais pilietiškumo ir patriotizmo manifestais.

1793 m. birželio 17 d. Gardine⁴²⁰ posėdžiauti pradėję paskutiniojo ATR

⁴¹⁷ Saliamonas Maimonas, *op. cit.*, p. 33.

⁴¹⁸ *Ibid.*, p. 35.

⁴¹⁹ Rousseau politinės filosofijos terminas (žr.: Žanas Žakas Ruso, „Apie visuomenės sutartį arba politinės teisės principai“, in: *Rinktiniai raštai*, iš prancūzų k. vertė Laurynas Algimantas Skūpas, Vilnius: Mintis, 1979, p. 138-234).

⁴²⁰ 1793 m. sausio 23d. Rusijai su Prūsija Peterburge pasirašius ATR antrojo padalijimo aktą, tą pačių metų birželio 17 d. Gardine buvo sušauktas Respublikos Seimas, turėjęs patvirtinti šį padalijimą.

Ordos įamžintoje Gardino Naujojoje pilyje (vadintuose Karališkuosiuose rūmuose) 1793 m. posėdžiavo paskutinis ATR Seimas. Čia gyveno ir paskutinis padalytosios valstybės karalius. Naujoji pilis statyta 1734-1751 m. pagal Drezdno architektūros mokyklos kūrėjo Matthäuso Danieliaus Pöppelmanno projektą. 1780 m. ją rekonstravo Sacco. Naujoji pilis stovėjo ant aukšto Nemuno kranto, priešais Senąją pilį (Ordos piešinys kurtas, žvelgiant iš Senosios pilies kiemo). Rūmai neišliko, iš dalies buvo atstatyti 1952. Dabar čia įsikūręs Gardino istorijos ir archeologijos muziejus (*Napoleonas Orda: Senosios Lietuvos architektūros peizažai*, op. cit., p. 59).

Seimo nariai įvairių tyrinėtojų dažnai vertinami neigiamai, nurodant, kad tai buvę ne itin žinomi to meto veikėjai, tesiekę asmeninės karjeros ir naudos, „tylieji Seimo riteriai“⁴²¹. 1793 m. Gardino Seimas ir jame posėdžiavusių parlamentarų veikla prilyginama Targovicos konfederacijai ir jos iniciatorių žygiams. Tačiau, kaip pažymi Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, konkrečių asmenų atžvilgiu toks požiūris yra klaidingas. Istorikė nurodo, kad į šią problemą dėmesį yra atkreipę lenkų istorikai Łukaszas Kądziela ir Dariuszas Rołnikas. Pirmasis – rašydamas Fryderyko Moszyńskio veiklos Gardino Seime studiją, antrasis – aptardamas Lietuvos Brastos konfederacijos maršalo Mykolo

⁴²¹ Jan Wąsicki, *Konfederacja Targowicka i ostatni Sejm Rzeczypospolitej z 1793 roku. Studium historyczno-prawne*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1952, p. 68.

Zaleskio moralinę dilemą 1788–1793 m.⁴²² Gana taikliai skirtą tarp Gardino Seimo ir Targovicos konfederacijos įvardijo LDK išdininkas, vienas iš svarbiausių to meto LDK senatorių-ministrų, dalyvavusių ir 1793 m. Gardino Seimo posėdžiuose, Mykolas Kleopas Oginskis (1765-1833). Savo *Atsiminimuose* aprašydamas 1788-1815 m. įvykius, didelį dėmesį skyrė paskutiniojo ATR Seimo veiklai, pasitelkęs kitų įžvalgas, aiškino, kuo Gardino Seimas skyrėsi nuo Targovicos konfederacijos:

Ne lenkui dera išsakyti savo nuomonę tokiu subtiliu klausimu, tad geriausia pacituoti šia proga ištrauką iš „Trijų Lenkijos padalijimų istorijos“, kurios autorius pastebi, „kad reikia labai tiksliai skirti Targovicos konfederaciją nuo Gardino Seimo. Pastarasis patvirtino padalijimą, bet apsuptas, gąsdinamas kariuomenės, kurią pasikvietė patys konfederacijos vadai, būtent dėl kariuomenės teko nusileisti smurtui ir abiejų valstybių tironiškiems įgeidžiams. Seimas ryžtingai priešinosi iki tol, kol tas pasipriešinimas galėjo pradėti kelti pavojų visos tautos egzistencijai; Targovicos konfederatai nesipriešino niekada. Gardino atstovai liko prie išlaužtos tvirtovės sienos, nors jos ir nebegalėjo ginti, kai kurie norėjo prie jos net mirti; Targovicos konfederatai, sugriovę savo tėvynę, aiškino, kad nebegali jos ginti, ją apleido ir susidėjo su priešu⁴²³.

Iš 58 į Gardino Seimą išrinktų ar generaliteto paskirtų LDK atstovų net 27 (t. y. 46,5 proc. visų LDK atstovų) buvo aktyvūs konfederacijos dalyviai: Lietuvos generalinės konfederacijos vadovybės nariai, vietinių konfederacijų maršalai bei tarėjai⁴²⁴. Šmigelskytės-Stukienės atlikta LDK paviųjų atstovų Gardino Seime personalinės sudėties analizė rodo, kad dauguma pasiuntinių

⁴²² Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovai paskutiniajame Abiejų Tautų Respublikos Seime. Politinio pasirinkimo problema“, in: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr5/5_istorija_Stukiene.htm, žiūrėta 2010 05 09.

⁴²³ Mykolas Kleopas Oginskis, *Atsiminimai. Apie Lenkiją ir lenkus nuo 1788 iki 1815 metų pabaigos*, t. 1, iš prancūzų k. vertė Virginijus Baranauskas, Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2007, p.163.

⁴²⁴ Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, *op. cit.*

priklausė vietiniam politiniam elitui: ėjo pareigas žemės ar žemionių teismuose (iš viso 13 pasiuntinių), užėmė kitas pareigybes paviete (7 pasiuntiniai). Taigi paskutiniojo Seimo atstovų rūmų sudėtis iš esmės nesiskyrė nuo įprastos Respublikoje praktikos – tai buvo pastalininkai, pataurininkai, žemės teisėjai, vaiskiai, žodžiu, geri vietos pareigūnai ar kariškiai. Ir tik labai nežymi LDK atstovų rūmų dalis buvo to meto vietinėje visuomenėje nežinomi asmenys⁴²⁵.

Aktyvia patriotine laikysena bei aštriais pasisakymais prieš valstybės padalijimą, šalia grupelės kitų to meto aktyvistų, ypač pasižymėjo šie LDK pavietų atstovai: Upytės pasiuntinys, stalininkas Juozapas Kimbaras, Ašmenos atstovas Seime, Ašmenos konfederacijos tarėjas Liudvikas Chodžko, Ašmenos pavieto pasiuntinys, žemės teisėjas Juozapas Kulvietis. Upytės atstovas Kimbaras priklausė negausiai, opoziciškai nusiteikusiai LDK pasiuntinių grupei ir už savo dažnus pasisakymus, skelbiančius priešišką grobikišką Rusijos ir Prūsijos politikai, ne kartą buvo „drausminamas“ Rusijos ambasadoriaus Respublikoje Jakobo Sieverso (1731-1808).⁴²⁶ Kimbaro sakytos kalbos spausdintos atskirais leidiniais, platintos po visą šalį. Sieversui uždraudus Kimbaro pasisakymų spausdinimą, žmonės patys tuos tekstus perrašydavo – nemaža dalis jo kalbų išliko amžininkų laiškuose bei atsiminimuose⁴²⁷. Garsėjęs kaip vienas iš aktyviausių opozicionierių 1793 m. Gardino Seime Kimbaras veikė išvien su Mazovijos ir Palenkės pasiuntiniais. Drauge su jais pasisakė prieš komisijos, turinčios pradėti derybas dėl sąjungos sutarties tarp Respublikos ir Rusijos, sudarymą. Aiškiai nurodė tokios sąjungos pasekmes:

Kadangi susijungus sumiš visokie gyventojai ir jų pelnas, atsiras daugiau neplanuotų išlaidų, prireiks pagalbos, ir šitai yra taip akivaizdu, kad net abejonės nekyla, jog tai sumanyta vienos

⁴²⁵ *Ibid.*

⁴²⁶ Viena iš Seimo posėdžių be užuolankų įvardijęs pagrindinį Jakaterinos II siekį Respublikoje - paversti ATR Rusijos provincija, Kimbaras Sieverso įsakymu buvo suimtas. Išlaisvintas tik įsikišus Livonijos vyskupui Juozapui Kosakovskiui (Plačiau žr. Andrzej Zahorski, „Kimbar Józef“ in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 12, Wrocław: PAN, 1966, p. 456.

⁴²⁷ *Ibid.*, p. 457.

personos, vienos valdžios, vienu tikslu; taigi Jo Didenybė Karalius, šiandien mus valdantis ir priėmęs tautos ištikimybę, praras sostą, o mes - Respubliką ir Karalių.⁴²⁸

Svarstant Rusijos ambasadoriaus 1793 m. liepos mėnesį vieną po kitos Seimui siunčiamas notas, kuriose buvo reikalaujama nedelsiant sudaryti komisiją ir pradėti derybas su Rusija (o kiek vėliau ir su Prūsija), Kimbaras viešai pareiškė: „pateiktos notos aiškina mums būtinybę perleisti užimtas provincijas, tačiau to nei patys pripažinti, nei jokių pasiuntinių tokiai užduočiai įgalioti negalime“⁴²⁹. Norint apsaugoti save ir savo kolegas nuo visai tautai pražūtingo žingsnio, Seimui siūlyta prisiekti prieš Dievą:

Seimo Nariai! Sekdamas jūsų pavyzdžiu ir jūsų uždegančiu rūpestingumu, siūlau atsikratyti mums su kita nota gresiančių pagundų ir pasielgti tinkamai [...]. Seimas turėtų prisiekti prieš Dievą, kad jokiose dalybose *directe vel indirecte* užimtų provincijų neperleis.⁴³⁰

Ašmenos atstovas Chodžko, jau Seimo darbo pradžioje perėjęs iš Targovicos konfederacijos vadų (brolių Livonijos vyskupo Juozapo Kosakovskio ir Lietuvos didžiojo etmono Simono Kosakovskio) grupuotės, pasisakiusios už Lietuvos valstybės savarankiškumo stiprinimą padedant Rusijai ir reikalavusios anuliuoti Gegužės 3 d. konstituciją, kaip panaikinusią Lietuvos valstybę, dėl derybų su Rusija ir Prūsija buvo itin kategoriškas:

Du kartus iš Peterburgo ir Berlyno dvarų siųstos notos, reikalaujančios paskirti komisiją, kuri ratifikuotų iš Respublikos atimtus kraštus. [...] Štai šitaip, neva su mumis susitarę, nori mūsų

⁴²⁸ Józef Kimbar, *Głos Jaśnie Wielmożnego Imć Pana Kimbara Stolnika i Posła Powiatu Upickiego na Sesy Sejmowej dnia 1 lipca w Grodnie miany*, Grodno, 1793, ЦГБ, f. 23.

⁴²⁹ *Ibid.*

⁴³⁰ Józef Kimbar, *Głos Jaśnie Wielmożnego Józefa Kimbara Stolnika i Posła Powiatu Upickiego dnia 24 juni na Sesy Sejmowej w Grodnie miany*, Grodno, 1793, ЦГБ, f. 23.

tautiečių likimą tvarkyti, ragina, kad svetimšaliams atiduotumėm valdžią ir nuo mylimiausios šalies centro atskirtume tautą; tačiau jei kiekvienas deramai pamąstysime, suvoksime, kad niekas mums nesuteikė tokios teisės savo tautiečius nuo Lenkijos⁴³¹ atplėšti. Juk tai liečia jų asmeninius interesus, ir jei atskyrimas bus patvirtintas, mūsų broliai liks didžiai nuskriausti, nebevalios didžiulis savo pilietiškumu.⁴³²

Nevengta tiesiai kalbėti apie esamą tautos padėtį, skaudi dabartis lyginta su kadais šlovinga praeitimi:

Kiekvienas gręžiasi atgal į praėjusį laiką, kuomet rūpestingas pilietis, kildamas iš užgriuvusių nelaimių, noriai savo turtą aukojo, spėriai prie Tautos Vėliavos skubėjo, rekrūtus iš savo pusės skyrė ir pakluso viskam, kas tik, jo manymu, išgelbėti galėjo; taigi visi pripažįsta, kad tokia garbinga tauta anuomet laimingesnė buvo, skirtingai nei šiandien liudija likimas. [...] Po ketverių laukimo ir vilties metų skaudu pripažinti, kad tauta, labiau nei kada nors anksčiau, yra nuskriausta, savo sūnų apvilta, ginklus praradusi, tamsos apgaubta, prislėgta, paniekinta, per prievartą paaukota, Sąjungininkių grobiu virtusi.⁴³³

Reflektuota ir skelbta atsakomybė už savo, kaip tautos išrinktojo, žodžius ir veiksmus: „Pati tauta pripažįsta, taip pat jai pritaria ir nusikaltimais nesusitepęs visuomenės teismas, kad skirta mums būti tautos išrinktaisiais, dora ir protu jai atstovauti, idant kaltė mus aplenkų“⁴³⁴. Net patyrus prievartą ir smurtą, savų įsipareigojimų neatsisakoma: „Seimo Nariai! Jei žengiant pirmąjį žingsnį gerojo Karaliaus pavyzdys ir jo dorovingumas mus vedė, argi pasitrauksime iš

⁴³¹ Lenkijos ir ATR pavadinimai 1793 m. Gardino Seimo narių pasisakymuose vartoti sinonimiškai.

⁴³² Ludwik Chodźko, *Mowa Jaśnie Wielmożnego JP Ludwika Chodźki Posła Pttu Oszmiańskiego na Sesyji Sejmowej dnia 24 czerwca 1793 roku w Grodnie miany*, Grodno, 1793, BUW, f. 4-261.

⁴³³ Józef Kimbar, *Głos dnia 24 juni, op. cit.*

⁴³⁴ *Ibid.*

to teisingos garbės kelio vien todėl, kad jis mums kančiomis gali būti grįstas?⁴³⁵ Ašmenos žemės teisėjas Kulvietis 1793 m. birželį Gardino Seime sakytoje kalboje įspėja, kad įsipareigojimų nevykdymas grasina ne tik savos, bet ir svetimų tautų teismu:

Vykdykime, Riterių Luomai, savo pareigas, neišduokime mūsų brolių pasitikėjimo ir mūsų priedermių. Gerbiami Pasiuntiniai, jų likimai, gerovė ir bėdos yra mums patikėti, būsime nusikaltę Dievui, Broliams, visuotinei sąžinei ir visai Europai mūsų šiandieninio Seimo darbais⁴³⁶.

Nepaisant aštrių Seimo opozicijos pasisakymų, komisija buvo sudaryta, o jos nariai nedelsdami turėjo pradėti derybas dėl sutarties su Rusija. Tikėta, kad toji sutartis abiem pusėms užtikrins vienodas teises, garantuos abiejų šalių nepriklausomybę ir žemių integralumą. Komisija privalėjo prisiekti, kad vadovausis ištikimybe, garbe ir sąžine, kad niekada iš nieko nepriims jokios dovanos ir nesusivilios jokių pažadu. Chodžko pasisakyme pabrėžiama, ko tikimasi iš deleguotų komisijos narių: „Atminkite, Gerbiami Delegatai, kad norint išvengti gresiančios nelaimės, daugiau įsipareigojimų prisiimti nevalia. Svarbiausia Pasiuntiniui - sekti sudaryta instrukcija ir nenukrypti nuo išdėstytų normų⁴³⁷. Įvairiose studijose⁴³⁸, gvildenančiose 1793 m. Gardino Seimo veiklą, minima, kad delegacijai, turinčiai pradėti derybas su Rusija, buvo suteikti labai riboti įgaliojimai. Šitai ypač papiktino Rusijos pasiuntinį Respublikoje Sieversą. Nedelsdamas jis įteikė Seimui notą, kurioje buvo aiškinama, kad komisijai būtina duoti tokius įgaliojimus, kurių pakaktų, kad ji galėtų pasirašyti

⁴³⁵ *Ibid.*

⁴³⁶ Józef Kulwiec, *Przekonanie Jaśnie Wielmożnego Imć Pana Józefa Kulwieca Sędziego Ziem i Posła Pttu Oszmian. W czasie przychodzącej materyi o danie deputacyi do ostatecznego udecydowania [na marginesie ręcznie dopisane: 26 juni]*, Grodno, 1793, НББ, ОФХ-31.

⁴³⁷ Ludwik Chodźko, *Mowa dnia 24 czerwca*, *op. cit.*

⁴³⁸ Евстафий Филаретович Орловский, *Очерки истории города Гродна*, Гродно: Типография Губернского Правления, 1889; Józef Jodkowski, *Grodno*, Wilno, 1923, Дмитрий Иванович Иловайский, *Гродненский сейм 1793 года. Последний сейм Речи Посполитой*, Москва: Университетская Типография (Катков и Ко), 1870.

sutartį pagal pristatytą projektą. Sieversas įspėjo, kad Seimui atsisakius tai padaryti, grės karinė intervencija, Respublikos išdo areštas, tam tikrų atstovų nekilnojamojo turto sekvestravimas. Išgirdę tokius grasinimus, Seimo nariai pratrūko audringomis kalbomis, negailėjo smerkiančių kaltinimų. Tiesa, dauguma suprato, kad išeities nebėra: „O koks apgailėtinas reikalas! Visa taip meistriškai pateikta, kad nesvarbu, ar mūsų atsakymas bus teigiamas, ar neigiamas, vis tiek Tėvynė pražūčiai bus palikta, tad, kaip sakiau, vien ašarom plūsti belieka [...]”⁴³⁹.

Iš aptariamų LDK atstovų pasisakymų ryškėja ir pati patriotizmo samprata. Patriotinės deklaracijos, skambėjusios *gėdingajame* Seime, sakytume, iš esmės prieštarauja žymaus XVIII a. anglų rašytojo, istoriko Samuelio Johnsono (1709-1784) išstartai garsiajai frazei „Patriotism is the last refuge of a scoundrel“ („Patriotizmas yra paskutinė nenaudėlio⁴⁴⁰ priebėga“). LDK pasiuntinių kalbose patriotizmas suvokiamas kaip gebėjimas pakilti virš savo asmeninės gerovės (ta pati suvoktis inspiravo ir Gardino seniūno Tyzenhauzo veiklą), apeinant bet kokią demagogiją ar manipuliavimą žmonių nuomone. Patriotui vienintelis motyvas, lemiantis jo veiklą, – meilė savo šaliai: „Dieve! Tu regi šią širdį, kuriai meilė Tėvynei ir meilė tautiečiams, šiandien nuo mūsų atskirtiems, esti brangiu lobiu; nevalioju nuo savo pareigų nususukti, o taip pat ir delegacijai neleidžiu“⁴⁴¹. Bet kokios asmeninės nuostatos, intencijos ar baimės lieka nuošaly, užleisdamos vietą bendriems tautos interesams. Apeliuojama į moralę, pabrėžiamas doros kriterijus:

Dar niekuomet atšiaurios lemties galia nesikėsino į tokius lobius, kokiais yra žmogaus sielos vertybės. Doros ir sveiko proto praradimas visgi taptų mūsų pačių laisva valia nuskintu vaisiumi. Jei

⁴³⁹ Ludwik Chodźko, *Przymówienie się Jaśnie Wielmożnego Imci Pana Ludwika Chodźki Posła Pttu Oszmiańskiego na Sesyj Sejmowej dnia 5 lipca 1793 roku w Grodnie*, Grodno, 1793, BUW, f. 4-264.

⁴⁴⁰ „Nenaudėliu“ Johnsonas vadina tą, kuris savo interesus gina paslapčia, iš pasalų, o kai yra demaskuojamas, ima tvirtinti, kad tuos interesus gina iš meilės tėvynei.

⁴⁴¹ Józef Kimbar, *Głos dnia 24 juni*, op. cit.

vis dar gėdijamės prarasti dorą, neleiskime sau nukrypti nuo kelio, kurį Karalius ir moralė rodo.⁴⁴²

Patriotizmui būdingas bendrumo jausmas, kuris pastebimai skiriasi nuo individualaus „aš“ pojūčio. Atkreiptinas dėmesys, kad ir LDK pavietus atstovavę Seimo nariai beveik visada identifikuojasi su dauguma, susitapatina su adresatais: „Visgi pasvarstykime, ar priklauso nuo mūsų galios tokia derybų eiga? Ir ar būsime gerbiami tautų, Karaliui netekus sosto, o tautą nuvedus į baudžiavą?“⁴⁴³; arba „Ne pirmą kartą juk tautą alpstančią regime, ne pirmą kartą slegiami nelaimės, sielvarto ir negarbės vaitojame“⁴⁴⁴. Šitokia kalbančiųjų pozicija yra orientuota į besiformuojančią tautinę savimonę, skatinančią ginti daugiau ne monarchą (ypač šiam apleidus tautos interesus), o savo nacionalines vertybes:

Argi galima suderinti pilietiškos širdies rūpestį su ta prievole, kurios susivieniję iš mūsų reikalauja Dvarai⁴⁴⁵? Reikia pamiršti savo būdą ir pareigas arba priešintis tam, kas yra pilietiška dora, ištikimybė savo Tėvynei, ką kiekvienas iš mūsų, pasikliaudami nuojauta ir įsitikinimais, pažįstame kaip meilę artimui.⁴⁴⁶

Patriotiniai jausmai, moralės adoracija efektyviai stiprina žlungančios tėvynės gelbėjimo retoriką:

Kolei dar leidžiama man šioje vietoje kalbėti, privalau skelbti, kad net didžiausias engimas, persekiojimai neturi ir turėti negali tiek

⁴⁴² *Ibid.*

⁴⁴³ Józef Kimbar, *Głos dnia 1 lipca, op.cit.*

⁴⁴⁴ Józef Kulwiec, *op. cit.*

⁴⁴⁵ Turima galvoje Rusija su Prūsija.

⁴⁴⁶ Józef Kimbar, *Głos Jaśnie Wielmożnego Józefa Kimbara Stolnika i Posła Powiatu Upickiego dnia 26 juni roku 1793 na Sesy Sejmowej w Grodnie miany*, Grodno, 1793, ЦГБ, f. 23.

galios, idant taurias sielas įveiktų, priverčiant išsižadėti Tėvynės bei savo įsipareigojimų.⁴⁴⁷

XVIII a. pabaigoje patriotizmas dažnai tapatintas su jakobinizmu. ATR ši praktika, inicijuota Rusijos atstovų, turėjo konkrečias priežastis ir tikslus – pateisinti represijas ir kuo greičiau įgyvendinti numatytus uždavinius. Įdomių įžvalgų šia tema pateikia Oginskis, prisimindamas Smolensko kašteliono Antano Suchodolskio kalbą 1793 m. Gardino Seime:

Kadangi lenkai nesutinka įteisinti smurto aktų, kurie simbolizuoja labiausiai nekenčiamą neteisybę, ypač todėl, kad jie nenori taikstyti su savo teritorijos padalijimu, nes taip reiškama tik stipriojo teisė, todėl, kad jie ryžtingai gina savo karaliaus prerogatyvas ir tautos privilegijas, todėl, kad jie priešinasi priespaudai, nuo kurios dejuoja ir karalius, ir tauta, despotizmo šalininkai viešai prikiša jiems jakobinizmą, bet lenkai juo bjaurisi... [...] Kaip išradingai jakobinizmu pavadintas jo kontrastas – tikras patriotizmas...⁴⁴⁸

Atsiminimų autoriaus nuomone, „kaltinimų jakobinizmu reikėjo tik tam, kad būtų atlikta tai, ką stipresnioji pusė manė esant teisėta, ir jokios kitos valstybės, išskyrus tas, kurios pasidalijo Lenkiją, nebesidomėjo šalimi, kuri Europos politinių jėgų balanse buvo beveik niekas“⁴⁴⁹.

LDK atstovų Gardino Seime pasisakymai liudija, kad viešąjį diskursą mėginta grįsti pamatine vienybės samprata, kolektyvine tautos dvasia: „Nejaugi šiandieniniai reikalai visiškai atima mums viltį, nejaugi mūsų kraštui tik kančios ir nelaimės skirtos; turime bent jau patys susivienyti dėl abipusio pasitikėjimo, abipusės santarvės, bendrų jausmų“⁴⁵⁰. Tauta apmąstoma siejant ją su valstybės teritorija ir tam tikromis institucijomis. Svarbiausia bendrumo

⁴⁴⁷ Józef Kimbar, *Głos JW Kimbara Posła Pttu Upickiego dnia 2 lipca miany*, Grodno, 1793, ЦГБ, f. 23.

⁴⁴⁸ Mykolas Kleopas Oginskis, *op. cit.*, p. 162.

⁴⁴⁹ *Ibid.*

⁴⁵⁰ Józef Kulwiec, *op. cit.*

išraiška - politinė vienybė. Tautos vienybės reikmė išauga grėsmės akivaizdoje: „Tauta! Būki stipri savo vidumi, tikėk, kad nepalaužiamas tvirtumas tik iš išorės slopinamas [...]“⁴⁵¹.

LDK atstovų kalbose aktualizuotos ir kiekvieno asmens teisės: laisvė („Nėra abejonės, kad kiekvienas iš mūsų slepia mintis apie bejėgiškumą, tačiau taip pat žinom, kad stiprus laisvės jausmas visuomet ir negandų Tėvynei atneša“⁴⁵²), teisėta nuosavybė („Argi nereikia pripažinti to, kad visa atėmė galingosios Valstybės? Esame priversti išsižadėti teisėtos nuosavybės, užleisti gimtas žemes ir atiduoti tautiečius svetimai valdžiai“⁴⁵³), saugumas („Nesaugi jaučiasi mūsų tauta, pasibjaurėtini nusikaltimai ją į pavojų stumia“⁴⁵⁴), priešinimasis išnaudojimui („Tautiečiai, pralaimėjimus ir nelaimės atminkit, juk augdami prieš išnaudotojus stiprėjat“⁴⁵⁵). Rūpestis savo teisėmis buvo inspiruotas ne tik „šventos meilės tėvynei“, anot 1793 m. Gardino Seimo veiklą akylai stebėjusio Oginskio, „beveik visi jo [Seimo – J. G.] nariai dėl savo dvarų geografinės padėties buvo rusų, austrų arba prūsų valdiniai ir turėjo nekokią alternatyvą – arba nusileisti jėgai ir balsuoti prieš savo valią, arba išsižadėti šeimos turto“⁴⁵⁶. Represijų baimė, kiekvieną Seimo posėdžių dieną Rusijos ambasadoriaus demonstruojama „pavyzdinė“ kontrolė („Gardino apylinkėse buvo pilna kariuomenės, mieste įsikūrusi stipri įgula, o visos gatvės taip kruopščiai saugomos, kad niekas, net užsieniečiai, negalėjo išeiti pasivaikščioti už miesto įtvirtinimų, negavę rusų komendanto išduoto leidimo“⁴⁵⁷) versdavo abejoti net ir saviškių veiksmais:

Tačiau kas gi mums gali garantuoti, kad tie pasiuntiniai ar atstovai nepasiduos prievartai ir stengsis vykdyti tai, ką nutars Seimo nariai,

⁴⁵¹ Ludwik Chodźko, *Mowa dnia 24 czerwca*, *op. cit.*

⁴⁵² Ludwik Chodźko, *Głos Jaśnie Wielmożnego Imć Pana Ludwika Chodźki Posła Powiatu Oszmiańskiego na Sesyi Sejmowej dnia 3 lipca 1793 roku w Grodnie miany*, Grodno, 1793, BUW, f. 4-263.

⁴⁵³ Józef Kimbar, *Głos dnia 26 juni*, *op.cit.*

⁴⁵⁴ *Ibid.*

⁴⁵⁵ Józef Kulwiec, *op.cit.*

⁴⁵⁶ Mykolas Kleopas Oginskis, *op.cit.*, p. 152.

⁴⁵⁷ *Ibid.*, p. 147.

priešindamiesi priespaudai, kurią, vos tik prasidėjus Seimui, mūsų kolegoms teko patirti.⁴⁵⁸

Įvairūs nuogaštavimai, abejonės ne vieną Seimo narį vertė keisti savo laikyseną, pereiti iš vienos politinės grupuotės į kitą⁴⁵⁹.

Iš karaliaus Stanislovo Augusto taip pat laukta, kad jis priešinsis nutarimams, keliantiems pavojų šalies nepriklausomybei ir gyventojų pilietinėms teisėms. Regis, vėl sugrįžo pasitikėjimas karaliumi, tam tikra prasme priminęs 1791–uosius, Gegužės 3 d. konstitucijos paskelbimo, laikus⁴⁶⁰. Nepaisant praeityje padarytų Respublikai lemtingų klaidų, karalius traktuotas kaip atsvara anarchijai, tvarkos, teisingumo ir doros valstybėje garantas, silpnesniųjų ir persekiojamųjų gynėjas⁴⁶¹:

Turime savo pusęj Karalių - dvigubai nuovokesnį, gaivinantį merdinčią Tėvynę ir ištikimą tautai; nepalikime, sūnūs, gerojo tėvo, neieškokime kitos priebėgos, betgi likime prie jo pasitikėdami.⁴⁶²

⁴⁵⁸ Józef Kimbar, *Głos dnia 26 juni, op. cit.*

⁴⁵⁹ Išsamus LDK pasiuntinių pasiskirstymas pagal 1793 m. Seime vyraujančias politines grupuotes yra pateiktas Šmigelskytės-Stukienės straipsnyje „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovai paskutiniajame Abiejų Tautų Respublikos Seime. Politinio pasirinkimo problema“, *op. cit.*

⁴⁶⁰ Darius Kuolys, analitinėje studijoje „Kovos dėl Respublikos: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės saulėlydžio patirtis“ apžvelgdamas Stanislovo Augusto veiklos ypatumus, pažymi, jog „Gegužės 3-iosios konstitucija pagaliau pelnė Stanislovui Augustui ir jo valdomai Respublikai seniai siektą pripažinimą Apšvietos Europoje. Ją kaip *didį gerį, viešojo gėrio tyriausią pavidalą* 1791-ųjų rugpjūtį išleistame veikale *Naujųjų vigų kreipimasis į senuosius (Appeal from the New to the Old Whigs)* sveikino britų politikas ir filosofas Edmundas Burke'as (1729–1797). Paryžiaus politiniuose klubuose buvo keliami tosti už Stanislovą Augustą – *karalių pilietį*, Respublikos valdovas lygintas su J. J. Rousseau, šlovintas eilėmis kaip *karalius žmogus*. Didelio atgarsio Konstitucija sulaukė ir Jungtinėse Amerikos Valstijose. [...] Konstitucija laikytina esmine politine Stanislovo Augusto pergale. Jos išsižadėjimas – istoriniu paskutinio Lenkijos ir Lietuvos karaliaus pralaimėjimu“ (žr. Darius Kuolys, „Kovos dėl Respublikos: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės saulėlydžio patirtis“, *op. cit.*, p. 205-207).

⁴⁶¹ Anna Grzeškowiak-Krwawicz, „Czy król potrzebny jest w Republice? Polscy pisarze polityczni wieku XVIII o miejscu i roli monarchy w Rzeczypospolitej“, in: *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy*, Krakow: Zamek Królewski na Wawelu, 2003, p. 475.

⁴⁶² Ludwik Chodźko, *Mowa dnia 24 czerwca, op. cit.*

Panašaus pobūdžio panegirika skambėjo ir kiek anksčiau rašytuose, karaliui dedikuotuose proginės poezijos tekstuose. Pavyzdžiu galėtų būti Stanislovo Augusto vardinių proga Gardino moksleivių kurtos eilės:

Minia gausi skirtingų žmonių, skirtingo amžiaus ir luomų,
Betgi visus Karalius tėviškai guodžia, visų yra mylimas.
Vargšai užmiršta nepriteklius ir liūdesį,
Turtinųjų paprasti norai būna išpildyti.⁴⁶³

Tėviško karaliaus įvaizdį savo graudingomis kalbomis Seime kūrė ir pats Stanislovas Augustas. Oginskis, aprašydamas 1793 m. liepos 17 d. Seimo posėdį, cituoja tėviškai savo sūnumis besirūpinančio karaliaus kalbą:

Jums, Seime, reikia įvertinti pavojų, pakibusį virš kelių milijonų Jūsų brolių piliečių, gyvenančių toje šalies dalyje, kurios neketinama mums palikti, galvų, pavojų, dėl kurio gali išnykti lenkų vardas. Mažiausiai man rūpi mano paties likimas, bet mąstau, kas laukia Jūsų... Atsiminkite, kad galite išgelbėti arba pražudyti likusią tautos dalį... Savo vaikus mylintis tėvas privalo neveidmainiaudamas sakyti jiems teisybę.⁴⁶⁴

Tautos išrinktų atstovų ir karaliaus dialoge kartojasi panašios frazės, vienos ir kitos pusės poreikius iliustruojančios motyvacijos:

Šviesiausias Karaliau, stebi drauge su mumis rizikingą padėtį Tėvynės, išmintimi pažįsti, kad yra toje Šventovėje rankos, atkeliančios jai karstą, matai, Tėve, raudančius sūnus, ašaromis į Tavo širdį besibeldžiančius. Argi gali būti, kad jautrumui Tavy neatsirastų vietos?! Ar gali būti, kad nenorėtum ginti Tėvynės?! Karaliau! Parodyk tai bent paskutinę jos žlugimo akimirką - drąsiai ir

⁴⁶³ *Wiersz w Dzień Dorocznej Pamiątki Imienin Najjasniejszego Pana Stanisława Augusta*, op. cit.

⁴⁶⁴ Mykolas Kleopas Oginskis, op. cit., p. 146.

prieš nieką nelenkdamas širdies, nes lengviau iškęsti prievartą, paskutinį kraujo lašą iš mūsų spaudžiančią, nei matyti žūstančius Tėvynės sūnus.⁴⁶⁵

Kimbaras irgi ragino karalių, kad šis eitų teisingu keliu, savo pavyzdžiu rodytų narsą bei pasiryžimą, patarimais šviestų juo tikinčių žmonių mintis⁴⁶⁶. Į karalių kreiptasi kaip į pagarbos vertą vedlį:

Šviesiausiasis Valdove! Tavo balso įkvėpti ir Tavo pavyzdžiu sekdami, žengėme pirmąjį žingsnį, kaip kad dorovingiems tautos atstovams derėjo. Malonu mums bus Tavo pastangas ir Tavo vadovavimą mūsų garbingiems broliams persakyti, malonu bus Senatui ir pritariančiam Riterių Luomui pareikšti apie Tavo ryžtą, kuris šiandien greta sielvarto pilietišką širdį paguodos pripildo.⁴⁶⁷

Seimo dauguma, kartu ir opozicija, prasidėjus posėdžiams, karaliui rodė pasitikėjimą, jį palaikė. 1793 m. liepą, Sieversui įsakius nebemokėti karaliui išmokų, skirtų iš valstybės išdo, didžioji dalis Seimo narių iš savo asmeninių lėšų pasiūlė karaliui priimti penkis šimtus tūkstančių Lenkijos auksinų⁴⁶⁸. Pasipiktinęs tokiu protesto ženklą rodomu atstovų dosnumu, Rusijos ambasadorius sekvestravo kai kurių Seimo narių dvarus ir net kelis liepė suimti. Po šio susidorojimo daugumos vaivadijų ir paviėtų atstovai atsisakė vyksti į Seimą ir dalyvauti posėdžiuose. Buvo paskelbtas manifestas, kuriame protestuota dėl svetimos valstybės prievartos ir smurto prieš laisvos bei nepriklausomos tautos atstovus. Atsakomybę raginta prisiimti visiems parlamentarams:

Šiandieninė mano kalba yra išbudinta didžiųjų jausmų, ir jums, Šviesiausieji Seimo Nariai, dera atsakyti už tai, kad mūsų kolegos,

⁴⁶⁵ Ludwik Chodźko, *Przymówienie dnia 5 lipca*, op. cit.

⁴⁶⁶ Józef Kimbar, *Głos dnia 24 juni*, op. cit.

⁴⁶⁷ *Ibid.*

⁴⁶⁸ Mykolas Kleopas Oginskis, op. cit., p. 142.

vaivadijų, pavietų ir dvarų atstovai yra areštuoti. Tas pasibaisėtinas poelgis turi sudrebinti kiekvieno piliečio jautrią širdį. [...] Ko toliau galime tikėtis ir kokių rezultatų pasieksime besirūpindami Tėvynės gerove – kiekvienas lengvai galime nuspėti.⁴⁶⁹

Rusijos ambasadoriui primygtinai reikalaujant, kad Seimas kuo greičiau pasirašytų sąjungos sutartį, prisiminta priesaika išsaugoti Respublikos integralumą, ir tai, kad pritarimas sutarčiai su Rusija reikštų tos priesaikos sulaužymą ir tėvynės išdavimą. Kilusį įkarštį mėgino gesinti karalius, ragindamas elgtis santūriai ir atsakingai įvertinti pavojų, pakibusį virš kelių milijonų tautiečių galvų. Jis vardijo nelaimės, kurių galima sulaukti, nepaklūstant galingos valstybės reikalavimams. Toks karaliaus racionalus atsargumas užuot nuraminęs įaudrintas aistras, tik dar labiau jas pakurstė. Stanislovas Augustas susilaukė tiesioginių kaltinimų dėl savo silpnumo ir nesirūpinimo tautos šlove bei garbe, atvirai kalbėta, kad karalius pasidavė Rusijos monarchei ir nori užtraukti gėdą Seimui. Upytės atstovas Kimbaras be užuolankų dėstė žlungančios Respublikos valdovui:

Karaliau, kas gi tau iš tos karūnos, gėdingai nupirktos? Visa Europa kalba, kad už ją esi skolingas imperatorei. Taigi parodyk dabar pasauliui, kad tai - netiesa! Vesk mus į Sibirą, jo žavesys mums patiks!..⁴⁷⁰

Po šių žodžių Seimo salėje pasigirdo ryžtingi šūksniai: „Į Sibirą, į Sibirą! Vesk mus į Sibirą!“ Vienas iš pasiuntinių Augustinas Karskis riktelėjo, kad jei atsiras nors kuris, išdrįsiantis pritarti sutarčiai su uzurpatoriais, jis pats parodysiąs, kokio likimo nusipelno išdavikas.⁴⁷¹ Į tokius Seimo narių išpuolius netruko sureaguoti uolusis Rusijos pasiuntinys Respublikoje Sieversas. Seimui įteiktoje notoje jis kaltino atstovus didžia nepagarba karaliui bei netinkamu

⁴⁶⁹ Józef Kimbar, *Głos dnia 2 lipca*, op. cit.

⁴⁷⁰ Józef Kimbar, *Głos Jaśnie Wielmożnego Imć Pana Kimbara Stolnika i Posła Powiatu Upickiego na Sesyji Sejmowej dnia 15 lipca w Grodnie miany*, Grodno, 1793, ЦНБ, f. 23.

⁴⁷¹ Дмитрий Иванович Иловайский, op.cit., p. 111.

atstovavimu tautai ir nurodė, kad visa tai kilo dėl šalyje vis drąsiau propaguojamo jakobinizmo. Pareikšdamas, kad rūpinasi tvarka ir saugumu, įsakė apsupti karaliaus pilį. Dauguma Seimo narių tokiam spaudimui nepasidavė - viešai pasisakė, kad nusileidus grasinimams, bus prarasta ne tik savo tautos, bet ir tų valstybių, iš kurių prašyta pagalbos, pagarba. Nesiliovė prakeiksmi ir pačiam karaliui. Kalbėta, kad jis tėra tik instrumentas, kuriuo Rusijos imperatorė naudojasi siekdama sutartimis įteisinti šalies padalijimą. Kai kurių kaltinimai buvo itin griežti ir smerkiantys. Įsimintiniausiu amžininkai vadina Kimbaro pasisakymą. 1793 m. rugpjūtį sakytoje kalboje jis tokiais žodžiais kreipėsi į karalių:

Matau, Karaliau, į sostą atėjai išdavysčių ir geidulių keliu, karaliauji pasidavęs ir baigsi nešlovėj. Savo gyvenimą moterims iššvaistei, o Tėvynėje vien vaidams, tokiems, kokius dabar girdime, klestėti leidai. Tad tegul dabar tavo numylėtinės su tokiu pat gailėsčiu, su kokiu tu Tėvynę kaban įstūmei, tave paslepia. Dėl nieko nedrebu ir nieko nebijau, tiesą sakau – esi išdavikas.⁴⁷²

1793 m. rugpjūtį po audringo Gardino Seimo posėdžio Sieverso įsakymu rusų kariai suėmė keturis parlamentarų. Pasipiktinę LDK ir Lenkijos Karalystės atstovai kitą dieną priėmė rezoliuciją nepradėti posėdžio ir vetuoti bet kokias diskusijas. Seimo salėje tvyrojo menkiausio judesio netrikdoma tyla. Seimo maršalka Stanislovas Kostka Bielinskis (?–1812) tris kartus pakartojo klausimą, ar Seimas sutinka, kad komisija pasirašytų sutartį su Prūsijos karaliumi. Nenuskambėjus jokiame atsakyme, tylėjimas priimtas kaip sutikimas.

LDK atstovai, mėginę Respublikos laisvę ginti patriotinėmis kalbomis, ir vėliau liko ištikimi savo pažiūroms. Gardino Seimui 1793 m. rudenį perdavus

⁴⁷² Józef Kimbar, *Głos JW Kimbara Posła Pttu Upickiego dnia 24 sierpnia miany*, Grodno, 1793, ЦГБ, f. 23.

valdžią Nuolatinei tarybai ir baigus darbą, negausios LDK pasiuntinių grupės nariai⁴⁷³ prisijungė prie 1794 m. Kosciuškos vadovaujamo sukilimo.

Vertinant į Gardino Seimą atvykusių Lietuvos atstovų tikslus, jų laikysena Antrojo Respublikos padalijimo akivaizdoje, svarbus tampa ne tik jų politinis pasirinkimas, bet ir pilietinė drąsa priešintis grobikiškai Rusijos ir Prūsijos politikai ir ją palaikiusiai tylinčiai daugumai. Žinoma, LDK pasiuntinių retos gretos ir pavieniai balsai negalėjo atsverti valstybei pražūtingų nebylių pritarimų ar pakeisti *gėdingojo* Seimo charakteristiką, tačiau būtent jų patriotinės kalbos daugiaženkliame XVIII a. antros pusės Gardino palimpseste funkcionuoja kaip reikšmingi, bet vis dar neperskaityti įrašai.

⁴⁷³ Buvusį Upytės pasiuntinį Kimbarą Kosciuška 1794 m. liepos 15 d. paskyrė papulkininkiu. Ašmenos atstovas Chodžko priklausė Jokūbo Jasinskio (1761-1794) vadovaujamai LDK sukilėlių kariuomenei, jam suteiktas majoro laipsnis. Apie kito Ašmenos atstovo Kulviečio veiklą, prasidėjus 1794 m. sukilimui, duomenų kol kas nerasta.

IŠVADOS

Tiriant XVIII a. antros pusės Gardino kultūrinį gyvenimą ir jį įtakojusią Apšvietos epochą, nustatyta, kad Europos Apšvietą pradėjusi švietėjiška filosofija LDK pasiekė keliais dešimtmečiais vėliau. Pirmuoju europinės Apšvietos ženklu įvardijus susidomėjimą filosofija (ypač *populiariąja*, *salonine*, daugeliu požiūrių nutolusia nuo bendrafilosofinės problematikos), LDK šis reiškinys datuotinas apie 1769 m., Narbutui išleidus scholastinį spekuliatyvumą kritikavusį, naują filosofijos traktuotę (aktualizuojančią filosofijos reikšmę ir praktinę naudą kasdieniame gyvenime) teikusį logikos vadovėlį. Tiek tuo metu naujos Narbuto idėjos, tiek profesionalios filosofijos, kaip disciplinos, pašalinimas iš mokymo programų, taip pat ir vakarietišku kraštų įtakos prisidėjo prie saloninės-pramoginės filosofijos išpopuliarėjimo Lenkijoje ir LDK. Saloninis filosofavimas priešingas tradicinei katalikiškai pasaulėjautai ir sietas su laisvamanybe ir libertinizmu, įtraukusiu ne tik intelektualius švietėjus, bet ir iki tol tylėjusius miestelėnus bei moteris.

Antruoju Apšvietos pradžią žyminčiu ženklu įvardinta visuomenės sekuliarizacija buvo inspiruota pasikeitusios kultūrinės savimonės, akcentuoto rūpesčio šiapusiniu gyvenimu ir suvokimo, kad Dievo ir tikėjimo būtinybė lengvai pakeičiama galimybe, t.y. galimu pasirinkimu. LDK ryškesnės sekuliarizmo apraiškos pastebimos išpopuliarėjus saloniniam filosofavimui ir yra sietinos su libertiniškos visuomenės veiksmais bei nonkonformistine laikysena. Faktas, jog rašytinių liudijimų apie LDK libertinų veiklą, jų propaguotas idėjas išliko vos vienas kitas, leidžia daryti dvi prielaidas: pirma - libertinizmo fenomenas buvo paviršutinis ir trumpalaikis, todėl ir neįrašytas į daugialypį LDK kultūros tekstą, antra - katalikiškos cenzūros drausti libertiniški raštai buvo arba sunaikinti, arba platinti rankraščiais. Kliauantis „atsakomosios“ teistinės literatūros gausa, įtikinamesnė atrodytų antroji prielaida.

Peržvelgus užsienio ir lietuvių mokslininkų studijas, gana skirtingai traktuojančias Apšvietos epochos problematiką, pasigesta aiškesnių atsakymų į

šiam tyrimui aktualizuojamą klausimą – kas buvo charakteringa švietėjiškam sąjūdžiui LDK. Tiriamo laikotarpio politinės bei ekonominės situacijos ir jos inspiruotų lūkesčių įvertinimas leidžia daryti išvadą, kad išskirtinis LDK Apšvietos bruožas buvo *sveika logika*, sieta su moralinių ir visuomeninių idealų įgyvendinimu ir priešinta Respublikos anarchijai. Skirtingai nei kitos, dažniausiai Vakarų Europos mokyklų išugdytos laikysenos, vadovavimasis sveiku protu buvo sąlygotas konkrečia krašto gyventojų poreikių.

Nuo gausios ir nuomonių atžvilgiu kontrastingos tiriamą epochą analizuojančios literatūros perėjus prie XVIII a. antros pusės Gardinui skirtų tyrimų, daroma išvada, kad lietuvių moksliniuose vertinimuose į Gardiną žvelgiama kaip į svetimą istorinių įvykių areną, o baltarusių ir lenkų traktuotėse LDK didybę menantis miestas be jokių išlygų pripažįstamas savu, atviru skirtingoms interpretacijoms. Atviri interpretacijoms yra ir beveik netyrinėti Gardino seniūno Tyzenhauzo laišakai, po LDK keliavusių ir savo įspūdžius užrašiusių XVIII a. Vakarų Europos autorių memuarai, taip pat LDK veikėjų atsiminimai, poetiniai tekstai, politinės kalbos.

XVIII a. europinės kultūros formų analizė fiksuoja kultūrinės ir kritinės minties proveržį, inspiravusį viešosios erdvės susiformavimą. Viešojoje XVIII a. antros pusės erdvėje subrendo reakcija Berlio pavadinta Kontrapšvieta, kurios pradininkais laikytini trys vokiečių filosofai: Hamannas, Herderis ir Jacobis. Kontrapšvietos atstovai kritikavo Apšvietos sureikšmintą proto galią, ignoravusią religijos laisvę, toleranciją, leidusią atsirasti naujoms nepakantoms, absoliutizmo ir utopizmo formoms. Tiriant XVIII a. antros pusės kultūrą, veikiamą priešišku Apšvietos ir Kontrapšvietos įtampu, prieita prie išvados, kad dviejų opozicijų audrinama epocha įteisino kultūros kaip mokslo ir religijos sintezės sampratą.

Vertinant Apšvietos ir Kontrapšvietos judėjimus įvairiuose Vakarų ir Vidurio Europos regionuose, pastebėta, kad nei vienoje šalyje jie nebuvo taip apgalvotai organizuoti ir tokie kryptingi, kaip Prancūzijoje. Savo pasisakymais, publikacijomis prancūzai demonstravo išskirtinį intelektą, žinias ir savo

pasekėjų kituose kraštuose (tarp jų ir LDK) buvo minimi ir cituojami dažniausiai.

Vakarų Europos Apšvietos ir Kontrapšvietos ideologija daugiausia buvo kurta ir populiarinta akademinio sluoksnio atstovų, o Vidurio Europoje panašias iniciatyvas rodė įvairias socialinius grupes atstovavę asmenys. LDK ir Lenkijos Karalystėje ryškesniu Kontrapšvietos blyksniu tampa chasidų judėjimas, savo idėjomis kėlęs maištą prieš kategorišką racionalizmą ir modernybę, propagavęs pamaldumą, Dievo meilę, tikėjimą stebuklais. Rasti rašto liudijimai leidžia daryti prielaidą, kad beveik netirtas Kontrapšvietos fenomenas LDK turėjo savitus raiškos ir poveikio visuomenei bruožus.

Aktualizuotas miesto, prilygstančio daugybiniam palimpsestui, vaizdinys į Gardiną leido pažvelgti kaip į skirtingus tekstus akumuliuvusį LDK centrą. Šių heterogeniškų tekstų analizė įtraukė ne tik jų rašymo, bet ir veik vienalaikio skaitymo procesus.

Tiriant kultūrinius ir politinius Gardino tekstus, analizuotos juos rašiusių autorių intencijos, laikysenos, taip pat jų statusas visuomenėje. Ši tyrimo kryptis reikalavo tikslesnės *piliečio* ir *miestiečio* sąvokų apibrėžties. Pasitelkus XVIII a. LDK rašytas kalbas, pamokslus, kitokio pobūdžio raštus, nustatyta, kad žodžiai *piliētis* ir *miestietis* dažnai vartoti sinonimiškai.

Prie reikšmingiausių įrašus XVIII a. antros pusės Gardino mieste palikusių autorių priskiriami: Gardino seniūnas Tyzenhauzas, LDK pasiuntiniai 1793 m. Gardino Seime, miesto kultūrinį veidą savitai formavę kitų tautybių ir konfesijų atstovai. Iš jų atskirai aptarti sentikiai ir nekrikščioniškas bendruomenes atstovavę žydai. Pastarieji sudarė gana didelę Gardino miestietijos dalį, tačiau tiriamuoju laikotarpiu (t.y. XVIII a. antroje pusėje) miestiečių luomui nepriklausė (į jį integruoti tik carinės Rusijos valdžios XIX a. pradžioje).

Klasicistinio stiliaus miesto statyba, manufaktūrų ir fabrių steigimas, pramonės plėtra, įvairios mokyklos, spaustuvė Gardino miesto palimpseste funkcionuoja kaip istoriškai svarbūs Tyzenhauzo palikti įrašai, XVIII a. antros pusės Gardiną pavertę moderniu ir pasauliui atviru miestu. Per stebėtina

trumpą laiką įgyvendinami užmojai Gardino seniūnui pelnė nepailstančio novatoriaus ir senos sistemos griovėjo vardą, kartu plėtė bičiulių, gerbėjų ir kritikuojančių priešininkų gretas. Tyzenhauzui adresuota kritika ir skleidžiamas šmeižtas įtakojo ir amžininkų rašomus tekstus. LDK veikėjų memuaruose, poetiniuose kūrinuose, skirtuose klestinčiam Gardinui aprašyti, Tyzenhauzo nuopelnai dažnai būdavo priskiriami karaliui Stanislovui Augustui. Tuose raštuose tiesiogiai neįvardintą, bet numanomą Gardino seniūno autorystę liudijo tik tam tikros nuorodos į jo atliktus darbus.

Platus Tyzenhauzo interesų ir veiklos laukas leidžia kalbėti apie jo domėjimąsi ir rūpestį pačiomis įvairiausiomis sritimis. Visuotinio intereso prioritetą, taip pat ir Kontrapšvietos programa, aktualizavusi tolerancijos įvairioms tikybos klausimą, įtakojo seniūno sprendimą steigti miesto kapines ir protestantų bažnyčią.

Atskiro dėmesio verta, tyrimui reikšminga XVIII a. antros pusės medicinos tema bei su ja susijęs Gardino karališkosios medicinos mokyklos įkūrimas. Mokykla steigta siekiant papildyti anuomet itin negausias medikų gretas, taip mažinant sunkiai gydomomis ligomis sergančių ir nuo jų mirstančių žmonių skaičių. Iš Prancūzijos Tyzenhauzo pakviestas garsus medicinos profesorius Gilibertas ne tik ėmėsi vadovauti Gardino karališkajai medicinos mokyklai, bet ir įkūrė vieną gražiausių Europoje botanikos sodą, vykdė medicininius tyrimus visoje LDK, rengė ir publikavo mokslinius straipsnius, dirbo vyriausioju gydytoju Gardino ligoninėje. Tyzenhauzo ir prancūzų mokslininko interesai sutapo – jiedu bendradarbiavo iki pat Gardino seniūno karjeros pabaigos.

Tiesiogią įtaką XVIII a. antros pusės Gardino kultūriniam gyvenimui darė ir Tyzenhauzo įsteigtos spaustuvės veikla. Ištyrus joje spausdintų leidinių pobūdį, jie suskirstyti į tris stambesnes grupes: knygas (originalus lenkų kalba ir vertimus), kalbas ir pamokslus, periodinius leidinius. Gardino spaustuvės leidinių analizė rodo, kad į karališką privilegiją įtrauktas reikalavimas spausdinti vien lenkiškus elementorius ir religinę literatūrą buvo ignoruojamas.

Tiriant Gardino spaustuvėje leistas knygas, išskirtas kelių leidimų sulaukęs anoniminio autoriaus veikalas *Prezent dla żon*, XVIII a. europinės literatūros kontekste funkcionuojantis kaip vienas iš charakteringiausių vyriškos autorystės didaktinių tekstų, savitai perteikęs to meto populiarių filosofų Voltaire'o, Locke'o, Rousseau švietėjiškas mintis.

Iš verstinių knygų (jų, remiantis bibliografiniais tyrimais, Gardino spaustuvė išleido daugiau nei originalų) analizuotos Berkeley'aus *Informacya a cnotach y skutkach wody żywiczney* ir Bergierio *Traktat dziejowego i dogmatycznego prawdziwej religii*. Fiksuojant pakartotinius šių veikalų leidimus, teigtina, kad XVIII a. antros pusės skaitančioji (raštinga) LDK visuomenė praktikavo *intensyvų* (tų pačių knygų daugkartinį) skaitymą ir mieliau rinkosi ne švietėjų-enciklopedistų veikalus, bet Kontrapšvietos ideologijai antrinančius tekstus. Šis gebėjimas rinktis laikytinas svarbiu demokratiškos visuomenės bruožu.

Gardino spaustuvės leista skirtingo turinio ir formos literatūra - ne tik knygos, bet ir LDK Vyriausiojo Tribunolo maršalkų, Seimo deputatų, pamokslininkų pranešimai bei kalbos - leidžia kalbėti apie kintančius visuomenės poreikius, glaudžiai susijusius su XVIII a. antroje pusėje prasidėjusiais modernizacijos procesais, skatinusiais iš naujo įvertinti ne tik savo prievoles ir įsipareigojimus, bet ir teises.

Trečiajai Gardino spaustuvės leidinių grupei – periodikai priskirtini savaitraštis *Gazeta Grodzieńska* ir kalendorius *Kalendarz Grodzieński*. Lyginant šiuos leidinius su Vilniuje leistais *Kuryer Litewski* ir *Kalendarz Wileński*, akivaizdus pastarųjų teikiamos informacijos vienodumas ir blankumas. Gardine spausdinta periodika išsiskiria įvairesnėmis, kartu ir originalesnėmis publikacijomis. Tiriant kalendorius, įžvelgta švietėjiška paskata pažindinti skaitytojus su naujausiais pasiekimais medicinos, tikslųjų mokslų srityse, inicijuoti jų aktyvumą, keliant ir sprendžiant to meto visuomenei aktualius klausimus. Savo forma ir medžiagos išdėstymu kalendoriai buvo panašūs į tradicines maldaknyges, tad raštingos daugumos noriai pirkti ir skaityti. Nuodugni kalendorių publikacijų analizė leido

identifikuoti ir jų skaitytoją – įvairiatautį, skirtingas religijas išpažįstantį miesto gyventoją.

Konstatuojant, kad Tyzenhauzo įrašai yra svarbiausi XVIII a. antros pusės Gardino palimpseste, tirti ir kiti šio miesto kultūriniai bei politiniai tekstai, priklausę įvairiatautei miestietijai ir LDK pasiuntiniams 1793 m. Gardino Seime.

Kitataučiams ir kitatikiams vadinti pasirinktas *etninės grupės* terminas, kaip neutralus ir priimtinas akademiniam diskurse. Tikslintos ir kitos sąvokos: *miestietis*, *miesto pilietis* ir *miesto gyventojas*. Pažymėta, kad reikšmingai XVIII a. antros pusės Gardino veidą, jo kultūrinį ir ekonominį gyvenimą keitę žydai miestiečių luomui nepriklausė. Jie gyveno socialinėje ir kultūrinėje atskirtyje ir turėjo ne miestiečių ar miesto piliečių, bet miesto gyventojų statusą.

Kita itin savita Gardino miestietijos dalis – iš Rusijos dėl religinių persekiojimų pabėgę sentikiai, skirtingai nei nekrikščioniškų bendruomenių atstovai, miesto piliečiais tapti galėjo. Stokojant patikimų šaltinių, nėra aišku, kiek sentikių ta galimybe pasinaudojo. Klausimai keltini ir dėl kitų sentikių gyvenimos ypatumų LDK (pvz., dėl sambūvio su čiabuviais, skirtingų tautybių, konfesijų žmonėmis). Neabejojama dėl Gardine spausdintos religinės sentikių literatūros svarbos, jos reikšmės senosios stačiatikybės tradicijoms bei LDK paveldui.

LDK pasiuntinių 1793 m. Gardino Seime pasisakymai vertintini kaip reikšmingi įrašai daugiaženkliame XVIII a. antros pusės Gardino palimpseste. *Nebylaus*, *gėdingojo* Seimo fone jie funkcionuoja kaip išskirtiniai, naujoms analizėms atviri XVIII a. pilietiškumo ir patriotizmo liudijimai.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Sutrumpinimai

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa)

BUW – Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie

MAB – Mokslų akademijos biblioteka (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka)

НББ - Национальная библиотека Беларуси

НИАБ - Национальный исторический архив Беларуси

ЦНБ - Центральная научная библиотека имени Якуба Коласа Национальной академии наук Беларуси

Šaltiniai

Akty cechów wileńskich, 1495-1759, t. 1-2, Wilno, 1939.

Bergier, Nicolas *Traktat dziejowego i dogmatycznego prawdziwej religii z odparciem błędów, które jej rozmaitych przedstawiano wiekach*, Grodno, t. 10, 1795.

Berkeley, George, *Trys dialogai*, iš anglų k. vertė Mykolas Drunga, Vilnius: Versus aureus, 2005.

Berkley, Jerzy, *Informacya a cnotach y skutkach wody żywicznejey*, Grodno, 1781.

Berklis, Džordžas, *Traktatas apie žmogiškojo pažinimo principus*, iš anglų k. vertė Antanas Nesavas, Vilnius: Mintis, 1988.

Bernoulli, Johann, *Sammlung Kurzer Reisebeschreibungen*, Berlin, 1783.

Chodźko, Ludwik, *Głos Jaśnie Wielmożnego Imć Pana Ludwika Chodźki Posła Powiatu Oszmiańskiego na Sesyi Sejmowej dnia 3 lipca 1793 roku w Grodnie miany*, Grodno, 1793, BUW, f. 4-263.

Chodźko, Ludwik, *Mowa Jaśnie Wielmożnego JP Ludwika Chodźki Posła Pttu Oszmiańskiego na Sesy Sejmowej dnia 24 czerwca 1793 roku w Grodnie miany*, Grodno, 1793, BUW, f. 4-261.

Chodźko, Ludwik, *Przymówienie się Jaśnie Wielmożnego Imci Pana Ludwika Chodźki Posła Pttu Oszmiańskiego na Sesy Sejmowej dnia 5 lipca 1793 roku w Grodnie*, Grodno, 1793, BUW, f. 4-264.

Coxe, William, *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark, Interspersed with Historical Relations and Political Inquiries*, Dublin, 1784.

Ekloga na Odgłos Wjelkiego Dzieła w Kraju, Około Grodna Słyszana, MAB, L-18/2-7.

Gazeta Grodzieńska, wyd. Sobolewski, nakł. Antoniego Tyzenhauza, Grodno: Druk. JKMci, 1775-1783.

Gazeta Warszawska, dnia 4 kwietnia, roku 1785, nr. 27.

Hume, David, *Traktatas apie žmogaus prigimtį*, iš anglų k. vertė Joana Vanagienė, Vilnius: Charibdė, 2007.

Hume, David, *Žmogaus proto tyrinėjimas*, iš anglų k. vertė Kęstutis Rastenis, Vilnius: Pradai, 1995.

Kadlubowski, Michał, *Filozofia nowa*, Grodno, J.K.M., 1787.

Kalendarz Grodzieński na rok 1776, 1775.

Kalendarz Grodzieński na rok pański 1778, 1777.

Kalendarz Grodzieński na rok pański 1779, 1778.

Kalendarz Grodzieński na rok przestępny 1780, 1779.

Kalendarz Grodzieński na rok pański 1782, w Grodnie, w Drukarni J.K.Mci., 1781.

Kalendarz Grodzieński na rok 1784, 1783.

Kalendarz historyczny y polityczny na rok pański 1739, w Wilnie: w drukarni J.K.M. i Akademickiey Soc. Jesu, 1738.

Kalendarz polityczny na rok pański 1737, w Wilnie: w drukarni J.K.M. i Akademickiey Soc. Jesu, 1736.

Kalendarz Wileński na rok 1771, w Wilnie: w drukarni J.K.M. i Rzpltey Akademickiey Soc. Jesu, 1770.

Kalendarz Wileński na rok 1775, 1774.

Kalendarz Wileński na rok 1785, 1784.

Karpavičius, Mykolas Pranciškus, „Pamokslas, pradedant LDK Vyriausiąją Tribunolą [sakytas] 1778 [m.] gegužės 1 dieną Gardine, prieš paskiriant [maršalkos] lazdą prakilniajam JM ponui grafui Mykolui Rokickiui, Minsko kaštelionui, Šv. Stan[islovo] ord[ino] kav[alieriiui] [Apie protingą tautos laisvę ir tikrąjį kilmingumą]“, in: *Rinktiniai pamokslai*, sudarė, iš lenkų k. vertė Kristina Mačiulytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.

Kimbar, Józef, *Głos Jaśnie Wielmożnego Józefa Kimbara Stolnika i Posła Powiatu Upickiego dnia 24 juni na Sesyi Sejmowej w Grodnie miany*, Grodno, 1793, ЦГБ, f. 23.

Kimbar, Józef, *Głos Jaśnie Wielmożnego Imć Pana Kimbara Stolnika i Posła Powiatu Upickiego na Sesyi Sejmowej dnia 1 lipca w Grodnie miany*, Grodno, 1793, ЦГБ, f. 23.

Kimbar, Józef, *Głos Jaśnie Wielmożnego Imć Pana Kimbara Stolnika i Posła Powiatu Upickiego na Sesyi Sejmowej dnia 15 lipca w Grodnie miany*, Grodno, 1793, ЦГБ, f. 23.

Kimbar, Józef, *Głos JW Kimbara Posła Pttu Upickiego dnia 24 sierpnia miany*, Grodno, 1793, ЦГБ, f. 23.

Kościałkowski, Kazimierz, *Mowa przy limicie trybunału w Grodnie JW. JP. Kazimierza Kościałkowskiego Deputata Wilkomirskiego miana w czasie iego delegacyi od Trybunału W.X Lit. z rekognicyą do N.Pana z wielką odprawioney zaletę*, Grodno, 1776, HББ, ОФХ-14.

Krzywkowski, Jan, *Myśl Obywatela nad tym: Jeśli ma być u nas Sukcessa lub Elekcyja Tronu?*, Grodno, 1776, ЦГБ, f. 26.

Kulwiec, Józef, *Przekonanie Jaśnie Wielmożnego Imć Pana Józefa Kulwieca Sędziego Ziem i Posła Pttu Oszmian. W czasie przychodzącej materyi o danie deputacyi do ostatecznego udecydowania [na marginesie ręcznie dopisane: 26 juni]*, Grodno, 1793, HББ, ОФХ-31.

Lokas, Džonas, *Esė apie tikrąją pilietinės valdžios kilmę, apimtį ir tikslą (Antras traktatas apie valdžią)*, iš anglų k. vertė Algirdas Degutis, Vilnius: Mintis, 1992.

Łopaciński, Mikołaj Thadeusz, *Mowa J.W. Im. P. Mikołaja Thadeusza Łopacińskiego Marszałka Trybunału Głównego y Pisarza Wielkiego W.X.Lit. miana. Żegnając Trybunał przy limicie kadencyi Ruskiej*, Grodno, 1776, НББ, ОФХ-40.

Lukauskas, Kiprijonas, *Pamokslai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Maimonas, Saliamonas, *Gyvenimo istorija*, iš vokiečių k. vertė Vita Gaigalaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

Narbutas, Kazimieras, Logika, arba mąstymo ir daiktų apgalvojimo menas, in: Kazimieras Narbutas, *Raštai*, Vilnius: Mintis, 1989.

Oginskis, Mykolas Kleopas, *Atsiminimai. Apie Lenkiją ir lenkus nuo 1788 iki 1815 metų pabaigos*, t. 1, iš prancūzų k. vertė Virginijus Baranauskas, Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2007.

Porządek i ustawy Collegii Nobilium Akademii Wileńskiey Societatis Jesu dla informacyi tak ichmościów rodziców, iako też samychże ichmościów panów konwiktorów oraz dla pospolitej wszystkim wiadomości zebrane i do druku podane roku Pańskiego 1762, w Wilnie: w Drukarni J. K. Mści Akademickiey Societatis Jesu, 1762.

Prezent dla żon z przydatkiem niektórych reflexyi, w Grodnie w Drukarni J. K. Mosci, 1780.

Ruso, Žanas Žakas, *Rinkiniai raštai*, iš prancūzų k. vertė Laurynas Algimantas Skūpas, Vilnius: Mintis, 1979.

Ruso, Žanas Žakas, „Pastabos apie Lenkijos valdymą ir siūlomą jo reformą“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai*, Vilnius: Mintis, 1987.

Schulzas Friedrichas, „Mokytojo Frydricho Šulco 1793 metų kelionės įspūdžiai“, in: *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV-XIX a.)*, Vilnius: Mokslas, 1988.

Syrokomlė Władysławas, „Rašytojo Vladislavo Sirokomlės išvykos iš Vilniaus, in: *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV-XIX a.)*, Vilnius: Mokslas, 1988.

Tyzenhauz, Antoni, *List Antoniego Tyzenhausa do architekta Józefa Sacco*, 1772, AGAD, f. 351.

Tyzenhauz, Antoni, *List Antoniego Tyzenhausa do Jeana-Jacques'a Rousseau*, Grodno, 1773, AGAD, f. 351.

Tyzenhauz, Antoni, *List Antoniego Tyzenhausa do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Grodno, 1755, AGAD, f. 351.

Tyzenhauz, Antoni, *List Antoniego Tyzenhausa do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Grodno, 1776, AGAD, f. 351.

Tyzenhauz, Antoni, *List Antoniego Tyzenhausa do księdza Ksawerego Michała Bohusza*, Grodno, 1780, AGAD, f. 351.

Tyzenhauz, Antoni, *Mowy Jasnie Wielmoznego JMCI Pana Tyzenhauza, Podskarbiego Nadwornego, Na Seymie 1776 Roku*, Grodno, 1776, НИАБ, f. 5-TA341.

Triplinas Teodoras, „Daktaro Teodoro Triplino kelionė po Lietuvą 1856 metais”, in: *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV-XIX a.)*, Vilnius: Mokslas, 1988.

Vernet, Jacob, *Filozof bez religii uważany w towarzystwie*, Wilno: w Drukarni Królewskiej przy Akademii, t. 1, 1786.

Volfas, Kristianas, „Protingos mintys apie gamtos daiktų tikslus“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai*, Vilnius: Mintis, 1987.

Volteras, “Traktatas apie metafiziką”, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai*, Vilnius: Mintis, 1987.

„Wiadomosci Literackie“, in: *Kuryer Litewski*, Wilno, 1761, Nr. 3.

Wiadomość Osiadłości Miasta Stołecznego J. K. Mości Grodna obapoł Rzęki Niemna, tak co do obrębu Siedliska, Gruntow i Wsiow, iako też co do własności Rządu i pożytkow Uprzywilejowanych z strony Miasta okazana, MAB, L-18/2-151.

Wiersz w Dzień Dorocznej Pamiątki Imienin Najjasniejszego Pana Stanisława Augusta od Młodzi Szkół Grodzienskich Uprzeyme Monarsze Swemu Powinszowanie Oświadczejący, R. 1777, D. 8 Maja, w Grodnie, w Drukarni J.K.M., MAB, L-18/2-7.

Wybicki, Józef, *Pamiętniki Józefa Wybickiego senatora wojewody Królestwa polskiego*, Wydawca: Adam Kaczurba, 1883.

Zebranie rymow z rożnych okolicznosci pisanych mianowicie imieniem Konwiktu Szlacheckiego Wilen. XX Scholarum Piarum, w Wilnie: w typografii J. K. M. y Rzeczypospolitej u XX Scholarum Piarum, 1779.

Книга о вере Гродно: в типографии Е. К. В. Гроденской, 1785, НББ, ОФХ-096/4088К.

Охотский, Ян Дуклан, „Гродно“, in: *Рассказы о польской старине : записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / с рукописей после него оставшихся, переписанные и издаваемые И. Крашевским*, t. 1, С.-Петербург : Типография П.П. Меркульева, 1874.

Псалтырь, Гродно: в типографии гроденской, 1795, НББ, ОФХ-12РК28489.

Цветник Дорофея, Гродно: в типографии Гроденской, 1792, НББ, ОФХ-МФ09/486.

Literatūra

Ackermann, Felix, *Palimpsest Grodno. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt 1919-1991*, Warschau: Deutsches Historisches Institut Warschau, 2011.

Applebaum, Anne, *Between East and West. Across the Borderlands of Europe*, New York: Pantheon Books, 1994.

Appleby, Joyce, Hunt, Lynn, Jacob, Margaret, *Tiesos sakymas apie istoriją*, iš anglų k. vertė Remigijus Juozaitis, Vilnius: Margi raštai, 1998.

Ariès, Philippe, *Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje*, iš prancūzų k. vertė Birutė Gedgaudaitė, Dalia Šarkūnaitė, Vilnius: Baltos lankos, 1993.

Aristotelis, *Politika*, iš senosios graikų k. vertė Mindaugas Strockis, Vilnius: Margi raštai, 2009.

Armstrong, Karen, *The Bible: A Biography (Books That Changed the World)*, London: Atlantic Books, 2007.

Art in Theory, 1648-1815: An Anthology of Changing Ideas, Oxford: Blackwell, 2000.

Aster, Ernst von, *Filosofijos istorija*, iš vokiečių k. vertė Loreta Anilionytė, Vilnius: Alma littera, 1995.

Bachman, Frank Puterbaugh, *Great Inventors and Their Inventions*, Chapel Hill: Yesterday's Classics, 2006.

Barnett, Stephen James, *The Enlightenment and Religion: The Myths of Modernity*, Manchester: Manchester University Press, 2003.

Beales, Derek, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-Century Europe*, London: I. B. Tauris, 2005.

Beauvoir, Simone de, *Antroji lytis*, iš prancūzų kalbos vertė Violeta Tauragienė ir Diana Bučiūtė, Vilnius: Margi raštai, 2010.

Berk, Matheus Franciscus Maria van den, *The Magic Flute: An Alchemical Allegory*, John Berkhout, Leiden: Brill, t. 1, 2004.

Berlin, Isaiah, "The Counter-Enlightenment", in: *Against the Current: Essays in the History of Ideas*, Oxford: Princeton University Press, 2001.

Biržiška, Vaclovas, Aleksandrynas: *Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 2: XVIII–XIX amžiai, Chicago, 1963.

Black, Jeremy, *The English Press in the Eighteenth Century*, Kent: Croom Helm Ltd., 1987.

Black, Jeremy, *Eighteenth-Century Europe*, New York: St. Martin's Press, 1999.

Bogucka, Maria, *Women in Early Modern Polish Society, Against the European Background*, Aldershot: Ashgate Publishing Group, 2004.

Bradley, James Earl, and Van Kley, Dale, *Religion and Politics in Enlightenment Europe*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2001.

Brzeziński, Tadeusz, *Historia medycyny*, Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1995.

Chadwick, Owen, *The secularization of the European mind in the nineteenth century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Cohen, Anthony Paul, *The Symbolic Construction of Community*, London, New York: Routledge, 1993.

Cornfield, Geoffrey, *The Development of the Provincial Newspaper, 1700-1760*, Oxford: Oxford University Press, 1962.

Česnulevičius, Algimantas, „Lietuvos kartografijos raida“, in: *Gimtasai kraštas*, t. 2, 2009.

Darnton, Robert, *Didžiosios kačių skerdynės ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*, iš anglų k. vertė Osvaldas Aleksa, Vilnius: Baltos lankos, 2002.

Dobroński, Adam, Lechowski, Andrzej, *Izabela Branicka w 200-lecie śmierci*, Białystok: Muzeum Okręgowe w Białymstoku, 2008.

Dolinskas, Vydas, *Simonas Kosakovskis. Politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje 1763-1794*, Vilnius: Vaga, 2003.

Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959.

Dulles, Avery Cardinal, *A History of Apologetics*, San Francisco: Ignatius Press, 2005.

Eisenstein, Elizabeth Lewisohn, *The printing revolution in early modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Estreicher, Karol, *Bibliografia polska*, Kraków: Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 9, 1888.

Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772-1999, Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 1999.

Foucault, Michel, *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*, London: New York: Routledge, 2007.

Gay, Peter, *Deism: An Anthology*, Princeton: D. Van Nostrand Company, Inc., 1968.

Gay, Peter, *The Enlightenment: The Rise of Modern Paganism*, New York: Norton, 1995.

Geertz, Clifford, „Tirštasis aprašymas: interpretacinės kultūros teorijos link“, in: *Kultūrų interpretavimas*, Vilnius: Baltos lankos, 2005.

Gierowski, Józef Andrzej, *The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century. From Anarchy to the Well-Ordered State*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1996.

Gordziejew, Jerzy, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń: Wydawn. Adam Marszałek, 2002.

Grodno w XVIII wieku: Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku), pod. red. Andrzeja Woltanowskiego i Jerzego Urwanowicza, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1991.

Grześkowiak-Krwawicz, Anna, „Czy król potrzebny jest w Republice? Polscy pisarze polityczni wieku XVIII o miejscu i roli monarchy w Rzeczypospolitej“, in: *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy*, Krakow: Zamek Królewski na Wawelu, 2003.

Habermas, Jürgen, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge: MIT Press, 1996.

Hempton, David, *The Religion of the People: Methodism and Popular Religion c. 1750-1900*, London: Routledge, 1996.

Hicks, Stephen Ronald Craig, *Explaining Postmodernism: Skepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*, Phoenix: Scolargy Publishing, Inc., 2004.

Hindle, Wilfrid & Hindle, Wilfrid Hope, *The Morning Post, 1772-1937: Portrait of a Newspaper*, Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group, 1974.

Historia Medycyny, red. Tadeusz Brzeziński, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 2004.

Hombek, Danuta, *Prasa i czasopisma polskie XVIII wieku w perspektywie bibliologicznej*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych "Universitas", 2001.

Horkheimer, Max, Adorno, Wiesengrund Theodor, *Apšvietos dialektika: filosofiniai fragmentai*, iš vokiečių k. vertė Gediminas Mikelaitis, Vilnius: Margi raštai, 2006.

Huyssen, Andreas, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford: Stanford University Press, 2003.

Hof, Ulrich im, *Švietimo epochos Europa*, iš vokiečių k. vertė Nijolė Daujotytė, Vilnius: Baltos lankos, 1996.

Idel, Moshe, *Hasidism: Between Ecstasy and Magic*, Albany: State University of New York Press, 1995.

Ivanovič, Marija, „XVIII amžius Lietuvos lenkiškų knygų bibliografės akimis“, *Senoji Lietuvos literatūra* kn. 23, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

Jacob, Margaret C., *Living the Enlightenment: Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1991.

Jakonytė, Loreta, „Senosios raštijos ir šiuolaikinių literatūros teorijų dialogas“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 21, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.

Jankowski, Czesław, *Powiat osmiański: materiały do dziejów ziemi i ludzi*, Kraków: G. Gebethner i spółka, 1896-1900.

Jokubaitis, Alvydas, „Laiškas redaktoriui“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, nr. 12, 2006.

Juknevičius, Petras, "Garsus jėzuitas Jonas Pašakauskis", *Jais garsus Daugyvenės kraštas*, Panevėžys: Daugyvenės kultūros istorijos muziejus - draustinis, 2008.

Kaczorowski, Bartłomiej, *Grodno: Historia i zabytki*, Warszawa: Gryf, 1991.

Kalnius, Petras, „Etninės kultūros samprata Norberto Vėliaus darbuose“, in: *Tautosakos darbai*, t. XXXVI, 2008.

Kavolis, Vytautas, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994.

Kendrick, Thomas Downing, *The Lisbon Earthquake*, London: Methuen, 1956.

Kiaupa, Zigmantas, "Miestietis, miesto pilietis ir miestėnas, in: *Mokslas ir gyvenimas*, 1989, nr. 6.

Kiaupa, Zigmantas, „Miestai“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius: Aidai, 2001.

Kiaupa, Zigmantas, *Lietuvos miestai*, Kaunas: Šviesa, 2006.

Kiaupa, Zigmantas, Kiaupienė, Jūratė, Kuncevičius, Albinas, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2000.

Klimowicz, Mieczysław, *Oświecenie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.

Kontler, László, „The Enlightenment in Central Europe?“, in: *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770-1945): Texts and Commentaries, Volume 1: Late Enlightenment*, Budapest, New York: Central European University Press, 2006.

Kościalkowski, Stanisław, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1–2, Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego, 1970–1971.

Kościoly i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego, t. 1, Kościoly i klasztory Grodna, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012

Kraštas ir žmonės. Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV-XIX a.), parengė Juozas Jurginis ir Algirdas Šidlauskas, Vilnius: Mokslas, 1988.

Kroeber, Alfred Louis, *Anthropology: culture patterns & processes*, New York: Harcourt, Brace and world, 1963.

Kula, Witold, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, t. 1, Warszawa: PWN, 1956.

Kuolys, Darius “Kovos dėl Respublikos: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės saulėlydžio patirtis”, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 24, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

Lachman, Gary, *Swedenborg: An Introduction to His Life and Ideas*, New York: Penguin, 2012.

Lichočka, Halina, *Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński 1820-1822. Bibliografia analityczna zawartości*, Warszawa: Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN, 1981.

Lietuvių enciklopedija, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, t. 31, 1991.

Louden, Robert B, *The World We Want: How and Why the Ideals of the Enlightenment Still Elude Us*, Oxford: Oxford University Press, 2007.

Lukšienė, Meilė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII antroji–XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius: Mokslas, 1985.

Maciūnas, Vincas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, Vilnius: Petro ofsetas, 1997.

Mačiulytė, Kristina, *Kad Tėvynė gyvuotų...: XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

Mačiulytė, Kristina, „Religinė ir pilietinė tapatybė LDK Apšvietos pamoksluose“, in: *Literatūra*, nr. 48 (7), 2006.

Making Medicines: A Brief History of Pharmacy and Pharmaceuticals, London: Pharmaceutical Press, 2005.

Martinaitienė, Gražina Marija, *Kontušo juostos Lietuvoje*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007.

Mastianica, Olga, *Praverus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012.

Melton, James van Horn, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Melton, James van Horn, *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Miłosz, Czesław, *Lenkų literatūros istorija*, iš anglų k. vertė Kornelijus Platelis, Vilnius: Baltos lankos, 1996.

Mumford, Lewis, *The city in history: Its origins, its transformations, and its prospects*, New York: Harcourt, Brace and World, 1968.

Napoleonas Orda: Senosios Lietuvos architektūros peizažai, sud. Vytautas Levandauskas, Renata Vaičekonytė-Kepežinskienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2006.

Olsen, Kirstin, *Daily Life in 18th-Century England*, Westport: Greenwood Publishing Group, 1999.

Patterns of Madness in the Eighteenth Century: A Reader, Liverpool: Liverpool University Press, 1998.

Plečkaitis, Romanas, “Lietuviškojo pasaulio filosofiniai akiračiai amžių tėkmėje“, in: *Problemos*, nr. 72, 2007.

Plewa, Barbara Törnquist, *History, language and society in the borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in focus*, Malmö: Sekel, 2006.

Pociūtė, Dainora, *Maištininkų katedros: ankstyvoji reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai*, Vilnius: Versus aureus, 2008.

Polski słownik biograficzny, t. 12, 15, 18, 22, 27, Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977-1983.

Porter, Roy, Teich, Mukulas, *The Enlightenment in National Context*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Praspaliauskienė, Rima, *Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*, Vilnius: Žara, 2000.

Rack, Henry, *Reasonable Enthusiast: John Wesley and the Rise of Methodism*, Louisville: Westminster John Knox Press, 2002.

Račkauskaitė, Aistė, „Tautinės mažumos samprata: tarptautinės teisės aspektai“, in: *Socialinių mokslų studijos*, nr. 1(5), 2010.

Račkauskas, Jonas, *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų l-kla, 1994.

Raila, Eligijus, „Apšvieta“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša [ir kt.], Vilnius: Aidai, 2001.

Raila, Eligijus, „Apšvietos epocha (1740–1841)“, in: *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sudarė Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2006.

Raila, Eligijus, *Ignotus Ignotas. Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius: Aidai, 2010.

Rigotti, Francesca, “Biology and Society in the Age of Enlightenment”, in: *Journal of the History of Ideas*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1986, t. 47, nr. 2.

Ryba, Janusz, *Maskarady oświeconych. Próba opisu zjawiska*, Katowice: Wydawn. Uniwersytetu Śląskiego, 1998.

Robertson, John, „The Enlightenment above National Context: Political Economy in Eighteenth-Century Scotland and Naples”, in: *The Historical Journal*, Cambridge: Cambridge University Press, t. 40, nr. 3, 1997.

Rubavičius, Vytautas, „Kultūrinė atmintis: lietuviybė ir Kitas“, in: *Literatūra ir menas*, nr. 20 (3427), 2013.

Rüsen, Jörn, *Istorika*, iš vokiečių k. vertė Arūnas Jankauskas, Vilnius: Margi raštai, 2007.

Schochet, Elijah Judah, *The Hasidic Movement and the Gaon of Vilna*, Northvale: Jason Aronson, Inc. Publishers, 1994.

Scott, David, *Conscripts of Modernity: The Tragedy of Colonial Enlightenment*, Durham: Duke University Press Books, 2004.

Seyda, Bronisław, *Dzieje medycyny w zarysie*, t. 2, Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1965.

Shaw, Jane, *Miracles in Enlightenment England*, London: Yale University Press, 2006.

Słownik terminologiczny sztuk pięknych, sud. Stefan Kozakiewicz, Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1969.

Słownik terminologiczny włókiennictwa, sud. Marta Michałowska, Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1995.

Smetona, Antanas, „Lithuania Propria“, in: *Darbai ir dienos*, nr. 2 (11), 1996.

Smith, Adam, *Tautų turtas*, iš anglų k. vertė Jonas Čičinskas, Vilnius: Margi raštai, 2004.

Snobelen, Stephen David, “Isaac Newton, Heretic: the Strategies of a Nicodemite”, in: *British Journal for the History of Science*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, nr. 32(4).

Snopek, Jerzy, „Refutacje libertynizmu: z dziejów kultury umysłowej w Polsce doby Oświecenia“, in: *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*, Warszawa: PWN, t. 28, 1982.

Spoleczno-ideowe aspekty medycyny i nauk przyrodniczych XVIII-XX wieku (Studia z dziejów kultury medycznej, t. 5), red. Bożena Płonka-Syroka, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2002.

Stankevičienė, Evelina, “Tautinė mažuma laiko perspektyvoje: Pierre’o Bourdieu ir Rogerio Brubakerio idėjų sandūra”, in: *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, nr. 1, 2004.

Storozynski, Alex, *Kościuszko. Księżę chłopów*, Warszawa: Wydawnictwo W. A. B., 2011.

Šidlauskas, Algirdas, *Istorija Vilniaus universitete XVI a. pabaigoje – XIX a. pradžioje*, Vilnius: Mokslas, 1989.

Tatlock, Lynne, "Introduction: The Book Trade and 'Reading Nation' in the Long Nineteenth Century", in: *Publishing Culture and the 'Reading Nation': German Book History in the Long Nineteenth Century*, New York: Camden House, 2010.

Tereškinas, Artūras, „Stiliaus ir žanro problemos M. Alšausko ir K. Lukausko pamoksluose“, in: *Senosios literatūros žanrai (Senoji Lietuvos literatūra, kn. I)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.

Tyzenhauzai Lietuvoje ir kaimyninėse valstybėse: Konferencijos pranešimai, sud. Ona Mackevičienė, Rokiškis: Rokiškio krašto muziejus, 2007.

Thomas, Alfred, *Prague Palimpsest: Writing, Memory, and the City*, Chicago: The University of Chicago Press, 2010.

Thorne, Christian, *The Dialectic of Counter-Enlightenment*, Cambridge: Harvard University Press, 2009.

Trusow, Igor, „Działalność Antoniego Tyzenhauza w Łosošnej“, in: *Rocznik Grodzieński*, nr. 2, Grodno: Zjednoczenie Społeczne Polska Macierz Szkolna, 2008.

Ulčinaite, Eugenija, Jovaišas, Albinas, *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžiai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.

Urbanavičius, Agnius, *Vilniaus naujieji miestiečiai 1661-1795 metais: sąrašas*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2009.

Vaitkūnas, Gytis, *Lietuvos estetikos istorija: Apšvietos epocha*, Vilnius: Versus aureus, 2011.

Vaškelenė, Asta, "Lotyniškosios XVIII amžiaus epigraminės poezijos ypatumai", in: *Žmogus ir žodis: Literatūrologija*, t. 8, nr. 2, Vilnius: VPU leidykla, 2006.

Venclova, Tomas, *Vilties formos: Publicistika, esė, iš anglų k. vertė Antanas Danielius, iš rusų k. vertė Algis Kalėda*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1992.

Verbickienė, Jurgita, *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai*, Vilnius: Žara, 2009.

Vidler, Anthony, *Claude-Nicolas Ledoux*, Basel: Birkhäuser – Publishers for Architecture, 2006.

Vilniaus universiteto istorija, 1579-1803, Vilnius: Mokslas, 1976.

Waite, Arthur Edward, *The Brotherhood of the Rosy Cross*, Whitefish: Kessinger Publishing, 1992.

Wąsicki, Jan, *Konfederacja Targowicka i ostatni Sejm Rzeczypospolitej z 1793 roku. Studium historyczno-prawne*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1952.

Westfall, Richard, *The Life of Isaac Newton*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

White, Hayden, *Metaistorija: Istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*, iš anglų k. vertė Halina Beresnevičiūtė-Nosálová, Gintautė Lidžiuvienė, Vilnius: Baltos lankos, 2003.

White, Jerry, *London in the Eighteenth Century, A Great and Monstrous Thing*, London: Bodley Head, 2012.

William Hunter and the Eighteenth-Century Medical World, red. William Bynum and Roy Porter, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Windakiewicz, Stanisław, *Teatr polski przed powstaniem sceny narodowej*, Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1921.

Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 1994.

Zaborskaitė, Vanda, *Prie Lietuvos teatro ištakų: XVI–XVIII a. mokyklų teatras*, Vilnius: Mokslas, 1981.

Zakrzewski, Andrzej, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmiki trocki*, Warszawa: Lyber, 2000.

Życki, Tomasz, „Wiadomość o życiu i pracach uczonych F. Narwoysza“, in: *Dziennik Wileński*, nr. 3, Wilno, 1820.

Белоруссия в печати XVIII столетия. Библиографический указатель на иностранных языках, составитель М Василевская, Минск, 1985.

Бернетт, Эдуард, *Первобытная культура*, перевод с английского Д.А. Коропчевского, Москва: Политиздат, 1989.

Воблый, Константин Григорьевич, *Очерки по истории польской фабричной промышленности*, т. 1, Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1909.

„Гарадзенскі палімпсест“, пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж., Мінск : Зміцер Колас.

Герасимов, Александр Иванович, „Музейные странички истории медицины“, in: *Гродненская правда*, nr. 8, 2002.

Гибянский, И. Г. *Граф Антоний Тизенгауз и Гродненские королевские мануфактуры: очерк по экономической истории Польши в эпоху Станислава Августа (1764—1795) на основании архивных источников*, Петроград : издание Петроградского политехнического института Императора Петра Великого, 1916.

Гофф, Жак ле, *Цивилизация средневекового Запада*, перевод с французского под общей редакцией В.А. Бабинцева, Екатеринбург: У-Фактория, 2005.

Гродно: Исторический очерк, 2-е изд., Минск: Госиздат. БССР, 1964.

Иловайский, Дмитрий Иванович, *Гродненский сейм 1793 года. Последний сейм Речи Посполитой*, Москва: Университетская Типография (Катков и Ко), 1870.

Игнатович, Федор, *Гродненская медицинская академия: (К 220-летию со дня основания)*, Гродно: ГрГУ, 1995.

Калнин, Валентин, “Городница – городской ансамбль XVIII в.“, in: *Строительство и архитектура Белоруссии*, nr. 4, Минск: Польша, 1988.

Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – начала XIX века: Каталог, Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1991.

Кітурка, Іван,,Антон Тызенгаўз – стваральнік мануфактур, асветнік і мецэнат“, in: *Філаматы*, nr. 5, 2003.

Лотман, Юрий Михайлович, *Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров: Статьи, исследования, заметки*, Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2004.

Мицельмахерис, Викторас Генахович, *Очерки по истории медицины в Литве*, Ленинград: Медицина. Ленинградское отд-ние, 1967.

Орловский, Евстафий Филаретович *Гродненская губерния в 1812 году: Исторический очерк*, Гродно: Типография Губернского Правления, 1912.

Орловский, Евстафий Филаретович, *Очерки истории города Гродна*, Гродно: Типография Губернского Правления, 1889.

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 4, 11, Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, 1897-1905.

Поташенко Григорий, *Староверие в Литве: вторая половина XVII - начало XIX вв. Исследования, документы и материалы*, Вильнюс: Aidai, 2006.

Почепцов, Георгий Георгиевич, *Семиотика*, Москва: Рефл-бук, 2002.

Починская, Ирина Викторовна, *Старообрядческое книгопечатание XVIII–первой четверти XIX веков*, Екатеринбург: УрО РАН, 1994.

Пуле, Михаил Федорович де, *Станислав-Август Понятовский в Гродне и Литва в 1794–1797 годах*, Санкт-Петербург: Майков, 1871.

Романовский, Иван, *Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии*, Минск, 1976.

Тайлор, Эдуард Бернетт *Первобытная культура*, перевод с английского Дмитрия Андреевича Коропчевского, Москва: Издательство политической литературы, 1989.

Internetiniai šaltiniai

Dikij, Jevgenij, „Religinės tolerancijos dilemos“, in: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-12-26-jevgenij-dikij-religines-toilerancijos-dilemos/74020>, žiūrėta 2013 02 06.

„Ein Commentar zu den Reisen der Pápste“, in: http://books.google.lt/books?id=RQoLAAAAYAAJ&pg=RA1-PA325&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, žiūrėta 2012 06 14.

Filmer, Robert, *Patriarcha, or the Natural Power of Kings*, in: http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=221&Itemid=27, žiūrėta 2013 02 15.

„Filosofija“, in: <http://www.mokslasvu.mb.vu.lt/Accessibility/LT.php?content=page&Id=441>, žiūrėta 2012 06 19.

Foxe, John, *The Acts and Monuments of the Christian Church*, in: <http://www.exclassics.com/foxe/foxecont.htm>, žiūrėta 2013 01 22.

Grigas, Romualdas, „Lietuvos tūkstantmetis: raidos dramtizmas. II. Kokybinių virsmų negatyvas ir jų istoriosofinė interpretacija“, in: <http://www.savastis.lt/istorija/lietuvos-tukstantmetis-raidos-dramtizmas-ii-kokybiniu-virsmu-negatyvas-ir-ju-istoriosofine-interpretacija>, žiūrėta 2013 08 05.

Jacobi, Friedrich Heinrich, „Etwas, daß Lessing gesagt hat“, in: http://books.google.lt/books?id=RQoLAAAAYAAJ&pg=RA1-PA325&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, žiūrėta 2012 02 15.

Kant, Immanuel, „Was ist Aufklärung?“, in: <http://www.susannealbers.de/03philosophie-literatur-Kant3.html>, žiūrėta 2010 09 09.

Rousseau, Jean Jacques, *Emile or on Education*, in: <http://www.archive.org/details/RousseausemileOrOnEducationbloom.htm>, žiūrėta 2012 02 15.

Shaftesbury, *A Letter Concerning Enthusiasm*, in: http://jaffro.net/letter_concerning_enthusiasm.pdf, žiūrėta 2011 08 01.

Sherlock, Thomas, *A Letter from the Lord Bishop of London, to the Clergy and People of London and Westminster; On Occasion of the Late Earthquakes*, in: http://www.gutenberg.org/catalog/world/readfile?fk_files=1543658&pageno=1, žiūrėta 2011 11 12.

Swedenborg, Emanuel, *Arcana Coelestia*, in: <http://newearth.org/frontier/arcana/ac27.htm>, žiūrėta 2013 02 15.

Šmigelskytė-Stukienė, Ramunė, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovai paskutiniajame Abiejų Tautų Respublikos Seime. Politinio pasirinkimo problema“, in: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr5/5_istorija_Stukiene.htm, žiūrėta 2010 05 09.

Voltaire, „Women. Physical and Moral“, *A Philosophical Dictionary*, in:
<http://ebooks.adelaide.edu.au/v/voltaire/dictionary/chapter481.html#chapter481>,
žiūrėta 2011 03 21.

Wesley, John, *The Journal of John Wesley*, in:
http://www.ntslibrary.com/PDF%20Books/Wesley_Journal.pdf, žiūrėta 2013
02 15.

Гродно, синагога Главная, in:
<http://www.globus.tut.by/grodno/index6.htm#sinag>, žiūrėta 2014 06 12.

Карпенко, Илья, *Королевский город,* in:
<http://www.lechaim.ru/ARHIV/180/region.htm>, žiūrėta 2014 02 06.